EDHEM MULABDIĆ

ZELENO BUSENJE

PRIPOVIJETKE

EDICIJA DOST

Edhem Mulabdić

ZELENO BUSENJE/PRIPOVIJETKE

Edhem Mulabdić

ZELENO BUSENJE/PRIPOVIJETKE

EDICIJA DOST

Knjiga treća

Uređuje i priređuje
Jahja Fehratović

Recenzent
doc. dr. Sanjin Kodrić

Izdavači
El-Kelimeh, Novi Pazar
Bošnjačka kulturna
zajednica – BKZ

Za izdavača
Malik Nurović
prof. dr. Mevlud Dudić

Korice
Faris Bahor

Prijelom i DTP
Samed Jukić

Štampa
"Grafičar" Užice

Tiraž
300 primjeraka

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
MULABDIĆ, Edhem, 1862-1954
Zeleno busenje ; Pripovijetke / Edhem Mulabdić ; [uređuje i priređuje Jahja Fehratović]. - Novi Pazar : El-Kelimeh, 2010 (Užice : Grafičar). - 476 str. : ilustr. ; 19 cm. - (Edicija Dost ; knj. 3) Tiraž 300. - Str. 5-9: Uz sandžačko izdanje proza Edhema Mulabdića / Jahja Fehratović. - Rječnik: str. 383-393. - Biografija: str. 395-396. - Bibliografija Edhema Mulabdića: str. 397. - Sadrži i: Fragmenti : izbor iz referentnih kritičkih osvrta na život i djelo Edhema Mulabdića.
ISBN 978-86-7980-076-3
1. Mulabdić, Edhem: Pripovijetke
a) Мулабдић, Едхем (1862-1954)
COBISS.SR-ID 177829132

Edhem Mulabdić

ZELENO BUSENJE
PRIPOVIJETKE

Novi Pazar, 2010.

SADRŽAJ

UZ SANDŽAČKO IZDANJE PROZA EDHEMA MULABDIĆA.....5

ZELENO BUSENJE.....13

PRIPOVIJETKE.....265

TAHIR-AGA.....267

JEDAN BID'AT.....283

RASIPNIK.....289

BAJRAM.....305

PRVI EZAN.....311

NIŠAN.....317

TEŠKA SUDBINA.....323

A LA FRANKA ILI A LA TURKA.....327

VATRENJAČA.....337

BIJELA MEDŽIDIJA.....343

GARIB.....351

ABIDAGA.....359

AŠIK OMER.....363

TRI DRUGA.....373

RJEČNIK.....383

BIOGRAFIJA.....395

BIBLIOGRAFIJA.....397

FRAGMENTI.....399

MUHSIN RIZVIĆ.....401

SANJIN KODRIĆ.....437

SAFET SARIĆ.....461

UZ SANDŽAČKO IZDANJE PROZA EDHEMA MULABDIĆA

Trećom knjigom u Ediciji DOST nastojimo slijediti zacrtani cilj da široj čitalačkog publici ponudimo djela koja predstavljaju okosnicu nacionalnog i kulturalnog dostignuća Bošnjaka, a ujedno ona dolazi i kao prirodni, hronološki slijed svojevrsne austrougarske teme začete u prethodnoj knjizi – *Život i običaji muslimana* Antuna Hangija.

Edhem Mulabdić pripada plejadi autora koji su ponijeli teret samoprepoznavanja bošnjačkoga naroda u najdramatičnijim trenucima razdjelnosti njihovoga nacionalnog bića u grču smjene dvaju koncepata življenja, dvaju suprotstavljenih civilizacijskih kodova, nasilnog istrgnuća iz orijentalno-islamskog državnoga ustrojstva i prikopčavanja na zapadno evropski kulturalni milje. Markantnost njegove ličnosti i djela osvjedočava pregnuća prvih generacija naprednije inteligencije da se u tim traumatičnim trenucima suočeljavanja, navikavanja, prihvaćanja i aktivnog djelovanja u novonastalim društvenim uvjetima očuva posebnost nacionalnog i vjerskog identiteta Bošnjaka i tim prilagođavanjem, koje podrazumijeva uključivanje – po mogućnosti i nametanje liderstva – u sve tokove bosanskohercegovačkoga društva, ublaže posljedice gubljenja moći i utjecaja sultana u dotadašnjem evropskom dijelu Osmanskog carstva, što je imalo za posljedicu pokušaje asi-

milacije i stogodišnja odseljavanja muslimanskoga življa sa ovih prostora. Mulabdić je među prvima shvatio realnost položaja bošnjačkoga naroda u novonastaloj situaciji i važnost obrazovanja za opstanak i razvoj nacije, te je nastojao uključiti se u društvene tokove, steći položaj koji će mu dati mogućnost da pozitivno utječe i mijenja svijest vlastitoga naroda. Cjelokupan njegov put angažiranog intelektualca usmjeren je na edukaciju i nuđenje moralno-didaktičkih smjernica koje će pomoći mladim generacijama da sačuvaju svijest o posebnosti svog identiteta. Takav je njegov kako profesionalni i politički tako i umjetnički svjetonazor.

Životni put Edhema Mulabdića ponajbolje odslikava bošnjačku inteligenciju koja je sazrijevala u okvirima novonastalih prilika. Započeo je školovanje unutar osmanlijskog obrazovnog sistema, završivši sibjan-mekteb i ruždiju, a okončao ga, među pionirima u sumnjičavih Bošnjaka tog doba, u jednoj od prvih obrazovnih institucija koju su austrougarske vlasti osnovale u Bosni i Hercegovini. To dvostruko iskustvo mu je pomoglo da razumije neminovnost korjenitih promjena u zbilji bosanskohercegovačkoga društva i shvati uzaludnost upiranja očiju u pravcu Novopazarskoga sandžaka koji je još neko vrijeme predstavljao nadu za povratak na prijašnje. Stoga je sazrio u intelektualca koji prihvaća novo, ali ne zaboravlja staro – što se može vidjeti u njegovom pripovjedačkom opusu i djelovanju unutar samoorganiziranja Bošnjaka u svrhu nadomještivanja onoga što je

novi sistem kanonizirao kao općekulturalno a čega nije bilo u osmanlijskom poimanju civilizacije i kulture. Izrastao je u analitičara svog doba, kritičara svega lošeg što i jedan i drugi svjetonazor nude kao prepoznatljive kodove svoga postojanja. Odrekao se orijentalne nehajnosti i niza negativnosti ranokapitalističkog ustrojstva svijeta, tražeći simbiozu onih vrijednosti obaju načina življenja koje počivaju na moralnosti, duhovnosti, čovjekoljublju i istinskoj koristi za opći boljitak sviju članova slojevitog i nacionalno isprepletanog bosanskohercegovačkoga društva, ali nijednog trenutka ne zaboravljajući i uvijek blago naginjući ka vlastitom etnikumu, iz kog i proističe sva njegova širokogrudost i tolerantnost kako za prihvaćanje drugog i drugačijeg, tako i za niz oscilirajućih karakternih obilježja unutar vlastitoga naroda. Sve pobrojano će se sublimirati u prozama Edhema Mulabdića kao neizbježna konstanta razumjevanja i definiranja složenosti vlastitoga bića te nužne koherentnosti egzistiranja na ovim prostorima.

Imajući u vidu da Edhem Mulabdić predstavlja jednog od nekolicine začetnika savremene bošnjačke književnosti i prvog ozbiljnijeg originalnog proznog autora, kao i da roman *Zeleno busenje* otvara romaneskni žanr u kulturnoj baštini Bošnjaka, valja sa žalom konstatirati da je ovo tek prvo publiciranje ovog djela u Sandžaku, te da je rodonačelnik bošnjačkoga romana morao čekati punih stotinu i dvanaest godina da se Bošnjaci ovih prostora studioznije upoznaju sa njim, iako u usporedbi sa roma-

nesknim ostvarenjima iz nama dobro poznatih hrvatske i srpske književnosti tog doba predstavlja ne samo kvalitativnu jednakost nego i čak mnoga od njih u velikoj mjeri zasjenjuje književnoumjetničkim vrijednostima. U njemu prepoznajemo polimorfični ambijent subjektivno-realističnog slikanja bošnjačkoga društva u sinhronoj perspektivi rascjepa historijskih limita smjene dvaju civilizacijskih kodova u svim svojim pojavnostima – makro- i mikrostrukturama, kolektivnog i subjektivnog doživljaja, vlastitog i tuđeg promišljanja, strogokritičkog i impresionističkog osjećaja, proživljenog i naslućenog iskustva, lirskog i epskog nadahnuća, te niza drugih pokazatelja samodefiniranja izvana slabovidljivih i skoro nedokučivih dijelova mozaika koji nastoji prikazati bošnjačku zbilju tog doba. Ostajući čvrsto vezan za zavičajno tlo, on i u pripovijestima nastavlja unositi kolorit ambijentalnih refleksa običnoga svijeta na svu događajnost postokupacionih prilika u svojoj sredini, kao i niz motivskih žarišta iz prijašnjega, predaustrougarskoga života u jednoj od mnogih bosanskih kasaba, kao reprezenta cjelokupnog sistema življenja unutar onovremenoga bošnjačkoga društva, ostajući dosljedan dvjema kultnim idejama: obrazovanju i moralno-didaktičkim naputnicama koje će imati zadaću da preventivno djeluju na moguća posrtanja i nesnalaženja mlade populacije nemoćne da se odupre izazovima novoga vremena. U onim pripovijestima u kojima se otrgava od ovih dvaju ključnih mjerila „piščeve zadaće“ susrećemo

rasterećenost i šarm hroničara kasabskih događovišina i slikara onih „začudnih" karaktera koji čuvaju čaršijsku dušu.

Cilj ovog kratkog uvoda nije kritički osvrt na književni opus Edhema Mulabdića, već tek da napravi svojevrsnu načelnu najavu i zagolica čitaočevu znatiželju kako bi se predanije posvetio iščitavanju Mulabdićeve proze i, nakon toga, pažljivo prostudirao važne i instruktivne književnoznanstve izvatke iz obimne literature o ovom pioniru novije bošnjačke književnosti. Autori tih fragmenata su osvijetlili cjelokupan opus ovog autora, te smatramo da je u izdanjima poput ovog, koje pretendira biti i srednjoškolska i univerzitetska lektira u kojoj se posebna pažnja ukazuje ličnosti i djelu Edhema Mulabdića, bitno ukazati na referentne i nezaobilazne tekstove koji kanoniziraju ovog pisca kroz niz najrazličitijih teorijskih i interpretativnih pristupa kako bismo stekli temeljit i sveobuhvatan dojam o kvaliteti i značaju njegove proze u okvirima bošnjačke književnosti, odnosno južnoslavenskih, pa i evropskih literatura.

Jahja Fehratović

Erhard Mulabdić

ZELENO BUSENJE

I

Bilo je to u petak, u predvečerje divna ljetnog dana. Sunce je istom zašlo, a nad maglajskim kućama hvatao se već suton. Uskim putićima, što vode iz pitome okoline u varoš, svaki čas prolazile hrpe gizdava ženskinja i vesele mladarije, vraćalo se iz obližnjih zaselaka kud je izišlo tog dana da se proveseli. Po kitnim se baščama kola vodila, pjesme orile, cika i vriska momaka razlijegala se na sve strane.

Među ovim skupinama vesele čeljadi išao stasit i tankovijast momak, i kao da je izbjegavao svakom društvu. Bio mlad, nausnice istom trgle; nešto crne masti, crna oka, žarka pogleda. Išao putićem, a misao mu nekud daleko lutala; no pred očima mu neprestano lebdila slika lijepe Ajiše. Često bi osporio hod, zamislio se o onom čarobnom licu, osmjehu, onim divnim očima, umiljatu pogledu, a slatke njene riječi i sad mu zuje u ušima. To je prvo djevojče koje je Ahmetu palo na srce.

Ahmet je i dosad hodao kao i ostala momčad, al' nikad da mu oko zapne za koju god djevojku. Ali on nije ni nalik na današnju mladariju. On hodao po mahalama, al' vazda skroman i stidan kao djevojka; nikad riječi, nikad one razuzdanosti kao u druge momčadi. Na prvi se mah vidjelo da je sin čuvenog Omer-efendije koji je nekad kasabom upravljao.

Kakav je bio Omer-efendija tako je i djecu

svoju odgojio. Najstarijeg Mehmeda izuči i postavi pisarom kod kadije uz lijepu plaću, srednji mu, Ahmet, iza njegove smrti svrši ruždiju i pade u tenzimat, a najmlađi, Alija, eno ga vazda prvi u nauci među svojim drugovima. Kad ih je tako izveo na pravi put, onda je mirno legao u grob, ostavivši ih sijedoj hanumi koja se dičila s njima.

No majci je ipak najstariji, Mehmed-efendija, zadao dosta brige. Odgojen u zgodi, ostao iza oca u lijepu imanju, čijim se prihodom kuća uzdržavala kao malo koja u kasabi, a on, mlad, pao pod ajluk, pa se dugo provodio, momkovao, dok se jedva oženi i smiri. Pa i sad, već i otac, ne može da se otrese starih svojih drugova, i sad često zađe s njima kud na zelen, proteferiči i proveseli se. Nikad on doduše nikom ne bi na putu, ja l' da kome rekne "crno ti u oku", al' mati se za njeg bojala, kakav je današnji naraštaj.

Zato je sijeda hanuma bila u strahu i za Ahmeta, često govorila, da se i on ženi, al' Ahmet ni da čuje o tom. Da je tome bilo vrijeme to i on vidi, al' Ahmet... ta malo je onakvih, to su mnogi rekli: mlađi, a opet uviđao neurednost starijega brata. Razumio je majčinu bojazan, al' je bio ipak tvrdo uvjeren da on nikad neće bratovim tragom. Sa svojom se ženidbom nije žurio jer je htio sam sobom da steče i namakne sve što mu treba, a u drugu ruku opet: Ahmet je bio svojih misli. Propustio je tolike lijepe prilike, za što ga je i mati korila, a samo da nađe onu koja će mu bit u srcu, i kojoj će se i on sviđati. U takoj je ženidbi on tražio sreću svoju.

Sjutri dan Ahmet nije mogao odoljeti srcu da ne prođe ispod Muharemaginih prozora. Prolazio je on tuda i prije, al' prije se i ne ču da je Muharemagina Ajiša već djevojka na udaju. Pa i viđao je nekoliko puta, al' nikad mu se ne učini onaka kakvu je vidje na jučerašnjem sastanku na Ibriševu brijegu. A kad je tu smotri, a ona stala izvan kola, nježna i umiljata, njemu je srce jače zakucalo. Zbunio se u prvi mah, pa onda okrenuo se k njoj. A ona... sva porumenila pa se sklonila za jednu drugaricu svoju. Tada joj se približio i... progovorili po nekoliko riječi. Ahmet joj pri polasku obećao da će je potražit sjutri dan kod kuće njezine.

Od tog je dana Ajiša ispunjavala dušu njegovu. Jutrom bi bacio pogled u kuću Muharemaginu a pred večer svakog dana kojasio se ispod njenih prozora. Doskora počeo i obnoć odilazit Ajiši pod prozor i ostajao do neko doba, a ljubav tiha i nježna sve čvršće spajala srca njihova.

-Ah, ne znam kako bih ti kazao koliko si mi za srce prirasla! – govorio joj on jedanput.

-Vjerujem ti, Ahmete! – odvraćala ona – Al' vjeruj i ti meni!

- Otkada smo ono prvi put progovorili, znaš...?

- Onog dana nikad neću zaboravit!

-Ja odonda vazda o tebi mislim!

Ahmetu se činilo da se njih dvoje nikad nijesu vidjeli da bi se ipak jedanput našli.

I zima je bila na izmaku, a Ahmet nije propustio dana ili noći da ne vidi Ajišu, da ne progovori s njom koju riječ. Što koji dan, što koji

sastanak, ljubav sve vruća, oni mislili, čeznuli jedno za drugim...

II

Kad je Omer-efendinica, mati Ahmetova, saznala za ljubav Ahmetovu s Ajišom, silno se obradovala. Makar da za Ahmeta nije bilo bojazni da bi udario stranputicom kao mnogi drugi, ipak mati je htjela da ga smiri, da doživi i njegovo veselje. Muharemaginu je kuću dobro poznavala, s Muharemaginicom kao dvije sestre, a Ajiša joj već odavna srcu prilegla, i kao da joj je samo srce za nju nešto šaptalo. Zato je ona sad sigurnije navalila na sina da se ženi, a on se nije zatezao kao prije; i začas je sve bilo spremno i sporazumno za Ahmetovu ženidbu.

Te je večeri otišao Ahmet Ajiši pod prozor i ostao do neko doba noći. Nikad još tako vatreno nijesu razgovarali kao te noći. On joj se zaklinjao da je ona prva i jedina koja mu je pala na srce, a i ona tako njemu. Napošljetku zadali jedno drugom riječ, zavjerili se da će biti svoji.

Omer-efendinica je sjutri dan poslala ženu Muharemaginoj kući da onamo provuče kroz uši da se zna u koje će se ime zaprosit. Ali doskora stiže odgovor kakvu se niko nije nadao. Muharemaga nije dao spomenut o tom. To Omer-efendinicu iznenadi, čak uvrijedi, a Ahmeta rastuži. Ko bi se još tome nadao! Svak je znao da njihova kuća bolje stoji od Muharemagine. U njih, osim dvadeset čifluka, onako selište uza samu varoš, a on, i što ima, steče zakupljujuć desetinu; a kako je čovjek rijetke

ćudi, prezirao i kolišio sve što je osmanlijsko i od suda ne bi ni u desetinu udario da ga ne pozva u ortakluk Salihaga Šapčanin, desni mu prijatelj, čovjek vrlo lukav i promišljen. Možda mu je baš taj Salihaga zavrtio mozgom, jer Muharemagi sama misao nalijetala: u njeg jedinica kći, a u onog jedinac sin Rašid. Pa čini mu se da ga je i viđao blizu svoje kuće i već pomišljao da mu ta sveza ne bi bila neugodna, da bi je čak i želio; ali od Salihage još nikakva glasa, makar da mu je sin već i odavna na ženidbu.

Omer-efendinici je bilo teško što ih je Muharemaga odbio. Njoj se sviđala Ajiša, a i s majkom joj se pazila, pa je čak uvrijedilo što im Muharemaga, tanji od njih, ponizi tako kuću njihovu. A i onako, sva je varoš odavala čast njenu Omer-efendiji, dok je sudio nekad, a tako i sad sinovima njegovim. Sad je htjela preko svoje volje da Ahmeta oženi s drugog, možda boljeg, mjesta zbog Muharemagina takog odgovora, pa čak nabrajala Ahmetu svom stotine boljih prilika, al' on ni da čuje za drugu koju. Njega nije nimalo zbunio odgovor Muharemagin. Poznavao je on njega dobro, a baš taj odgovor uspirio je u njemu još vruću ljubav, ulio mu u srce neku snagu da savlada i još veću poteškoću. Mati govorila, a Ahmet šutio. On je dalje odlazio svojoj Ajiši, samo što se sad obdan rjeđe viđao, al' je zato obnoć dulje ostajao i oni vodili ljubav vruću nego li prije. I Ajišu je rastužio očin odgovor, al' je sad i u njoj usplamtila ljubav silnija, čežnja veća za Ahmetom.

Dani tako prolazili. Ahmet nije odustao od Ajiše, a nije se sklonio na ženidbu s drugog mjesta. Kako je vazda šutio tako je i mati mislila da će se sve na tom razminut, pa ga se i prošla. No peklo je neprestano što ih Muharemaga onako odbi, pa to svakom prilikom govorila i pred Ahmetom. Ali Ahmet vazda šutio o tom, a znao da je Muharemaga čovjek od starih ljudi, pa mrzi i prezire sve one koji se po sudu povlače.

Muharemaga je zbilja mrzio sve one koji se s Osmanlijama miješaju. „To su njihove ulizice!" – govorio je on. Ta rijetki su tada učeni ljudi uopće, a pogotovo oni koje kalem i u sud uvede, pa makar da onako ni potrebni nijesu, ona plaća u svačijim očima bila cilj i svrha učenosti njihove. No to je sve uzalud, oni su u Muharemaginim očima bili gori i od samih Osmanlija.

Muharemagi nije ništa bilo smiješano s njihovom kućom, on se klonio i sjene njihove, al' ipak osjećao neku štetu od njih; a šta bi tek bilo da se sprijatelje? Prije dvije, tri li godine sinčić mu Mustafa saleti ga da ga pošalje u ruždiju. Njemu je ta ruždija bila odvratna jer se u njoj djeca pripremaju za askerluk, a drugo: začudo mu bilo da se druga djeca nagone na nauku, njegovo od sebe moli. Nit ga je mogao dat ni ne dat; a dijete čekalo da ga otac pošalje, i najposlije pošlo u ruždiju, a otac ušutio. Kasnije saznade da je svemu tom povod onaj najmlađi Omer-efendijin Alija, vršnjak Mustafin. Djeca odmala naučila zajedno, pa jedno drugo i tamo

povuklo. Dijete učilo, a otac puhao od ljutine; nikad da ga upita šta uči, kako li napreduje. Nekoliko puta odlučivao da ga izvadi odatle, al' nekako mu se nije dalo. Vidje ga prošloga ramazana kako lijepo uči u džamiji pa odonda kao da mu srce omekša. Već se i Boga bojao da dijete svrgne s onog puta. Mislio: „Ako uči tamo – njihove kojekakve bresposlice – uči bar i drugo što turčinu treba." Srce mu nije dalo da ga odvrati od tog, a ni sad mu ne bi mrsko bilo da se dijete od sebe prođe. Kad god bi se zapovrgo govor o nauci, Muharemagi bi niknuo pred oči Rašid Salihagin. On nije ni zavirio u tu ruždiju, pa eno ga, šta bi mu reko? Ocu svom u ruci, često u džamiji, momak ko zlatna jabuka. Vele doduše da gdjekad zađe i u mejhanu, ali mladost ko mladost.

Tako je Muharemaga gledao Ahmeta i njihovu kuću, a otkad mu žena reče da bi htjeli da zaprose Ajišu, od to doba bio prama njima hladniji. No za to niko nije znao osim njihovih kuća, a Omer-efendinica se pazila s Muharemaginicom kao i prije, jer je i ona željela tu svezu. Ahmeta to ništa nije smetalo, on je ustrajao u svojoj ljubavi, a bio je pripravan udarit i na veće zapreke, samo da dođe do svoje drage.

III

Bijaše sparna ljetna noć. U cijeloj varoši grobna tišina, a tek kroz prozirnu tamu vidiš gdje zatitra na nebu po koja zvjezdica. Sa strane Muharemagine kuće pribio se Ahmet uz duvar pa šapće, izljeva boli srca svog onom što je

skriveno za mušepkom. Najedanput će on svim žarom svoje duše:

- Ah Ajiša! Da znaš kako je meni teško živjet bez tebe!

Ove su riječi parale srce njeno... Ona je znala koliko nju Ahmet ljubi, al' je morilo što i ona njega ne može uvjerit o svojoj ljubavi. On je zove već odavna da sama pođe, ali ona bez očine volje prekoračit prag očin, to nije mogla.

- Ako sam ja jedini na tvom srcu – govorio on – onda...

-Jedini ti, svega mi na svijetu! – izusti ona drhtavim glasom.

-Onda hajde, bit ćemo sretni!

-Ah kud sam pristala, da me stigne kletva očina!

On ušuti. Žarka je ljubav zaokupila dušu njegovu, on se borio: živjet bez nje ne može, a silit djevojku da ide bez očine volje, navući na nju kletvu roditeljsku, to mu srce nije dalo.

-Da šta ćemo? – izusti on boreći se sam sobom – Šta da čekamo? Ja se bojim.

-Šta se bojiš?

-Ah, otac tvoj... zar ne bi moglo svašta biti da te da...

-Ti se, Ahmete, toga ne boj! – slobodila ga ona – Mati je s našu stranu, a otac me ne bi dao gdje i njoj nije u volji.

-Pa šta da čekamo? – opet će on u strahu – Znam, kad god te zaprosim da mi te neće dati!

-Pa i ne zna se.

-A kako to? Misliš da me ne bi odbio?

-Pa da i odbije, niti si prvi ni pošljednji.

-Ah, Ajiša! Ne bih ja žalio za te sve učiniti, i tu sramotu podnijeti, da budem odbijen; ali... Zbilja Ajiša, ako sam ja jedini na tvom srcu, hoćeš i ti za me nešto učinit?

-Sve što god hoćeš.

-Dobro! – ushićeno će on – Ja ću te zaprosit, ali... ako me odbije otac, onda... te iste noći da si moja!

Ona se zbuni. Oduprijet se Ahmetu, najdražem na svijetu, nije mogla, a poći preko očine volje, ah, to je bolilo. Ali čas je došao, gdje valja ubrusit, koračit, pa bilo to s očinom voljom ili sama. Ona se borila sama sobom, a on nastavi:

- Otac zna da sam te i zimus htio prosit, a nije dao o tom spomenut. Pa ako me i sad, drugi put odbije, svak će živ reći da si pravo uradila što si sama pošla. A i on, najposlije će popustit, smilovat će se i pomiriti s nama. Već reci mi sad – hoćeš poći, ako me odbije!

Ona je šutila, oklijevala časak-dva, a on opet:

- Hoćeš, Ajiša? Sad mi reci!

Časak tišina...

- Hoću! – izusti ona jedva.

Jedna jedita ova riječ svali silan teret sa srca njegova, rasplinu tamu s duše njegove, otvori vrata životu njihovu. On se čas topio u nekom milju, bio ushićen, dirnut; sav klonuo pod utiskom tog slatkog časa, podao se blagu čuvstvu srca svog, a bio jači, silniji spram svake smetnje – i začas zahvaljivao Bogu na skoroj budućoj sreći.

Dugo joj govorio, htio da joj preda srce svoje, otkrio sve nade, pozlatio život njihov. On već gledao kako će biti sretni, kako će ih paziti majka njegova, ma sve – sve joj kitio tako slatko, ushićeno, a ona se zanijela, topila u nekom blaženstvu. I koliko joj je srce treptilo od njegovih slatkih riječi, toliko je u isto doba duša prezala od nekog časovitog straha i zebnje za onu jednu riječ, što ovako sama o sebi odlučuje.

- Pomisli, Ajiša, kako ćemo sretni biti! – govorio on – Ja, vjeruj mi, kud god hodam, šta radim, miso mi je vazda uza te. Kad u konaku sjednem da pišem, pomislim u sebi: „Baš sad moja Ajiša veze!"

- Dina mi i ja tako! – dočeka ona.

Pijetli već učestali, noć se presvratila, vrijeme rastanku.

- Ali sad... sad kad pomislim – veli on – da si zbilja moja, ah! Sad je, čini mi se, sav svijet moj. Sad ne bih odlazio od tebe! Kad bi se mogao ovaj mrak zastavit...

- Zbilja, Ajiša, da se dogovorimo! – trže se on poslije male stanke – Eto, ja ću, ako Bog da, sjutra zaprosit...

- Uh, pa zar baš odmah!

- Odmah, odmah! Ja ti kažem, ja ne žalim za te i tu sramotu podnijet da budem odbijen, ali i ti... nek si gotova, spremna, ako te ne dadne! On neće ni slutiti da će šta biti baš iste noći – je li tako?

- Ne znam ništa... kad pomislim.

- Ma ne boj se! To će se sve razminut kako je najbolje!

Nju sad poduzimala briga, bojala se oca, al' Ahmet pritvrđivao dogovor i odmicao od prozora:

- Eto tako! Čekaj me sjutra odmah iza jacije!

- Uh pobogu, pa zar baš sjutra? – ubrusi ona u brizi.

- Odmah iza jacije! – šapnu on pa iščeznu u mrak, a ona osta na prozoru...

IV

Svanulo. Pijetli, pjevali i pjevali i umuknuli kad su već rastjerali noćni mrak i izmamili rujnu zoru. Još neki polumrak i ljudi, koji se rijetko kojasili putem, izgledali kao sjene. Tišina, samo katkad čuješ gdje se neko iskašlje, negdje vrata škrinu, ili čije konjče prokasa kaldrmom, neko se ranim jutrom požurio za poslom. Hladan vjetrić popuhivao, a slap se na Bosni čuo sad jače, sad slabije.

Ovu tišinu prekide glas mujezinov sa munare, zauči sabah. Tanahni mu glas odjekivao po hridinama na kojim se koči starodrevna maglajska gradina, po okolišnim brežuljcima: Tepetu, krševitoj Stranici i Voljevcu, pa se onda razlijegao onamo preko talasaste Bosne duž i širom zelenog maglajskog polja.

Iz časa u čas okolica bivaše sve življa. Vrata se otvarala i svaki čas izlazili ljudi zijevajući još dremovni, iza kratkog sna ove ljetne noći. Nehajno koračaju k česmi da se umiju, da se osvježe hladnom vodom i da se onda oduže prvoj dužnosti tog dana, da klanjaju sabah.

Iznad hladne Bosne, koja zapljuskuje pećine pod bedemom maglajskog grada, opružio

se dugačak i tanak pokrov sive magle, pa se i u širinu proteže na obje strane, lijevo zelenim poljem, a desno iznad samih šljemena kućnih, koje se poredale duž Bosne ugibajući se stijeni s jedne, a valovima s druge strane. Bit će ih do četiri stotine, pa su zaredale kao da još uvijek putuju ovim povojem sve gore do iznad grada. Zbile su se uz onaj grič i ukopane tu, kao da su iz samog topa bačene, a ni jedna se ne usudi onamo, preko vode u onu širinu i prostoriju. Ali i kako bi? Ta sredinom tog prostranog polja vijuga se eno cesta, što vodi iz Broda do Sarajeva, baš ravno iz kaurske zemlje.

Da, žalit ih treba što su se zbile tu sve rame o rame i mnoga željna voćke pred svojim pragom, a onamo ona silna plodna ravan! Da, žalit ih treba još više kad pogledaš gdje svaka, čim osvane, zuri onamo makar u razô ili diljčicu, i gleda: je l' vrijeme orat, kopat, je l' zrelo da se trga i žanje, a preko široke i duboke vode ni ćuprije, već valja kumit i bratit osorna skeledžiju da te prebaci prijeko.

Ali – strahovita su to i opasna vremena kad svaki čas može kaurin i ozdol i ozgor, kako mu još proklete Osmanlije Omer-pašine načiniše cestu, svaki čas more s vojskom i brzom katanom da pritisne polje, pa da je još ćuprija, eto ti od te kasabice za nekoliko časaka gotova zgarišta, same pustoši.

No ipak tri su metnule svoju glavu u torbu i prešle onamo, ko ljudi vele: „Što Bog da!" Deli-begova, Bektaševa i kuća Hasaničića ugnijez-

dile se na samoj obali do ceste, a za leđima im široka i plodna ledina. Oko kuće su još poredane zgradice i staje, blago je uz kuću, a mišice jake, pa od miline da gledaš kako to sve cvate, buja, raste, a kuće pune, koševi i hambarovi da pucaju. Predi samo koji dan da vidiš kako tuda prolaze ljudi s golemim škrljacima, a natovarilo na golema kola buradi, možda vina šta li, i vuku sve onim carskim murtatima, a našim zulumćarima, štono sjede u Travniku i Sarajevu sve od Omer-paše.

Stoga one dvije kuće Bektaševa i Deli-begova podigoše tu još po jedan han da putnici imaju gdje prenoćit. Njih zareda koji dan po deset-petnaest kola, sve jedno drugom uza šarugu a konji – u se ne daju gledat. Istom čuješ: „Heee, bistaaa!“ i stade li prvi, stanu svi. Pa jedni Bektašu, a drugi Deli-begu. Dok ispregnu konje i polože im, dotle je i njima večera metnuta ondje na ledini pred hanom. Kako koji ide, kapu na plot pa za sofru. Al' jela se dotaknut rukom, Bože sačuvaj! Već potegni svaki nešto ko ostve ili nož, pa nabadaj zalogaj po zalogaj.

Eto tako oni prolazili a svijet ih od čuda gledao, ko bolan kauri usred kaurske zemlje, al' začudo govore ama na dlaku ko i mi, pa čak šale se s handžijama. Handžije ih već uzaznale sve po imenu: često spominjali nekakva Vilaša, Šima, pa Sticu. Kako bijaše puška učestala na granici, a i ovako se koješta govorilo, ovi kolari tješili handžije: "Ako" – veli – "zagusti odozgor,

vi bježite k nama na Brod. A ako mi odozdol udarimo, vi se i tako sebi ne bojte." Tako se oni pazili s njima.

Do nekoliko časaka nesta svakog traga mraku noćnom. Iza Tepeta se ukaza blago jutarnje sunašce i obasja najprije ove brežuljke, onda onamo preko Bosne Jelovac, Micurić i Sikolu, pa onda trošne kule u gradu, a doskora i Maglaj i sve ono zeleno prostrano polje onamo. Varošica oživje, čaršija se otvori.

Do to je doba Omer-efendinica već ustala i kahvu popila pa sad samo čeka svog Ahmeta da joj se po svom običaju svrati, kad pođe u konak. Ona će ga tom prilikom ponudit kahvom i razgovorit će se njih dvoje o najnužnijim kućnim poslovima. Stariji joj je sin Mehmed starješina kućni, al' on, oženio se, već davno i babo, pa nema kad da razgovara o poslovima, već samo plati što mu mlađi brat kaže.

Ona je sjedila u svojoj sobi i, po svome običaju kako nikad ne bi besposlena, uzela pa nešto ušiva. Hrpa je za njom oprane rubenine, a pred njom kutijica puna ustrižaka, konaca, igala, ko žena bila starinska, najmanja stvar u njezinoj kući nije bila uzalud. Sijeda je, već pedeset prevalila, al' još jaka, svježa. Tijelom bila krupna, svjedočila da je najstarija od jedanaestero djece koje je sijedi Bektaš izrodio.

U taj se čas vrata otvoriše i k njoj upade Ahmet, srednji joj sin, glavit momak, mlad, u dvadesetoj godini.

- Kako si, Hama, jesi li ustala? – upita je on,

kako su je običavali zvati.

- Jesam vala davno. Jesi li se ti naspavao?

- Kamo Alija, je li on usto? – obazrije se on po sobi.

- A jest, usto je. Eno ga u kući doručkuje. Hoćeš ti kahvu?

On je krio od matere da puši, a kako je unišo s namjerom ne bi li se kako otvorio razgovor o njegovoj ženidbi, mati je dobro uradila što ga je ponudila. Uze kahvu. Srkao je pomalo a premišljao. Htio da joj kaže sinoćnju odluku svoju za Ajišu, ali mrsko mu bilo da prvi otpočne razgovor o tom, a bojao se da ga mati ne uzme odvraćati od Muharemagine kuće. No svakako je očekivao da ona zapovrgne razgovor o njegovoj ženidbi, kao što je često činila, a on kako se bojao za Ajišu da će je dati otac ili da će sama poći, zatezao sa ženidbom svojom govoreći da još nije nabavio svega što mu treba.

- Ta imamo evo svega. – odvratila bi mu ona na to – Ne treba ti puno trošit, a već i vakat ti je, uh kolišni se žene!

On je htio da i sad ona otpočne prva pa da joj on onda kaže da je naumio zaprosit i to odmah. Ali, ona šutila ovaj put. Popio je kahvu i posjedio nekoliko časaka, a niko ni riječi. Ona bi gdjekad bila nešto horna, mislio on u sebi, pa bi zašla sa sinom daleko u razgovor, a sad, sad kao da je nešto pometena.

- Čini mi se – reći će ona u neko doba – da je došlo vrijeme da me glava zaboli, ili će se vrijeme promijeniti.

Ona je trpila od svoje mladosti od silne glavobolje koja bi je držala po nekoliko dana. No on usprkos htjede da otpočne razgovor, jer taj je dan valjalo naći i prosce i da odu i zaprose djevojku, pa vrate li se praznih šaka, onda...

Al' u taj se čas otvoriše vrata, a na pragu se pojavi Mehmed-efendija, stariji mu brat. I on ustao i pošo u konak i, eto preko svog običaja, svratio se nešto materi.

- Kako si ti, Hama, jesi li se naspavala? – upita on majku pa i ne čekajući odgovora svrnu oči u brata:

- Hajde, hoćeš ti u konak?

- Evo sad ću vala, pošo sam... – ozva se brat i ko šćaše da ostane, premda se začudio ovom pozivu.

Ali Mehmed-efendija ne odlazi s vrata.

- Hajde, hoćemo l' zajedno?

Nije druge, brat skoči i oni se zaputiše u sud. Ahmet je već opazio da ga brat zove da se s njim za nešto razgovori, pa mislio da i on njemu tom prilikom kaže za svoju ženidbu.

Kad izađoše iz avlije, Mehmed-efendija skrenu putićem da će spasti Bosni pa tuda u konak, mjesto kroz čaršiju. Ahmet vidio da brat voli pustom ulicom da ih ko ne čuje u razgovoru, pa nazrijevao da ima nešto tajno. Kad se nađoše kod Bosne, otpoče stariji brat:

- Ti si jučer malo ranije otišao iz konaka?

- Ja. – odvrnu Ahmet – Svrših neki posо, pa pohitih nešto u čaršiju. „Šta ću" – rekoh – „sje-

dit besposlen nekoliko časova."

- Ama ti kao da i ne znaš ništa šta se amo čuje!

- Ne znam, šta je? – u čudu će Ahmet.

Mehmed-efendija se zgleda okolo da ga ko ne čuje pa gotovo šapnu bratu:

- Govori se da je Bosna data, ali šuti!

- Štaaa? – izvali ovaj oči u brata, pa stade.

- Šuti – opet će Mehmed-efendija u brizi – da nas ko ne čuje! To valja kriti ko guja noge.

- Ma zašto, molim te! – opet će Ahmet u čudu.

- Ah, čudnovat si ti, vjere mi!

- Pa ako je data, data, šta je; šta se ima kriti?

- Ama nek se od nas ne čuje!

- A kome je data?

- Austriji; al' se još potvrdo ne zna. U turskim novinama nema o tom ništa, već kajmekamu dolaze nekakve francuske, pa u njima to piše – ali šuti.

Stariji je brat dobro poznavao ćud Ahmetovu, pa ga onako ušutkivao. Znao da bi on brzo planuo na ovaj glas, kao i svi oni od kojih treba kriti tu vijest dok carska vojska ne zauzme Bosnu.

- Dobro, ja ću šutit, – odvrati Ahmet hladno – ali ja ne znam zašto da se krije kad se najposlije ne može sakrit.

- Ali, pobogu brate, ti znaš naš svijet. Mi smo u sudu, ja ne znam kako će se to razminut, al' meni se čini da bi po nas moglo loše biti.

- Zašto?

- Ah, mučna je to stvar kad prosti svijet uzme đem na zub, a nas drže ko i Osmanlije koji su Bosnu dali.

- Ja se za to ne bojim nikog! Mi svi treba da zajedno branimo svoju domovinu!

Mehmed-efendija ga omjeri oštrim pogledom, pa završi:

- Ti šuti! Najposlije, mi smo za sud svezani, mi smo carski memuri.

Mehmed-efendija bijaše stariji od Ahmeta četiri godine, ali je ovaj vitak i tankovijast uzrasto i dostigo brata. Jednaki rastom, išli tako tiho cestom što vodi obalom Bosne do suda. Ahmet je mlađi u svemu, pa i u znanju i iskustvu, i s toga slušao pokorno što mu brat zbori. Slušao je, ali je slabo šta čuo jer čim shvati one bratove riječi da je njihova domovina data odmah se zadubio u misli. Na jednoj strani bila Ajiša, ženidba i sve osnove, nade, život budući, sve to bilo kao kakvo zamršeno klupko kog se on taj čas od drugih misli nije mogao dotaknuti. Na drugoj strani opet peklo ga nešto drugo. „Bud smo prodani Švabi" – mislio on – „bud opet da šutit valja. Zašto to?" On ako je u sudu, u carskom poslu, nije za to Osmanlija, niti je prodo Bosne, već strašive Osmanlije prodali ih i sad hoće da se o tom i ne govori već da Švabo što lakše uđe u njihovu domovinu. Čim se tako duboko promislio, taj čas mu se pričiniše bratove opomene odveć niske, lukave i nekako baš u tom gledao neku veću sramotu nego li u samoj prodaji Bosne.

- Ja ti to kažem samo neka znaš! – dodade stariji brat kad bijahu pred samim sudom – A naše nije da se pačamo i u što, vidjet ćemo sve što će biti.

Sud bijaše na kraj varoši na obali, uprav naprama Bektaševu hanu, gdje cesta dolazi obali i tu na lakat zakreće uz Bosnu. Golema je to zgrada, stari begovski konak, golemih vrata i prozora. Pri zemlji je zatvor i staja za konje zaptijanske, a široki i izglođani basamaci vode u prvi boj gdje su se oko mračna hodnika poredale odaje, lijevo malehne dvije i među njima golem kauš zaptijanski, a desno kajmekamova i kadijina, te među njima carska hazna. Memuri u svojim odajama rade, a zaptije u kaušu razgovaraju, šale se. No memuri kao da malo mare za posao. Kad koji zaptija uđe među njih i unese im komu kahvu, učini im se da sve po dva šapću nešto među se.

U neko doba oćutiše tutanj uz basamake i poznadoše kajmekamov hod. Zaptije se ustrkaše hodnikom, jedni da mu otvore vrata, drugi da mu prihvate štap, kaput... a tada i memuri prihvatiše za posao.

V

Doskora je bila kajmekamova soba puna. Svi memuri i medžlisi kajmekamovi i kadijini, po dva od svake vjere. Niko pravo ne zna zašto je taj skup, a ipak nešto se nazrelo pa se čeka da razgovor otpočne. Pošto zaptiju jednog postaviše pred vrata, otpoče kajmekamov pisar:

- Evo emername iz Tuzle. U Berlinskoj kon-

ferenciji, gdje su bili zastupnici sviju sila, zaključeno je da u Bosnu uđe Austrija. Na to je i sam sultan pristao. U ovoj se emernami nama naređuje kako treba da se držimo dok carska austrijska vojska zauzme Bosnu.

Dok je pisar ovo govorio sve je šutilo, sam Hadži Selim-aga sijevao očima tamo-amo i svaki čas htio da nešto rekne.

- Nama se ovdje naređuje – nastavi pisar – da se niko ne opire ovoj naredbi; car je dao Bosnu i stvar je svršena. A mi, ovdje u sudu, treba da gledamo da se narod ne pobuni, već da svak gleda svog posla kao i prije. Ko bi digo pušku na Austriju, digo ju je na sultana, jer ovo biva njegovom voljom. Mi smo dužni da narod održimo u miru, pošto je znano – da ustane sva Bosna i Hercegovina, ne može iznijet s jednim carem. Pa je šteta da se u ludo krv proljeva... – dovrši pisar, a u sobi nasta grobna tišina. Najedanput se trže Hadži Selim-aga:

- Ja prvi u tom nijesam s vama!

Svi svrnuše oči u njeg.

- Ko je turčin, bit će se.

- Al' evo čusmo šta nam sultan poručuje! – javi se kadija.

- A zašto nam, efendija, nije poručivao kad je Bosnu davao? Kakva je to pravda: dati Bosnu kaurinu a i ne upitati nas, kao da nas i nema?

- I još nam poručuju da se ne bunimo! – javi se drugi.

- Ja evo prvi neću da znam za tu emernamu! – opet će Hadži Selim-aga.

- Stani malo, umiri se! – javi se sad Numan-efendija, čovjek poznat sa svoje oštroumnosti –Sad o tom nije govora, je li pravo ili nije što su nas dali Austriji, već pitanje je: moremo l' mi iznijet, moremo l' se oduprijet sili austrijskoj, da ustanemo svi, ne samo Maglaj, već sva Bosna? Ah, šta velite? – obazrije se naokolo.

- Kako oduprijet! – povikaše ostali – Šta je nas, šaka!

- Naša je dužnost, braniti se! – opet će Hadži Selim-aga.

- A ne zna se šta se radi i u drugim mjestima! – pritače Mujaga.

- Eto, ne čuje se da se igdje narod oruža; ali svejedno, da se sve digne, opet... more bit da bi se oduprli sili neko vrijeme, al' poslije po nas gore.

Odmah se vidjelo da je veća polovica protiv boja, a sam gotovo Hadži Selim-aga sa dvatri druga galamio i dizao bunu. Kajmekam, Osmanlija, ne poznavao dobro jezika, pa šutio, ali ipak nazrijevao klicu bune. U neko će doba Numan-efendija:

- Ja mislim, braćo, kad iznijet ne moremo s carskom vojskom, da ne treba da se u ludo krv proljeva? Mi se biti nećemo, a pogotovo mi ovdje carski službenici treba da slušamo što nam car naš poručuje.

- On nije naš, kad nas daje drugomu! – skoči Hadži Selim-aga da će put vrata.

- Čekaj! – viknu kadija, da je zazvonilo u dvorani – Mi se evo nećemo biti, ali stoga što smo evo još u carskom poslu, mi smo dužni da i

narod sačuvamo od boja, a braćo?

- Pravo veliš! – ozvaše se ostali.

- Hoćemo l' kazivat narodu za ovi glas ili ne?

- Ako kažemo, boj se, uzbunit će se! – prihvati Numan-efendija – A mi smo kod naroda ko i Osmanlije, pa digne li se buna, to je odmah povrh nas, pa onda istom na Švabu.

- Pravo veliš! – prihvatiše neki – Dok smo ovdje na okupu, da se dogovorimo da ne kazujemo svijetu ništa, kad ga ne moremo savladat.

- Stoga i ti, Hadži Selim-aga, – okrenu se kadija k njemu – dužan si da šutiš!

- Ja ću šutit, al' neka znate, pođe li jedan, ja sam mu drug u boj.

- To moreš, samo ne diži narod.

- Narod će se sam dignut. Svak će vidjet ovu nepravdu gdje se Osmanlija titra s nama, a gnječilo nas i mučilo tolike godine, pa najposlije kaurinu u šake! Turčin ko je, taj će se dignut.

- Najposlije, nek se tuče ko hoće, mi nećemo. – dočeka Numan-efendija – Nemamo mi u ruci ni askera, ni džebhane, a što je najpreče, nemamo carske zapovijedi.

- I ne treba nam! – osiječe Hadži Selim-aga – Ako nas je dao car, ne treba da se mi pokorimo. I kad cara nije bilo, bili smo mi u svom vatanu i branili ga, kao što valja da čini svaki turčin.

- Ljudi, što se mi tu natežemo vazdan! – trže se kadija – Ko će se bit, eno Švabo, bujrum! – uprijevši rukom kroz prozor – Mi nećemo. Samo ne treba da mi koga napućujemo. Je li tako, braćo!

- Tako je, tako! – povikaše neki, dok Hadži Selim-aga skoči put vrata, a za njim Mujaga i Mula Omer.

Kad se vrata za ovim pritvoriše, nasta tišina. Dok se trže Numan-efendija:

- Braćo, nastala su strašna vremena! Jedan je čovjek kader uzdignuti čitavu varoš, a svi je ne možemo umirit. Dajte da se raziđemo svaki svojoj kući. Napane li te ko, imaš pušku, brani se. A ako vojska austrijska dođe, a boj ne plane, treba da se ovako svi skupimo, pa da javimo zapovjedniku da se nećemo bit.

Svi prihvatiše ove mudre riječi Numan-efendijine i doskora se sve raziđe.

Za vrijeme razgovora, svi su činovnici šutili kao zaliveni; a pored kajmekama i kadije oni se ustručavali miješat u razgovor. Kako ostali, tako i Ahmet. No ostali su u mislima bili protiv boja, a jedini Ahmet bio uz Hadži Selimagu. Sva ona gospoda pred kojom se on do tada stidio kao mlad momak i činovnik, sva ta gospoda pade u njegovim očima, duboko pade, a nada sve diže se Hadži Selim-aga. Njemu žao, upravo muka mu bila, što i on nije onako slobodan da se sad može ispravit zajedno s Hadži Selimagom, pa im doviknut što ovaj nije mogao ni umio: da su izdajice. Muka mu bilo što se još osjećao kao sluga u carskom poslu, što ima tu starijeg brata, pred koga se ne može upletat – sve ga to jedilo pa prezirno gledao one činovnike, gledao u njima žive slike onih Osmanlija koji dadoše Bosnu Švabi.

No, brzo im opet razumio. Vidio da su to ljudi pokorne sluge svog starješine i svoje kese; ama mu začudo bilo za Numan-efendiju. Zašto on da onako govori? On, koji je na glasu pametan čovjek, a i turčin dobar, koji zna što je šerijat, pa da se tako odmah pokori bez puške, bez noža! Najposlije ni činovnici ne bi trebalo da budu taki, ja kamo li slobodni ljudi kao što je Numan-efendija. Ta zašto čovjek živi? Ako živi, da se sprema za Onaj svijet pa da onda umre, kako i treba da radi pravi turčin, ima li onda boljeg mejdana od boja za domovinu, a da steče Onaj svijet, da i svom rodu pomogneš, da – najposlije pokažeš da si potomak Hrnjica i Halila? Tako je Ahmet umovao.

Baš te godine njemu je reda bila da ga pozovu na kuru (vojništvo), al' on se nije toga bojao kao drugi. On uprav svega srca čekao da mu se pruži prilika da se ogleda na junačkom mejdanu.

Pa začudo, njegov brat, isto onako kao i drugi, razgovarao o tom događaju i zabrinuo se samo toliko koliko i drugi: da li će se moći narod odvratiti od boja, a o obrani vatana svog nije ni govora. Njiha dvojica, rođena braća, jedan otac, jedna mati, i onako kô da si jabuku raskrižio, samo što je Ahmet malo crne masti – a ovako nejednakih ćudi. Ali bilo je sasvim očevidno da je Mehmed-efendija sin očin u svemu, a Ahmetu kao da je mati dala srce djeda mu Bektaša koji nikad nije ušivao para u opanak il' u samar, kad bi se u proljeće, prodavši žito, vraćao kroz hajdučlji-

vu Pomrklicu. U obojice bijaše očina pamet, u Mehmed-efendije još blaga ćud očina, a u Ahmeta srčanost djedova. U tom je bila među njima velika razlika.

VI

Svak je proveo taj dan u nekoj neizvjesnosti. Činovnici i medžlisi šutili ko zaliveni, a građanstvo bilo nekako sumnjivo, zamišljeno. Nešto se načulo, vidi se da se nešto kuha, narod predviđao nekakav događaj. Ljudi se po čaršiji pošaptavali, a u sudu kao da se ništa i ne zna. Primicao se mrak. Po večeri bijahu sve tri kahve u gornjoj čaršiji pune. Ljudi se po običaju sastali na razgovor, ali ovaj put sve nekako zabrinuto, sve šutilo. Dok se u jednoj javi Sefer, čovjek potanak onako, ali znatiželjan u svačem:

- Ljudi, prodani smo, neka znate!

Neki kao da se probudiše iz duboka sna, upriješe oči u Sefera, a neki kao da su to znali pa samo uzdahoše, dok će sam kahvedžija Bajro:

- Šta, bolan! Kome?

- Švabi!

- Osmanlija, proklet on bio! – odriješi Bajro, a Sefer mjerio družinu očima.

No, drugi kao da su to znali pa nastaviše svoje duboko razmišljanje. Razgovor nastavi Sefer s Bajrom. Njiha su se dva podudarala u mislima; oba su htjela da se digne galama, da se buni svijet, nek se samo viče. Doskora sabiralo se još ljudi i pridruživalo njima u razgovor. Na Osmanliju hiljadu kletvi. U to će među njih Hadži Selim-aga. Družina umuknu čas-dva dok

on sjede i pozdravi ih.

Hadži Selim-aga je kao i drugi šutio taj dan, no bio je zato da se povede boj; ali kako je bio kod suda, a ono što se danas vijećalo bila neka tajna, on šutio, nek svijet na drugi način sazna za Švabu. Stoga se danas nije mogao odlučit da on zapovrgne skupljanje vojske, već htio da to narod od sebe započne pa da se i on tome pridruži.

I tek što je sio, kad se vrata otvoriše, a k njima upade Numan-efendija.

Koliko su se jedni oveselili hadži Selimagi, toliko su opet drugi Numan-efendiji. Svi su držali ovu dvojicu za pametne, za najpametnije u kasabi, a bijahu ljudi i od suda.

- Prodani, prodani, moj dragi hadži Selim-aga! – produlji Sefer svoj prekinuti razgovor gledajući u njeg.

- Pa nije ovo prvi put! – dočeka ovaj – Sto je puta nas Osmanlija prodo..., ali mi ako budemo stari, mi se ne damo!

Numan-efendija šuti.

- Fala Bogu kad vidjeh jednog turčina! – na to će Bajro – Aškosum ti bilo!

- Ja šta ćemo, Hadži Selim-aga, ako Boga znaš? – Sefer će tobož zabrinuto.

- Bogme, kud ostali turci tud i mi.

- Nemoj tako, Hadži Selim-aga! – trže se Numan-efendija – Već reci: „Kud sva Bosna, tud i mi!"

- Pa ja, šta ostali svijet to i mi!

- Al' sva se Bosna neće biti. Eno čovjek sad iz Tešnja, pa veli da se oni neće biti.

- Mi nijesmo ni za kog svezani!
- E jà šta govoriš: kud svi turci...
- Ma šta hoćeš ti? – dreknu Hadži Selim-aga.
- Hoću da se krv uzalud ne proljeva!
- Kako uzalud! Zašto?
- Kad ne moremo iznijet sa...
- Ama bolan, turčin ko je neće se predat lahko.
- Beli vala! – Sefer će.
- Mi ni od cara nemamo zapovijedi da se bijemo!
- I ne treba nam je!
- Biva, ti ne pripoznaješ cara ni njegova emera?
- Kako ću ga pripoznati kad me je prodo?
- A zašto te je prodo?
- Šta ja znam; prodo, prodo!
- Evo, ja ću ti kazati: Prodo baš zato što mu nijesi pokoran.
- Jà smo mi bili pokorni caru, jà iko živ. Ako smo mu kad i izišli iz itáata, to smo učinili zato što nam se zulum čini.
- Ha, ha, ha! – ironički će Numan-efendija – Nama se zulum čini? Dođe zapovijed da damo koju stotinu momaka, da se naša domovina obrani od dušmana, a mi se krivimo među se, ne damo askera!
- Pa! U cara dosta askera, nek nas brani!
- Eto, kako pravo govoriš! – dočeka Numan-efendija – Ne može se kovat asker kao pare. Ako mu ga narod ne da...

Ne izgovori Numan-efendija, a vrata se naglo otvoriše.

- Eno Švabe u Doboju! – viknu čovjek sav prestrašen.

Svi svrnuše oči u njeg.

- Šta! u Doboj stigo! – Bajro će stojeći zapanjen uz odžak, a findžan mu ispade iz ruke.

- U Doboj, u Doboj!

- Ma kad, bolan?

- Eto sad stiže čoek ozdol, a Švabo, veli, pritisko Polje dobojsko u sami zahod sunca.

- Ih! – čudili se ljudi i zanijemili nekoliko časaka.

- Jà šta ćemo, pobogu braćo? – trže se prvi Sefer i podboči objema rukama nasred kahve.

Ovim časom i Hadži Selim-aga i Numan-efendija prekidoše svoj razgovor. Istina izbi na srijedu: da Švabo ne dangubi, već zauzima jedno po jedno mjesto. Nastupio je dakle odlučan čas: boj ili mir. Po ovoj maloj družinici moglo se saznat da je tako i cijela kasaba u strahu, u brizi, a odluke nikakve, ko kad nema nikog ko bi narod sklonio na nešto. Narod opet kanda je očekivao da se kolo povede od suda, od gospode. Makar da Sefer bijaše čovjek komu se nije moralo odgovorit, ipak odlučan je čas pa Hadži Selim-aga diže glavu, raskolači oči i prozbori ozbiljno, gledajući u Sefera.

- Da ti ja kažem šta ćemo! Hućumet se neće bit. Mi nemamo koga čekat – već turčin ko je, za silah!

- Ne, Hadži Selim-aga! – dočeka Numan-efendija – Ne nagovaraj svijet da gine džaba! Čuli smo i ja i ti danas carske riječi koje nam kažu da ne dižemo puške!

Svi svrnuše pogled u Numan-efendiju. Ljudi

do tada nijesu ništa znali za emernamu; mislili da ni car ne zna za to, već da je Švabo od sebe udario. Numan-efendija uhvati tu priliku pa nastavi:

- Car je dao Bosnu Austriji, i kaže nam da nam nema fajde opirati se tome, već da se odmah predamo.

- Kad je tako... – progledaše ljudi drukčije i kao da se probudiše iza sna.

- Istina je, braćo, da nam to Osmanlija poručuje, – sad će Hadži Selim-aga – ali mi treba da se šerijata držimo.

- Pa šerijat ti kaže da starijega slušaš! – ulovi ga Numan-efendija.

- Ja neću da znam za onog koji me je prodo! Šerijat hoću...

Uto provali u čaršiji, u onoj tišini, tugaljiv glas:

- Braćo, eno Švabo u Doboju!

Taj glas uzburka svijet koji je sjedio po kahvama, pa sve posuka napolje. Ljudi potekoše svojim kućama; mislili da će Švabo do zore niknut u Maglaju, pa da se je spremno ginut ili bježat, da se možda ne zaglavi u plamenu svog doma. Sve se raziđe pa napošljetku i Hadži Selim-aga i Numan-efendija, bez sporazuma, bez ikakve odluke.

U trećoj, Arapovoj kahvi sjedila je mladež i slušala kroz otvorene prozore onaj razgovor. Mladež ko mladež; krvca uzavrela, mašta se razigrala, pa škripalo zubima, htjelo se nešto, al' niko nije znao što. Neiskusni momci nijesu mogli povesti sami boja, a ona hladnoća i bri-

ga u starije im braće zadavala veće ogorčenje i ko neku veću srčanost. Samo da ima ko razvit bajrak i pozvat svijet u boj, eto gotovih vojnika, sivih sokolova, da obrane ognjište svoje. No većini ta obrana nije titrala pred očima već da se ogledaju, da pokažu onim strašivicama što je junaštvo. Pa možda bi se i našo ko bi to kolo zapovrgo, da nije bila noć, da nije bilo onako kasno za svake spreme. Svijet se razbjego svojim kućama, da tu kod svoje dječice čeka zoru i sudbinu svoju.

Dok je ovako mladež sanjala o svojoj pobjedi, o junaštvu, u jednom se kutu zbio Ahmet i razmišljao kanda jedini zrelo i razborito. Njega su trle dvostruke misli. Mjesto Ajiše, prosidbe, ženidbe, mjesto takih slatkih nada, sad napade ovaj veliki događaj. I kad bi predobio Ajišu, i kad bi bar za neko vrijeme odgodio sve to, šta će bit sa Švabom? Ako je istina da je došo u Doboj, onda eto ga sjutraj u Maglaj, a nigdje ni vojske, ni kakve spreme! Čuvati kuće svoje, kao što se eno ostali razbjegoše, sjedit uz ostalu svojtu, skrštenih ruku, sramota, a da ti dušman uđe u zavičaj pa možda i u kuću! Pa zašto i ne bih? Čuvati staru majku svoju, a i Ajišu držat na oku dok ovo sve mine; ali šta? Onaki momak, još hoće da se ženi – ta šta bi mu rekla prva jauklija njegova? Muško bajagi, a krije se sa ženskinjem! Jok! Ići u boj? Da svakako ljepše, dostojnije ovakog momka; pa il' obranit i majku i dragu svoju i vatan i sve, ili poginuti. A poginut, ah to je sveto, to je... stoput bolje nego li sramotno živjet! A – ko zna,

kad bi on tako kukavan bio bi l' ga i Ajiša imala zašto volit onako ko prije? Ta s kojim bi obrazom izašo pred nju...?

Niti je družina gledala u njeg niti je on čuo njihova razgovora. Najedanput skoči on odvažno i pođe prema vratima, ali ga u taj čas zastavi družina.

- Bezbeli, i ti ćeš s nama? Mi smo te ubrojili.
- E kuda?
- Na Švabu!
- Slobodno! – osiječe on svega srca – U me se morete pouzdat kolik i u kog.

To izgovori pa zamače na vrata a družina osta izmišljajući: ko bi po prilici još htio i mogo poći s njima u boj.

VII

Noć je tamna da se prst pred okom ne vidi: no nije pusta i nijema kao druge, već ti se čini da iza svakog kuta viri neko, da za svakim vratima bdije po jedan čuvar svog doma. Glas o Švabi dopro je u svaku kućicu, a osobito ovo otkad se smrče i rekoše da je stigo u Doboj, munjevito se rasprostro, pa ti to sve sijeva vatrenim okom kroz mrak poput plahe zvijeri i čeka napadaja. Svjetlo se vidjelo u svim kućama, znak da je sve budno, na oprezi, al' sve mukom muči.

Ahmet prođe mimo svoju kuću; časak jedan prisluškivao, pa kako vidje da je i u njeg sve budno, krenu kud je pošo. Na malenu prozoriću tamne sobice nađe on po običaju svoju Ajišu gdje ga čeka. Nije je mogao vidjeti u onoj tami al' naslućivao da je tužna i sjetna, pa čak mu se

pričinilo da mu se kroz plač odazvala. Uspe se na prozor i oni zađoše u razgovor.

-Čini mi se ko da si mi nešto tužna! – poče on, premda se vidjelo da je i on neveseo.

-A ko nije? – dočeka ona – Nije šala dušmanin...!

-Tà ne boj se, to će se sve lijepo razminut, kako mi i ne mislimo!

-Dabogda! – uzdaše ona.

-Mi ako budemo stari, sve će to proći ko mutna voda! Ali u nas nema sloge!

-A kako to?

-Ma eto tako, da svijet hoće prifatit za silah, Švabi se ne bi za trag znalo.

Ona ušuti čas-dva dok on okrenu razgovor na drugo:

-Vidi, Ajiša, našeg sinoćnjeg razgovora, a vidi noćašnjeg!

Ona se bacila u brigu, kao da i ne čuje.

-Ali svejedno; ti ćeš mene pričekat, je li?

-A što me to pitaš?

-Ma eto onako, ne zna se kako se more okrenut!

-Pa bezbeli, nikom nije ni do šta, dok ovo pregrmi.

-Akobogda, kad mi dušmana naćeramo, onda...

-Uh, da Bog sakloni da bude boja!

-A bogme ne valja, ako ga ne bude.

-Pa! – osnaži se ona malo – ako ga i bude ti ćeš bezbeli čuvat majku svoju, braću i...

-Mi muškinje stvoreni smo da idemo u boj, da čuvamo vas, sibijan.

-Uh, i ti misliš...

-Dužan sam!

- I nije ti žao ostavit majku i kuću?

- Majku ima ko čuvati, a ja da sam oženjen, belći bih čuvao svoju ženu i djecu.

Ona umuknu.

- Da si me poslušala kad sam te zvao, da si danas moja, ja bih opet bio dužan u boj, ali čuvao bih i kuću svoju, a ovako...

- A zar sad nijesam tvoja?

- Jesi, Ajiša, jesi, vjere mi jedina ti na ovom svijetu. Ali molim te... mlad momak neoženjen... sramota da se krije po budžacima sa ženskinjem.

- Uh! žalosna ti sam! – promuca ona drhtavim glasom pa umuknu, a on nadoveza:

- Opet se to još ne zna kako se more okrenut... – htio on da joj malo ublaži tugu, al' djevojka kršila prste, uzdihivala.

I on je bio smeten, satrven, ali opet na silu se držao junački. Raspredao govor i htio da joj kaže svoju odluku da će u boj, a htio opet da se od nje rastane, da ona to potvrdo i ne zna. Htio joj reći mnogo koješta: Ako se ovi događaji lijepo razminu, kao i svi oni napadaji crnogorske i srbijanske eškije, onda da će njih dvoje sretni biti, sretniji od svega svijeta. Ali ako bi se, ne daj Bože, drukčije okrenulo, htio bi da se od nje lijepo rastane, da se halali i... ako se on po čem "oženi crnom zemljicom", da ga bar često dovom spomene. Ali djevojka se već kod prvih riječi rastužila, pa daj, ko bi joj otkrio sve te svoje nakane.

- Čuješ, Ajiša! – poče on dirljivim glasom

– pomisli, kako ćemo sretni biti kad ovo sve mine! Ja sam sve svoje momkovanje proveo samo o tebi misleći, tebi se nadajući; sve što radim, radim jedino da s tobom mogu lijepo živjeti; sav moj život začinjaš mi samo ti; i da nije tebe, moje bi sve bilo drukčije, ja nit bi ovo radio nit bi se čemu nado ni... more bit da me ne bi ni bilo ovdje. Da budeš moja, da proživim s tobom makar dan jedan, ne bih žalio još dvostruko raditi, veće muke snositi, mnogo trpiti, pa ni sad ne žalim i u krv ugaziti, gdje sam najposlije i pozvan, a sve samo s tebe, sve za te, sve za našu sreću...

Djevojka je šutila, a na svaku bi mu riječ s uzdahom odvratila.

- Pa molim te – nastavi on – sad ne budi ni ti tužna; vazda nek ti je pred očima naša sreća, naš život, komu je i ovo jedna zapreka, a koju ja evo hoću da uklonim. Ako sam ti na srcu, nemoj me žalit, već me prati bistra oka, vesela lica; ići nam od Boga selamet, uči i za me i za se, pa će Bog dat da i tvoja dova kabul bude...

Nju su ove njegove riječi časovito bacale u veću tugu, a opet srce još više čeličile, pa se ona tuga sve pomalo pretvarala u sjetno blaženstvo koje je onda opajalo cijelo biće njeno da bude pripravna na sve što on zaželi.

Pod utiskom svojih riječi, svog srca, umuknuo on i čas-dva, pa onda nekako nenadano prozbori:

- Već hoću, Ajiša, da te još nešta molim.

Ona kao da se prenu na ove riječi:

- Šta je?

- Hoćeš li me poslušat?

- Ma šta je?

- Kaži mi hoćeš me poslušat?

-Ja ne znam, Ahmete, šta ja tebe mogu poslušat!

-Moreš nešto!

-E, ako mogu, onda ne treba da me pitaš...

-Evo čuj! – poče on – Vidiš evo šta se sprema, valja belći braniti svoje ognjište, svoj mal i džan; a ko je turčin, poći će sve od šesnaest do šeset. Rastat ćemo se neko vrijeme, pa bih htio da imam... štogod tvoje uza se.

-A ko šta? – u čudu će ona.

-Na priliku eto makar čevru jednu što si ti svojom rukom vezla. Ja neću amaneta, nit ću ti ga davat, to nek stoji do svog vakta, ako Bog da, već ovo dok smo rastavljeni, kad bude ovako vrijeme da ti dodem na pendžer, ja... ću onda uzet tvoju čevru pa ću se s njom razgovarat!

Djevojka pokri lice rukama. Sad je vidjela da je on tvrdo odlučio poći u boj. Koliko je obuze strah od tih događaja, koje ona taj čas nije mogla ni zamislit kakvi će bit, toliko žalost za njim; pred očima joj lebdilo kako će on bit daleko od nje, sam bez nje, a ona bez njeg. Pa baš u tom još više nazrijevala njegovu žarku ljubav, a sad žalost s rastanka njihova, strah od onih događaja koji mogu bit i zamašniji neg ona misli, pa sve to pobudilo u njoj

tešku tugu; ona strepila...

Ahmet je to sve predviđao, pa makar da je i sam bio dirnut s njezine tuge, opet govorio, šaptao da je utješi:

-Pomisli samo našu sreću, naš život! A ja, ako zbilja dođe do tog da se odmaknem odavle koji konak, da se tebe sjećam, da mi... – i dalje nije mogao.

Da učini neki kraj tome razgovoru, da se ne žalosti više, nije slušala zadnjih riječi, ustala i odmakla se od prozora. Za čas-dva opazi on na prozoru, kako se bijeli čevra. Ona je donijela i spustila tudi. Dobro je čula kako je triput poljubi, milo, vatreno, pa postavi u njedra.

Šutili su oboje. On ju gledao, živu sjenu u gustoj tami: sad ko čarobna vila u onoj tišini, sad nevin anđeo na ovom svijetu, milo ucviljeno siroče koje on žali i ljubi, koje izgubit mora da ga poslije nađe, koje ucvilit hoće da ga poslije utješi.

Htio još da joj govori, al' njen svaki uzdah parao srce njegovo, jer njegove riječi izazivlju taj uzdah... I njemu se stijesnilo u grudima, zapinjala mu riječ u grlu. Nije znao šta bi u tom času činio. Kad bi se on pitao, jednim bi mahom zapriječio i te sve događaje i – svoju ženidbu; on bi sad najvolio da se svemu ukloni, on bi sad samo plakao. Same mu suze navaljivale na oči. Ali – zašto da plače, on, momak koji treba da tješi plačne, da brani nejake.

On se malo sabra, zađe da tješi dragu svoju.

- Ajiša!

Ona šuti.

- Ta nama valja da budemo snažni, da moremo podnijeti i šta više. Ne budi tužna, ta razvedri se malo! Ja da sam znao da ću te rastužit...

- Čuješ, Ajiša! – opet će on – Neću da tuguješ, da plačeš! Ta ovo je sve od Boga, a šta su naši stari premetali preko glave...

Ona je teško uzdisala... plakala.

- Nemoj bit taka! Budi vesela, razborita. Znaj da je sve ovako naređeno, nama ovo valja podnosit, ali sve će se ovo razminut kako se mi i ne nadamo.

Ona nije odgovarala, a on joj čuo samo teške uzdisaje. Činilo mu se što dalje govori da je više rastužuje.

- Ja idem, Ajiša! – poče se on spremat – a ti... ne budi tužna, išći nam od Boga selamet, nadaj se sreći našoj!

Nije bilo snage nije riječi da bi je mogao razvedrit, utješit. On je govorio i spuštao se niz duvar, a ona – tužna, ražalošćena – sve se više ukazivala na prozoru.

- Mi ćemo se, Ajiša, opet vidjet! Rastajemo se samo za kratko vrijeme, ali sad... ali molim te, Ajiša, nemoj tugovat!

Ona sve jače uzdiše.

- De, reci mi, da nećeš biti tužna, jer sam i ja onda...

- Dobro, poslušat ću te! – izusti ona jedva.

- Eto, vidiš. Sad je i meni lakše, sad sam i ja veseliji. A sad... – tu je zastao. Htio nešto da rekne, al' mu se nije dalo.

- Znaš, Ajiša, da... da se je lijepo... halalit i kad se insan rastaje od danas do sjutra.

Ona je pri tim riječima tako bolno uzdahla da je potresla srcem njegovim, al' on se ipak sabrao pa pohiti:

- Ta ne boj se, Ajiša! Vjeruj da se brez smrti ne umire, a – znaš da je halal lijep sa svakim! Ja tebi eto halalim što smo se očima vidjeli i riječ progovorili, a ti... hoćeš i ti meni?

Ona jecala, tiho plakala.

- Naš će nam halal dati više snage da podnosimo ovo, pratit će nas svud sreća i napošljetku ćemo se opet sastat. Zar mi nećeš halalit? – šaptao on.

- Ja ti halalim! – izusti ona kroz plač. A tada se trznu, skoči, stade uz prozor pa zakrši prstima.

Njegov se šapat čuo iz mraka:

- Ne tuguj, Ajiša! Skoro ćemo se vidjet... – i nestade ga.

VIII

Osvanuo petak, dan pun brige, pun straha, makar da ne bijaše nikakve sveze između Doboja i Maglaja, ipak je do zore stigla puna pregršt vijesti. Sve kazivale da je Švabo u Doboju, neke da se već krenuo uz Bosnu i blizu Maglaja. No bilo je glasova i za tursku vojsku koja je išla niz Bosnu; odozgor od Zenice, veli, zamračilo, čitav oblak pješadije i konjanika. Koja će vojska prije u Maglaj, gdje će se sukobit, to je bila briga i strah u narodu.

Svijeta u čaršiji vrlo malo. U brizi se provela noć koja, Bogu hvala, prođe bez uzbune, bez

vatre, a sad evo dana, evo nove brige. Čaršija pusta i kahve prazne, samo se u jednoj vidjela na prozoru dva mladića. Od one družine u Arapovoj kahvi ostao samo kahvedžija Arap i Gazija koji je ionako tu noćivao. Odmah iza sabaha došao im i Ahmet i njiha se tri bacila u razgovor. Između njih je najviše govorio Gazija, jer Ahmet bijaše nešto sjetan, zabrinut, a Arap negdanji rob, kog dovede beg sa sobom s Čabe i koji po smrti gospodara svog postade slobodan pa otvori tu kahvu, slabo je i razumio razgovor. Gazija bijaše uistinu gazija – na jeziku. Sakato je to momče u jednu nogu i ruku, lica opržena, a tijela sitna i žilava. No kad zađe zborit, bi rekao da to ne izlazi iz tog slabića, već iz kakvog plećata momka. Glas mu bio krupan, a kad bi govorio, zubima škripio, a rukama razmahivao da si se divio njegovim junaštvima o kojim bi vazda govorio, premda se znalo da njega nikad nije bilo gdje se tuče drvenim ili željeznim oružjem. Zato ga zvali Gazijom. Otac mu je zaista pao negdje na junačkom mejdanu, a Gazija osto iza njeg od dvije godine, pa čuo to i očino junaštvo htio da na se prenese.

- Sramota, Ahmete, koja se čula nije! – govorio Gazija.

Ahmet mu samo glavom odobravao.

- I unići će dušmanin, a ni puška puknut neće! – veli on – Ama zbilja, kamo, gdje je ta vaša gospoda odozdol, gdje je hućumet? – kao da se prenu Gazija i izvali oči u Ahmeta.

- Mahni se, bogati, Gazija! – odriješi on hladno.
- Oni treba da pozovu svijet!
- Oni se, brate, neće bit!
- Ja šta vele, zar predat se?
- Eto, vele, da je stigla nekakva emernama od cara da ne treba puške dizat.
- Lažu ti, vjere mi, Ahmete! Oni su je po sebi načinili, a za to ništa car i ne zna. Hej, moj brate, šta je câra do pravog cara!

Ahmet je gledao u Gaziju tužnim pogledom i odobravao mu govor.

- Murtati sve! – osiječe on – Oni su nas i dali.
- Zbilja, Gazija, ne pitam te šta učiniste vi sinoć ovdje iza mene? Bilo je mladeži dosta!
- Pravo da ti kažem: ništa. Nabrojili smo do sto i pedeset momaka, sve kao drijenova, ali i ono nas, što bi ovdje, raziđe se. Svaki kaže: „Ako ostali pođu, ja sam gotov."
- Oh, da mi je samo... pedeset drugova! – uzdaše Ahmet.
- Ma da mi je deset! – dočeka Gazija – Dva nek pođu, evo im druga, pa nek vide strašivice šta se radi! – mahao on rukom i pokazivao kako će odsijecati glave.

Gazija govorio, razmahivao rukama, a Ahmet zaplivao u misli pa bi se gdjekad prenuo i odobrio Gaziji razgovor. Mjesto da se oduševljuje, ushiti, da zapliva u borbi, da se unaprijed naslađuje pobjedom, on padao sve dublje u neku tugu, srdžbu, gnjev. Nije šala kaurin da dođe, a niko da ne stane spram njega! Trnci ga spopadali kad bi pomislio da pane kaurinu u

šake cijela domovina, pa i njegov Maglaj, a u njeg majka, braća i – Ajiša. Nje kad bi se sjetio, srce bi mu jače zalupalo, u duši bi se zagrozio, sam bi se sebi zakleo da to on neće gledat skrštenih ruku. Kao da mu je ko šaptao ludu misao da je to sve samo zbog njegove ženidbe, zbog Ajiše. Tu misao oćerivao od sebe, al' se uistinu najviše zbog Ajiše zaklinjao da će proliti krv, da će – il' osvjetlat lice pred svakim il'...

Čaršija se pomalo otvara, al' ljudi samo skidali katance, neki spuštao samo donji ćefenak, i sjedili tako sumnjivih lica, oprezni, pogledajući nešta, boja, uzbune, bježanja, a možda i vatre, a mnogomu ono u dućanu, makar i u ovo doba, padalo na um da mu je to krvavo stečena para, da su mu to polja i livade, kmeti i čifluci, vrelo života njegova. Sokakom se kojasili Ijudi, s puškama za pasom, a ko zna zašto ih je zadio, od koga će se branit.

No između građana često si opazio po gdjekog seljaka, ciganina ili kakvu skitnicu, koji se nekako kočili čaršijom, zvekećući hotimično svojim oružjem. Glas o Švabi brzo dopro i u sela, pa se ljudi požurili da brane vatan i din svoj.

Sve je hodalo, a sve mukom mučalo. O boju niko ni riječi. Al' je sve muklo pogledalo u Bajrinu kahvu, gdje je bivalo iz časa u čas živahnije. Ljudi nastavili sinoćnji razgovor o boju; jedni govorili da se ne puca, dok bar ne stigne glas o kakvoj vojsci da ide naprama Švabi, al' drugi nijesu dali probijelit, već pozivali sve pod bajrak,

a strašivice grdili i psovali najžešćim riječima, a da ih bar tako prisile u boj ili ocrne pred cijelim svijetom.

Nastala prava galama, vika. Oni spolja, koji su samo strijeljali vatrenim očima, upadali jedan po jedan u kahvu i pripomagali dizati svijet u vatru. Vrata se i ne zatvaraju, jedni ulaze, a drugi izlaze. Čas od časa zamašniji, napetost, uzrujanje, vri, sve u boj! I kad se oni u kahvi u neko doba obazriješe, kad i nema nikog ko neće u boj. Oni koji bijahu protiv boja iščezavali jedan po jedan i kojasili se tuda po čaršiji i začas nestani ga iz očiju – bilo je preče čuvati kuću i čeljad svoju.

U jedan čas posuka sve na ravan. Zgledaše se, bijahu sami seljaci, sluge i cigani. Negdje talambas kucnu, a Hadži Selim-aga udari bajrak nasred čaršije. Ljudi veselih lica, razuzdane kretnje, počeše se kupit pod bajrak. Međutim, iz časa u čas stizavali odnekle glasovi o Švabi. Već ga pogledaju da nikne ozdol iz Tukova.

Sunce već obasjalo svu okolicu, cijelu varoš. Svijet se skupljao pod bajrak, a dok se to radilo, trojica se mladića u kahvi uprav probudili, oživjeli. Ushićeni ovom halabukom, skočili i oni i potekli u čaršiju da vide kud li će se, na koju li stranu.

Nekoliko časaka stajaše ova rulja ljudi nasred one tijesne čaršije. Zgledaše se još jedanput, kad građanina ni od lijeka osim Ahmeta i dvojice mu drugova. Puče kletva, osu se psovka na izdajstvo, na kukavice.

Jedni ovako stajali, drugi se vrzlali čaršijom da sabiru tobož, ako koga vide, pod bajrak, a Cigani mrki i bijeli, mučke se šuljali i čekali samo da pukne, da udare, ne na Švabu već na trgovačke dućane.

Najedanput niče odnekie preko čaršije čopor ljudi, vodeći jednog među sobom blijeda, uplašena. Bio to Omeraga, muhtar, koji je imao i dućan tu i u njemu sto pušaka ostraguša i trijestak sanduka džebhane, što mu prije nekad sud dade u pohranu, ako ustreba za bašibozuka na Drinu. I ne osvrćući se na bajrak i na one po čaršiji, dovedoše oni Omeragu pred dućan mu i zatražiše da im ga otvori, ako mu je žao da mu se razlupaju ćefenci. Muhtar se otimao, govorio da on ne smije dijeliti carskih pušaka, da će ih predat sudu, otkle su mu ih i dali. Ali zadrta svjetina ćuškala ga i nogama i rukama, a drugi mu se zagroziše golim gvoždem da ga to more i glave stati ako ne otvori.

Videći zlo pred očima, čuvši onu psovku i škripu zubi, otvori dućan i stade tu, podbočivši se objema rukama. Ljudi uskakivali u dućan i iznosili teške puške djelomice već zahrđale, a drugi opet razbijali sanduke i prosipali fišeke. Među svjetinom nađe se i Ahmet sa dvojicom drugova. Spopadoše po jednu pušku, zgrabiše po nekoliko fišeka, pa krenuše uz čaršiju da se spreme na put u boj.

Hadži Selim-aga je vidio razuzdanost svjetine, a vidio i da je strašno prevaren, jer njegovih prijatelja i znanaca nigdje ni na vjeru. Uzeo

čovjek ozbiljno razmišljat: može li se šta učinit s ovom četicom? Čaršija je vrila. Jedni vikali: „Eno Švabe kod Šahin-kamena!“ Drugi: „Eno pod Moševcem!“ A treći kazivali za tursku vojsku, al' niko nije pravo znao gdje je ta vojska. Kroza sve to vikali ljudi neprestance: „Pod bajrak, ko je turčin! U boj, ko nije kukavica!”

Hadži Selim-aga dozva Ahmeta i drugove mu k sebi.

- Vidiš šta uradiše naši Maglajani? – prezirno će Ahmetu.

Ovaj saže ramenima.

- Ali svejedno, mi se s Božijom pomoći ne bojimo već samo da nam je kakogod saznat za onu vojsku ozgor!

- Eto, govori svijet da ide sila odozgor? – dočeka Ahmet.

- Ama govori svijet, al' ja bih htio da znam koliko ima te vojske i gdje je, hoće l' skoro amo?

- Pa da pošaljemo koga pred nju?

- Koga ćemo?

- Evo, ako hoćeš, nas tri!

- Kad nema nikog drugog, – Hadži Selim-aga će – jer ja bih volio da ste vi uza me.

- Eto nas amo prije mraka. Mi ćemo do Žepča pa bi – ne bi, vratit ćemo se da vam kažemo.

- Dobro! Pa hoćete l' odmah?

- Samo da odemo kući da se spremimo. Hitrim su korakom stigli do Arapove kahve, gdje se Ahmet žacnu. Opazio je dva dječaka koji su radoznalo gledali što se radi po čaršiji, a kad su spazili Ahmeta, stali tu i ko pobojali se da ih

Ahmet ne ukori. Bio je mlađi brat njegov Alija i Mustafa Muharemagin, brat jauklije Ahmetove.

- Šta vi hodate ovuda? – ukori ih Ahmet.

- Ništa, gledamo šta se radi, kako se svijet sprema.

- Bježite kud u kraj, sakrijte se gdjegod, gore u stranu! – naputi ih Ahmet, jer ih nije mogao natjerat kući, bojao se da malić ne kaže majci mu da ga je vidio s puškom. Da izbjegne daljoj pratnji, svrnuo je s drugovima u Arapovu kahvu, a djeca malo zatim krenuše putem kanda Muharemaginoj kući.

Ahmet kao da je i slutio da su dječaci njegove uhode koje je poslala Ajiša. Kako nikad ne bi dana da se njiha dva ne bi sastala, tako i ovaj put Alija otišo po Mustafu kući mu da zajedno gledaju vojsku, što je njiha vrlo zanimalo. Ajiša, od sinoćnjeg razgovora s Ahmetom, puna brige i straha za svog dragog, naputila ih tom prilikom da vide gdje je Ahmet, sprema li se u boj. Zapovijedala im je to obojici, jer brat je kao mlađi slušao, a ona nije od njega ni krila svoje ljubavi s Ahmetom. Ta oni su dva, ako će i djeca, nazrijevali u toj svezi još veće prijateljstvo i drugovanje svoje. Ahmet se bojao jedino majke da mu ne sazna za odluku, a dječaci otišli da kažu Ajiši šta su vidjeli.

One puške pred muhtarovim dućanom povaljane i prislonjene, oni prosuti fišeci koji se sjajili po kaldrmi, razjariše ovu i onako razuzdanu svjetinu još više, pa je pomahnitala kao divlja zvijer, kada se okrvavi svojim plijenom, a u

onim otetim puškama gledala svoj prvi uspjeh, pa nastala divlja vika čaršijom: "U boj, ko je brat turčin!" Ali, vojska nit se množila nit umanjivala. Oni vikali, a kuće, zgrade oko njih nijeme. Kako Švabe ne bi ozdol, a vojske ozgor, građani opet posakrivani po kućama, najedanput ovoj četi sunu nešto u glavu, i ona se rascijepi na troje: jedni će sudu da potraže gospodu, drugi po mahalama da zaokupe age i trgovce, a treći ostaše pod bajrakom.

U tom su Gazija i Ahmet otišli svojim kućama da pritegnu lahke opanke a Arap ostao u kahvi da polupa ono pet-šest findžana i dva-tri suda zemljena – sve što je imao u svojoj kahvi, kad mu to sad ne treba, a ako i ustreba, zamijenit će to sve novim, plijenom što će ga zadobit u boju.

„Dosad je sve dobro!" – pomisli Ahmet u sebi, kad se približio kući. Al' kako će se sad ukrast il' kutarisat od matere, ako ga spazi? Spopadala ga sve veća briga. Zna on svoju mater, ta nju rasplače tuđe dijete, kamo l' neće njen Ahmet, koji joj je, kako mu se čini, najdraži od sve trojice. Ta za malog se još i ne boji, a Mehmeda već predala ženi mu i djeci; ni za ovoga više nije bojazni, pa samo njega sad prati svud, nad njim samo lebdi. Šta će činit ako mu se tužna objesi o vratu? Ko bi gledao da sirota krši prste, da proljeva suze za njim, da ga moli, da ga zaklinje da ne ide? To je Ahmet mislio i toga se najviše plašio.

A Ajiša?... Sad se i nje sjetio. Sirota, da zna

sad šta je on naumio, kud je pošao! Šta bi radila? Plakala, plakala i plakala – šta može drugo?...

Stiže kući i muče se ušulja da ga niko nije opazio. Zaključa vrata svoje sobe, i poče se spremati. Čarape, mestve, opanci na toku s kajišima, o pasu bensilah, a za nj zadi dvije pećanke, nož, pa gunjić čohani preko ramena – sve je bilo gotovo, kolik što bi dlan o dlan. Išulja se iz sobe na prstima pa put kućnih vrata, al' u taj se čas otvoriše vrata jedne sobe a ženski glas vrisnu. Bijaše to snaha, bratova mu žena. On se prestraši, zbuni, a pored nje, niče i brat mu Mehmed-efendija.

- E, kud si se to zametnuo svojom ludom glavom? – ukori ga brat porugljivim glasom.

- Odoh! Halalite mi! – promuca on, pa da će put vrata.

- Ali čekaj, čoeče, kud si pohitio, kud ćeš? – oštrije će brat.

- Šta me pitaš, molim te? Idem! – osiječe se on, pa se opet požuri strahujući da se mati ne pojavi.

- Vidi ti junaka! – posprdno će Mehmed-efendija.

- I on mi ide od cijele kasabe, našo se on sam da brani vatan!?

- Makar ja bio sam, svejedno, ja za se idem.

- Sjedi, bolan, kod svoje kuće ko i ostali svijet i čuvaj mater svoju; preče ti je neg da ludo gubiš glavu.

Mehmed-efendija je vazda držao njega da je opore ćudi i to mu predbacivao više puta pa ga stoga i odvraćo ovako porugljivo, ismijavajući

njegovo tobožnje junaštvo, a da ga tako zaustavi. Ali to Ahmeta više razdraživalo i ulijevalo mu neki prkos da je sve tvrđi bivao u odluci svojoj. Jedina bi ga sad sila mogla zaustavit. No snaha je dobro poznavala ćudi njihove, pa se dosjetila jadu da će to još gore usplamtit Ahmeta. Stoga skoči ona kao srna preko hajata da će niz basamake u magazu po mater koja je dolje slagala suđe u sanduke. Ona je međutim i sama oćutila razgovor, pa pošla gore.

-Bolan, da svak pođe, mi treba da se ne mičemo od svoje kuće! – govorio Mehmed-efendija – Čuo si što veli carska zapovijed!

Sve uzalud. Brat ga nije mogao odvratit od nakane, a pogotovo ukorom i podrugivanjem. Kad ga mati smotri naoružana, ciknu kao ljuta zmija i poletje prema njemu vičući:

- Ahmete, sine moj!

Ali njega nesta s praga kućnog, a ona mu teško razabra riječi pošljednje:

- Ja odoh, mati, halali mi!

Nasta metež, uzbuna. Mati udari u vrisak, brat zagalami, svi istrkaše na basamake.

- Ahmete, drago dijete moje! – vikala mati.

On se s kraja avlije obazre na nju, pa zamače na kapiju. Ona zakrši prstima, zamaha rukama, zazinu: "Ahmete, Ah..." – i sruši se onesviještena...

Mehmed-efendija je već bio poletio da na silu zastavi brata, al' kad smotri šta bi od majke mu, vrati se. Strkaše mu se strine, te i on i žena mu udri vodu na sirotu mater, dok se osvijesti pa je klonulu unesoše u sobu.

Poteci sad za bratom. Gdje je koga vidio, pitao za brata – al' mu svak kaza da je eto sad prošao tuda i prevezo se prijeko. Spade na obalu, uze lađu i jedan ga skeledžija prebaci za jedini čas onamo. Pred Deli-begovim hanom saznade da je otišo s Arapom uz Bosnu pred onu vojsku što ozgor ide pa će se, veli, ovdje sastat s ovom vojskom i udarit na Švabu. Gledao Mehmed-efendija pustom cestom nekoliko časaka, pa se vratio kući tužan, ogorčen.

IX

Doskora se vratiše one dvije četice bajraku. Ovi htjeli iz kuća da izazovu age i trgovce, pa kad im se nigdje niko ne odazva, zađoše u kletvu, u psovku, al' opet ništa. Onda se zagroziše vatrom da će popalit, al' daj ko će pristupit tuđem domu, kad svagdje ispod strehe viri puščano zjalo i čuva svoje dobro. Oni dolje nađoše sud zatvoren, samo u njem nekoliko zaptija, čuvali carsku haznu. Ni tu ništa. Ogorčeni skupiše se pod bajrak.

Varoš bila kao pusta. Svak se zatvorio u svoju kuću, sa svojom čeljadi, pa se tu slagalo suđe, u zemlju krila dragocjenost, da se može poslije makar pod zgarištem naći siromaštvo. Sve je to u poslu, a sve pripravno, plane li mu krov nad glavom, da bježi... kud i ostali svijet.

Glasovi učestali za Švabu, a i za tursku vojsku odozgor. Ona četa pod bajrakom, ljuta i ogorčena s izdajstva građana, a uplašena da ne izgori tu u onim trošnim zgradama, pa kako se pogledale obje vojske lijevom stranom Bosne,

oni najedanput potekoše iz čaršije k Bosni, te se prevezoše prijeko. Tako ih se kutarisa nekom srećom i čaršija i cijela kasaba.

Neko je u toj halabuci šapnuo skeledžiji da povrati skelu natrag, pošto preveze sve ustaše onamo. Tako i bi. Doskora se pojaviše u čaršiji građani, činovnici i uopće svak ko je bio protiv boja. Kajmekam pozva sve činovništvo u sud na zdogovor, šta će se radit ako se onamo Švabo sukobi s onim ustašama.

- Hvala Bogu! – veselo će Numan-efendija – kad se oni sami ukloniše između nas!

Drugi se smijali ustašama gdje se ovako sami prevariše. Dok su oni amo u sudu mirno sjedili i razmišljali o svojoj sudbini, oni onamo pred hanom Deli-begovim pjevali i pocikivali. Skela se zabravi i ključ predadoše kajmekamu.

Kad se Mehmed-efendija bez brata povrati kući, zastade majku gdje se oporavlja od silnog onog udarca, al' još klonula, satrvena. Sumornim pogledom pitala ga za Ahmeta, a on je na brzu ruku skrojio da je otisnuo dvojicu momaka za njim da ga povrate.

Sjedila tako negdje u podne blijeda, satrvena, suznih očiju. Dvije je jetrve tješile i tješile, al' suze njene ne prestajale. Od velike bojazni, posadila je do sebe svog najmlađeg sinčića Aliju, da joj i njeg kogod ne otme, pa ga čvrsto držala i milovala. Dijete, što od vrućine što gledajuć majku svoju, zajatarilo se u licu, istom što nije i ono prolilo svoje vrele suze.

Dok su jetrve ovako tješile Omerefendinicu,

druge su, kone njihove, sakrivale što je preče, vezale nakit oko sebe pa čekale sa svojom djecom i mužem, ako plane, ko što jedni vele, da se bježi, da se očuva duša; a ako ne bude vatre, ko što su opet drugi kazivali, onda gdje si tu si. Sve, eto tako, bilo zamišljeno, oprezno, čekalo samo da pukne il' da se odakle vikne: „Ha, bježi!" I makar da već dva-tri sata skela ne hoda, opet svaki čas stižu odnekle glasovi, da je Švabo nà eto tu, istom što nije bahnuo.

Dan se otego. Ljudi se kojasili po čaršiji, zamišljeni, zabrinuti, a ona četa pred Deli-begovim hanom onamo već počela da zdvaja od puste dosade. Jedni govorili da se kreće niz Bosnu prema Švabi, drugi uz Bosnu naprama turskoj vojsci, a treći ozlojeđeni do grdila s izdajstva građana ovamo, što sad eno mirno sjede po kahvama, a oni evo svojom se krivnjom prevariše i izložiše Švabi. Toliko su bili razuzdani, a i nedosjetljivi, da se nikakav na skelu ne obazrije, pa sad ljuti, prije bi izlili svoj gnjev na age maglajske nego li na samog dušmanina: al' šta ćeš kad je skela u njihovim rukama? Da pucaju u one trošne krovove, kojim je sunčana žega izritila daske, koja korist; nigdje nikog živa da mu se osvetiš.

- Nije l' majka rodila junaka – govori jedan ležeći u debelu hladu Deli-begova hana – da prepliva onamo i da nam preveze skelu da im se osvetimo, pa onda na Švabu?

Ali taj se junak nije javljao. Pri ovim su riječima ljudi drijemali, šutili; a kad bi koji nabrajao,

kako bi trebalo one strašivice povezat, opljačkat im kuće i dućane, pa ih onda zajmit naprama Švabi, onda bi se mnogi probudio i zubima škrinuo, sijevajući vatrenim okom preko široke vode.

Sunce već spalo na samu ićindiju, pošto je dotle peklo odozgor i uprav zažeglo onaj pijesak na prudu. Svak klonuo od silne žege, a duhom umoran od puste brige, kretao se čaršijom zabrinut, il' sjedio pred svojom kućom i spokojno čekao udarac nesretne sudbine. Svud grobna tišina. Najedanput, kao sami grom, razleže se ovom tišinom odnekle glas krupan, tugaljiv:

– Eto Švabee?...

Nasta strava. Jedni trgoše pogled onamo Bektaševu hanu gdje bi se imao pojaviti Švabo, drugi se zdadoše u bijeg, treći gledali odakle glas dopire. A hâ! Opazili da nema više Šajkana na bedemu stare gradine, gdje čami još od jutros da prvi smotri čiju god vojsku i da javi narodu. Bit će da je opazio nešto negdje na daleko, pa onda i on stisnuo tabanima vatru da traži glavi selameta.

Nasta strah, vriska, plač – nasta bježanje. I čas-dva, pa si vidio gdje narod vrvi uz Tepe, Stranicu i Voljevac, neko s djetetom u naramku, neko vodeći staro il' nejako; bježi sve da se skloni u šikaru da ne zaglavi, da možda ne izgori, jer će dušman sve popalit. U ovoj stisci niko nije ni gledo ni opazio šta bi od one čete pred Deli-begovim hanom. Čim se razleže onaj strahoviti glas s grada, prhnu to sve poput jata

plašivih ptica na sve strane kroz kukuruze i šenice. To bi kolik što bi okom trenuo, bez puške i noža, bez topa, bez kapi krvi, strugnuše ovi junaci bez cigle riječi: kud, zašto? A zar ti je što na umu tog kobnog časa, kad ti samo život tvoj lebdi pred očima, kad samo glavi svojoj gledaš spasa, kad imaš priliku vidjet, osjetit koliko si sam sebi drag!

Sve kuće ostaše puste, sve se razbježe glavom bez obzira. I Mehmed-efendijina se kuća uzdiže, a s njom i svojta njihova preko Stranice u njihove Trnine. Mehmed-efendiji je valjalo ostati po kajmekamovoj zapovijedi u čaršiji. Ako ustreba, da se nađu svi na okupu.

Nit ko ču puške ni topa; ni gdje planu kuća, ni vojske nigdje na vidiku, a svijet se satra bježeći. Putem se sustigoše Omer-efendinica i Muharemagina čeljad. Žena mu je odmah pristupila Omer-efendinici, Alija i Mustafa se nađoše, a Muharemaga uporedi s amidžama Mehmed-efendijinim. Žene su kukale nad sudbinom svojom, muškinje šutilo, a Ajiša se krišom primakla Aliji. Kad je saznala za Ahmeta, zatušila se od plača. Može li biti većeg udarca za ono nježno srce, kad sama s roditeljima svojim ostavlja svoj dom bježeći od dušmana, a tome dušmanu u susret otišo njen najdraži na svijetu! I dok su žene, bježeći i spasavajući dušu svoju od predviđene vatre, tješile slomljenu, ucviljenu majku, Ajiša za njima strepila ko prut na vodi... Na raskršću pozvaše oni Muharemagu sa sobom u Trnine; al' on ne htje. Njemu je, ako će i u tom

kobnom času, ona kuća njihova, ta sav rod ovaj nekako odvratan. Amidže Mehmed-efendijine kao i brat im Omer-efendija bili ljudi sudbeni, u Muharemaginim očima ulizice osmanlijske koji su Bosnu dali Švabi pa sad i sami bježe da se uklone vatri, kojoj je ta vrst ljudi kriva; pa on da se skloni pod njihov krov! On ode sa svojom čeljadi Ibrišu u Olišnjak, makar u pušnicu njegovu.

Kad je varoš opustila, kad se ona četa ustaša uklonila, kad nije u kasabi bilo nikog ko bi se plašio Švabe, baš u taj čas zatrubi borija na cesti, na samom laktu pred Bektaševim hanom i carska austrijska katana zaokrenu cestom uz Bosnu Deli-begovu hanu, sve dva i dva u redu. Bit će ih do sto ljudi. Po onoj tvrdoj cesti čuo se samo oštar topot konjskih kopita i zveket oružja. Ni otkle puške, ni topa, ni juriša, ama ni ciglog glasa, sve mirno, tiho. Padoše pred Delibegov han. Spadoše s konja i počeše se raspremati. Handžija sa dva-tri momka svoja nađe se u hrpi stranaca; al' vičan čovjek, ko handžija, a i vojnik nekdašnji, koji je još na Krimu vidio i tursku a i tuđu vojničku spremu i vještinu, nađe se tu da im što pomogne ako je nužno, al' oni ne dadoše. Svaki junak svog konja rasprema. Tek će jedan onako ko u šali, valjda zapovjednik im:

- Hoćemo li se biti, komšija, a?

- Meni niko nije skrivio! – požuri se on na to – a mislim da ni ja nijesam nikom.

- A hoće li se drugi biti?

- Pravi građani neće. A ima, more bit, ljudi koji i nama prijete, a kamo l' vama.

- Pa gdje su?

- Razbjegli se, a more bit da će vas gdje i dočekati!

U taj čas opaziše skelu koja se navezla odonud od Maglaja i u njoj desetak-petnaest ljudi. Vojnici jedni raspremali konje i uvodili u han, a drugi, desetak, zaputili se uz Bosnu valjda na stražu da čuvaju ove. Zapovjednik sa nekoliko vojnika stade na obalu i gledaše u skelu, koja se već primicala k njima. U skeli bili činovnici i nekoliko građana. Kad stupiše na obalu, pozdraviše se sa zapovjednikom i rukovaše svi redom, pa onda posjedaše po onoj travi.

- Dakle, gospodo moja, Maglaj se neće tući? – upitat će on poslije ovog srdačna dočeka.

- Neće! – ozva se kadija – Mi smo zato i došli da vam javimo, ali opet nijesmo odgovorni za sve jer imade i u nas ludih glava pa prijete čak i nama što nećemo boja!

- Pa gdje su? – zapovjednik će.

- Sad ih nema ovdje. Klatarili su se od jutros onamo po čaršiji i nagonili svijet na bunu. U neko doba, srećom nekom, pređoše amo, a mi zastavismo skelu. I bili su evo ovdje sve dok se vi ne pojaviste.

- Prije su oni škrinuli! – požuri se handžija – Čim je onaj s grada viknuo, prhnulo je sve, kud koji. A onaj baš ko da je mene pito; zavikao, prije vas, a bezbeli hotimično, da vidi šta će bit od njih.

Svi udariše u smijeh.

- Od podne već leže ovdje i protežu se, a ne znaju šta će. – nastavi handžija – Da idu pred vas, ne pouzdaju se u se; da idu gore, ne znaju ima l' vojske ozgor.

- Ima li ih koliko?

- Bit će ih do jedno sto momaka, al' sve su to, gospodine, većinom naše sluge, cigani, seljaci – i uprav ona eškija koji ništa drugo i ne misli već da opljačka koju kuću našu il' dućan. Evo ovdje ležali i zijevali, a ja ih u neko doba počeh zvati da mi pomognu kupit sijeno il' žeti, da zarade po koji groš! – dobaci handžija šaljivo – al' ne htjedoše.

Opet smijeh.

- Pa gdje su sada? – opet će zapovjednik.

- A sve je to strugnulo ispod žita, kojekuda! – učini jedan od građana – Bit će da su se skrili po šumi i po selima oko druma, a more biti da su opružili ravno Žepču.

- Mi smo još i sada među dvije vatre. – drugi će na to – Oni se mogu noćas prevesti gore gdjegod, pa doći k nama i uznemiriti nas.

- Ta neće, more bit! – treći će.

- Mi ćemo se valjda sukobiti s njima sjutra, gdje bilo do Žepča! – učinit će zapovjednik.

- More bit! – opet će handžija – Ali, gospodine, meni je nešto vrlo čudo za vas!

- Šta to? – okrenu se zapovjednik.

- Što ide vas tolišna četa baš u samu vatru!

Zapovjednika iznenadi ovo pitanje prosta čovjeka naoči, pa se okrenu i promjeri handžiju.

- E šta ćeš, – sleže on s ramenima – zapovijed je zapovijed!

- Znam ja, gospodine, što je zapovijed! – pohiti handžija nekako oholo – Ali to nije dobra zapovijed!

- Kako to? – u čudu će ovaj.

- Molim vas, vi idete ravnom cestom sasvim mirno, a živica s obje strane! Deset najvećih strašivica, ta desetero djece, pobit će vas iz živice ko samu janjad!

- Da šta ćemo?

- Gdje je veća vojska?

- U Doboju.

- Zašto odmah ne ide?

- Svejedno. Ako će ko mučke pucat na nas iza busije, pobit će nas nekoliko, bilo nas ovoliko ili čitava vojska. No svakako će nas pasti manje, ako nas je manja četa.

- E, ja mislim drukčije! – poče handžija razmišljajući, a zapovjednik se čudom čudio primjedbama njegovim. Vojnici ih sve opkružili pa slušaju razgovor.

- Ona eškija, kad vidi vas tolišnu četicu, mislit će da vas i nema više, da je to sva sila. Zapucat će iz guste živice, i sasuti vatru na vas da vam je onda reda ginut il' uzmicat! A kad bi vas, gospodine, bila čitava vojska, kad bi prekrili čitavo polje, ne bi se, vjere mi, usudio ni opalit!

- E, šta ćemo, tako je naređeno. – dodade zapovjednik.

-Ja neću da se miješam u vaše poslove, al' vjerujte mi, ja da sam na vašem mjestu, ja se ne

bih krenuo odavle dok ne stigne veća vojska.

Zapovjednik nije dalje raspredao ovog razgovora već se okrenu činovnicima koji su šutili. Oni, misleći da su već svršili što su imali, počeše se dizat da će natrag, dok zapovjednik ustade, te pri rastanku poče vrlo srdačno:

-Hvala vam, gospodo moja! Ja ću se potrudit da priopćim vašu izjavu gdje treba, a vi idite svojim kućama i umirite svoje sugrađane, neka ne bježe, neka čuvaju svog doma i u njem dočekaju glavnu vojsku. Niko ne treba da bježi kuda, da se plaši nas. Mi nećemo nikom ništa učinit. Svak neka bude miran, sve će bit ko što je i bilo, ništa se promijenit neće. Dakle, zbogom, prijatelji moji! – dovrši zapovjednik, a izaslanici se rukovaše s njim, pa jedan po jedan niz obalu u skelu.

Dok je ovo šaroliko društvo sjedilo onamo na obali i razgovaralo sa zapovjednikom, virio je bezazleni svijet iz daleka, odozgor iznad Maglaja, neko iza drveta, neko iza živice i čudom se čudili da taj Švabo, sa svom svojom vojskom dođe tako tiho, tako mirno, da se sve razmine na onom prijateljskom sastanku! Ta to nije moguće, to nikako nije Švabo, već neko drugi. Tako kaurin ne dolazi već uh, da Bog sačuva, kako kazuju stari pamtioci: „Najprije" – veli – „nešto zatutnji, zaječi: začuje se nekakva graja, uzavri sve. Hrtovi im" – kaže – „zalaju, konji zanjište, a oni viču, galame, pjevaju, urliču. Onda najedanput opali top, dva, tri. Puška složi, kuće planu, dim se uhvati. A oni onda, ako koga živa

uhvate, raznesu ga, da Bog sačuva, živa na svojim sabljama!“ Tako oni dolaze, a to nije kaurin; ni vojske, ni cigle puške, ni vatre...

X

Izaslanici pristaše obali, zadovoljni i veselih lica što se sve to svrši tako mirno. No neke ipak plašile handžijine riječi: da bi oni buntovnici mogli poplašiti i natjerati onu četu u bijeg pa eto onda zla!

Ni to im nije po ćudi što ono vojske, i ako će biti malo, ostaje onamo u hanu; zašto se ne bi prevezli u varoš i zauzeli je da tako bolje sačuvaju i sebe i narod? Jedni veseli, a drugi ovako razmišljajući ispadoše u čaršiju i tu se raziđoše svaki svojoj kući.

Mehmed-efendija je znao da ga majka, ionako tužna za Ahmetom, očekuje u silnoj brizi. Stoga se požurio u Trnine gdje su njegovi pobjegli, a uz njih i čitav komšiluk njihov.

Voljevačka se kosa spušta u dnu kasabe i zabada u Bosnu da se jedva ispod nje provukla cesta koja te vodi u Gračanicu. Prema toj kosi uzdižu se Kujundževače, a između njih teče potok Jandrašac pa se tu salijeva u Bosnu. Na samom laktu Voljevca, odakle je lijep pogled na Maglaj, pokitilo se dvaestak kućica, skromnih, svaka sa vrtićem i kojim deblom voćke. Već po tom što su otcijepljene od kasabe, vidiš da je to mahala za se – to je “Varoš” gdje rišćani stoje. Prođeš li kaldrmom između tih kuća, valja ti zaokrenuti na lakat i Maglaj ti ostaje sasvim za leđima, za brdom, a prije još nego si mitio i

zadnju varošku kućicu, pred očima ti nikne strmenita ravan, koja se prema tebi spušta u potok. To je sve jedna jedita njiva, Trnine, selište Mehmed-efendijino i braće mu, za koje je otac im rahmetli dao golemu hrpu para, jer tolika prostorija, a na pragu kućnom, kako govorahu ljudi Omer-efendiji. Su dvije strane šikara a s treće lijep gaj, pa se tako na kljun svršava tu za Varošem, gdje se u potoku Jandrašcu i ove dvije kose sastaju. Put je taj otvoren za svakoga dok se drugi, ženski, vere gore, Voljevcu iza leđa, kuda bi ženskinje izlazilo Omer-efendijinim na teferič. Na vrhu Trnina, gore već na brijegu, viri kućni šiljak iz guste bašče, a po dnu je pušnica i pojata.

Mehmed-efendija ostavi čaršiju i primi se voljevačke kose. Kad se rasta od prijatelja, saletješe ga nekakve misli. Znao da će sad naći u Trninama žalosnu majku, naći će tu čitav komšiluk svojte, sve pobjeglo i uzbunilo se, a Švabe onako kršni ljudi, onako slatke riječi. No, pored svega toga, mislio i o bratu. Šta će bit od njega? Hoće li se proći boja i doći kući svojoj? Poznavao on brata svoga pa se stoga uplašio: nije mogao ni pomisliti da bi Ahmet odustao od svoje nakane. Ahmet je momak jake naravi i čvrste volje, to on zna, ali sad se Mehmed-efendija kajao što ga je onako ukorio za njegov odlazak. Da mu se svakad trebalo narugati, tada nije. Mokru guvnu malo kiše treba. Pa tada, kad sam sebi priznade da je brata uprav onim ukorom više potpirio mjesto da ga odvrati, onda ga počeo više žaliti. Koliko je

Ahmeta držao opore ćudi, nepromišljena, toliko je sad sebe osuđivao što mu je onako govorio pri polasku. Da mu ga je sad dobaviti kući, ne bi ga lahko pustio, a i ako bi pošao, drukčije bi govorio s njim. Ali zeblo ga da to sve njegovo kajanje ne bude kasno.

Uđe kaldrmom među varoške kuće. Sve pusto, nigdje nikog, pa ni starca Cvjetka komu se on nikad ne bi oteo da ne svrati i ne popije crnu kahvu, ili čašicu domaće. Pa ni Ilije Ristića, njegova najboljeg prijatelja. Kuće zatvorene, avlije puste; pa ni pod starim brijestom, gdje je vazda skup bio, nikog živa. Nekako mu tugaljivo bilo pogledati sva ta mjesta pusta, gdje je prije tako dočekivan, gdje je dosta janjaca pojeo, dosta puta oteferičio i pred zoru se kući povratio. Nekako nazrijevao da je svemu tomu kraj, da toga više neće biti! Ali nije, to se njemu samo tako pričinjalo, neobično mu bilo vidjeti pust sokak gdje je prije tako živahno bilo, a osobito njega onako poštivali. Bit će valjda da su se i Varošani razbjegli kojekuda ko i ostali svijet, kad su nazreli ovaj događaj. Mehmed-efendiju je svak pazio, svak ga ljubezno dočekivao, a Varošani pogotovo. Ta zašto i ne bi? Momak je to komu treba para tražiti, mlad, pristo, kršan, pametan, od soja, a u sudu je. Pored svega toga proveo svoju mladost, a nikad nikom nažao učinio. Bože sačuvaj! Pa ga svagdje držali ko malo vode na dlanu.

Prelazio kroz tu pustu mahalicu, a bilo mu vrlo tugaljivo da mu se niko ne javlja. Ali što

dalje, činilo mu se da gdjegdje čuje razgovor, razgledao po prozorima i najedanput mu se pričini da je vidio čeljade jedno. U nekim kućama dobro razpoznavao žamor, čeljad se čula; neke je i smotrio na prozoru i kućnim vratima, ali to bijahu oni kojima on nije zalazio u kuću.

- Od, otkuda ti Memede? – javi mu se neko što ga vrio iznenadi, zovući ga ovako običnim imenom, ne rekavši efendija. Obazrije se i smotri na prozoru Arsena Perića koji mu se nikad prije ne bi javio. On se brzo snađe. Vidje da je to Arsen Perić, onaj naduti i podmukli Arsen koji je dobro poznat sa svoje rijetke ćudi, koji je vazda nagovarao neuki svijet da se protivi carskom sudu, najveći neprijatelj turski, makar da je dosta puta za to i popašu platio. No, prije nego mu je mogao odgovoriti štogod, pojavi se na drugom prozoru iste kuće Joso Blagojević koji je bio duga jezika pa svašta brbljao, al' zato i ostao isprebijanih leđa. Nazivali ga suludim, al' on, ako će biti i sulud, znao što je turcima muka, pa ono i govorio.

- Dobar večer, Memede! – javi se on, pa nedavši vremena ni da mu što odvrati, nadoveza:

- A ko je ono onamo, Memede, a?

Mehmed-efendiju kao da ko poli vrelom vodom. Zbuni se, vidje, u što je ugazio, pa ne zna šta bi mu odvratio. No brzo se sjeti da je to suludi Joso Blagojević, pa ko šćaše da mu odbije na budalaštinu, i bijaše nasočio da prođe; al' evo ti treće napasti:

-A vidje li, Meo, oni' sokolova onamo? – za-

galami žensko čeljade s kućnog praga. Bijaše to Anđuša, poznata udovica, krčmarica, i žena na svakakvu glasu.

-Čini mi se, Meo, da je odzvonilo tvom sudu, vašem gospodstvu! – nastavlja ona, a on se i ne osvrće, ide, ali čini mu se, u zemlju propada. – Ej Bože, Tebi vala, kad nam dođe Švabo, kad nam dođe babo! Nema, prođe tursko, što bi, bi...

Išao, slušao i čuo što je zla žena jezik razdriješila pa klikti. Rumen ga oblila, grudi mu se stisle, u ušima mu zujilo; pekla ga ova napast, teško mu što ga ona najgora ženetina ovako dočeka; jedilo ga što mu ovako uvrijedi ponos, što mu natače na nos nekakvo gospodstvo za koje on nije ni mislio niti se kad njim isticao. Šta? Zar stati, pa se oduprijeti onoj napasti, on, Mehmed-efendija, koji se u tom času stidio i svoje sjene što ga ovako susretoše oni kojima on zla nikad ni pomislio nije? Sad je ubrzao hod da što prije izmakne iz tog rugla, pa mu se činilo da se one kućice primiču putu da mu proći ne daju...

Pretrpio, projurio ko kroz maglu, al' mu bilo teško, gorko, žao. Znao je da se ti ljudi vesele Švabi, znao da oni žele kraj gospodstvu turskom, ali žao mu bilo da se to baš iskali na njemu, da se to sve saspe u oči njemu koji nikad nije ni mrava očepio. On je uprav sam sebi laskao, bilo mu vazda ugodno kad bi pomislio da on drži svakog podjednako, kao i njegov rahmetli otac. I otac mu se pazio ovako sa viđenijim Varošanima kao i on, i ostali im svijet, ako

ćeš pravo, za to i prigovaro, ali oni taki bili.

Sve je to njemu taj čas izašlo na oči, cijela prošlost, sav život njihov, pa mu sve to povređivalo ranu. Svakom da bi prkosili, njihovoj kući ne bi mogli, jer im ništa ne učiniše. Ako je koji kadgod i platio koji groš potrice, što bi mu krava ušla u Trnine, to je sve zlo što je Mehmed-efendijina kuća učinila Varošanima. Pa ni to nije s Mehmed-efendijinom voljom, već ovo otkad Ahmet priraste. On bio više odan kući i domaćem poslu, pa prežao da ko zijana ne učini u njihovu selištu; a Varošani, pusta sirotinja, nigdje pedlja ledine, pusti kravicu a ona razvali ogradu pa u njivu. Mogli bi se otimat da je zirat hrđavo ograđen, ali i tomu su krivi oni. Kako god se ogradi, oni raznesoše; u jesen ni klipa ograde.

Oborivši glavu od stida, pao u duboke misli i išao, dok ga tanak glas odnekle prenu iz misli:

- Mehmedeee!

Trže oči i opazi Aliju, najmlađeg brata, viče ga odozgor ispod pušnice.

- Šta je? – ozva se on i požuri.

- Jesi li ti to?

- Jesam, šta pitaš?

- Ništa, pogledamo te, a ne znamo, jesi li ti.

On pohiti. U prvi čas mišljaše da se i gore nije šta dogodilo, ali se doskora dosjeti: zadržao se dugo ovamo, a zna svoju mater. Plače za Ahmetom, a kako se diže ova pobuna i rekoše da ide Švabo, i njemu se pobojala. Brat ga valjda vikao nek mati čuje da je on, premda ga je mogla

poznat, ako bi se očima svojim vjerovala.

Za nekoliko časaka stiže on gore. U bašči nađe čitavo društvo muškinja: amidže su, neki dalji rođaci, pa tri druge komšije, a u kući ženskinje, djeca, žamor, plač, stiska. Nazva ljudima selam i šćaše da se tu odmori, al' ga oni uputiše pred kuću,veleći mu da ga mati čeka.

Mati žalosna, plačna, istrkala preda nj, a drugo ženskinje nasrnulo za njom. Nema tu da se ko krije, sve brat i sestra.

-Di si, ako Boga znaš? – zacvili mu mati – jesi l' mi živ?

-Ta evo me, zaboga, šta ti je? – gotovo, ukori je on.

-Ah, moj Meho, ja se brinem što si osto do to doba?

-Ama kajmekam zapovjedio da odemo pred Švabe kazati im da se nećemo bit.

- Uh, pobogu, pa jesi l' išo?

- Ja. Govorio s njima, ko sad s tobom.

-Uh, uh! Pobogu sestro! – trže se nekoliko glasova ženskih.

- Ja kakvi su pobogu? – neko će opet iz kuće.

-Bogme insani ko i mi! Još da vidite kako slatko govore, kako su lijepe lakrdije!

Čeljad se kamenila od čuda, dok će opet mati:

-Ja, pobogu, Meho, ima l' išta za Ahmeta, jesi l' čuo?

-Ja, ima... oni... – smeteno će on, kako se nije nadao tom pitanju – On je u Žepču. Čeka bajagi ozgor vojske, al' ništa. Nema nigdje nikog. Doći će on, ne boj se!

Mati gledala u njeg čas-dva pa onda duboko uzdaše, a on se vrnu dolje među ljuđe.

Ljudi ga obasipali stotinama pitanja. Neki pitao kakve su Švabe, jesu l' ko oni kolari; drugi koliko ih ima; neki kakve su im puške, jesu l' okretni, jesu l' mladi il' stari – a sad ovaj najedanput kad bi se, biva, bili, bi l' čovjek smio udarit na trojicu? Najpametniji će u to: „Šta govore, hoće l' nam dirat u naš 'rz i namus?" – itd. Mehmed-efendija im na sve odgovarao i uvjeravao ih da su puno pametniji i kršniji od naših, biva, vlaha; riječi da su slatke kô Osmanlije i bolje; a čak, veli, da je sreća što su došli, ako ne povlaste našim vlasima, da rade šta hoće. Tu im sad pripovijedao svoju napast u Varošu.

Sunce već zapalo za brdo, sve ostalo u hladu. Svjež vjetrić ljetne noći popuhivao, a ljudi na onoj zeleni siti se naklapali i razgovarali o Švabi, o boju, o svojoj sudbini. Ženskinje u kući. Neko plakao znajući ovako da je dušman zauzeo već Maglaj, druga čeljad, starije žene, učile i klanjale, iskale od dragog Boga da se to sve razmine bez krvi, bez vatre... onako kakono je najhajirnije.

*

Nikad okolica maglajska nije bila tako živahna kao taj dan. One male seoske kuće, pojate, pušnice i košare, sve je to puno, grči. Pa čak i po ravnoj ledini naložile se vatre pa tuda ljudi posjeli i čekali nekakav čas da gdje samo pukne pa... da se i odatle bježi. Sjedili, razgovarali, čekali da plane Maglaj – ali dolje bila grobna tišina.

I kod Ibriševe kuće u Ulišnjaku zaokružilo kolo ljudi oko vatre i razgovaraju, a među njima Muharemaga kao da je najtužniji. Njega pored ove brige napala još jedna: tek što je tu stigo sa svojom čeljadi i odaho dušom, kad mu žena kaza da im je kći nešto pometena, da je nešto naglo zaboljelo. Ljudi govorili, a on šutio.

Sirota Ajiša, ionako slomljena rastankom sinoćnjim s Ahmetom, kad još potvrdo saznade da je otišo u boj, ona tiho proplaka. Da ukrije suzne oči, da joj se razgali, i ne uđe s materom u kuću, već ostade tu u bašči da odahne na zeleni. Sklopila je tugu za Ahmetom, zadubila se u misli pa pomicala korak po korak baščom, livadom; a kad bi smotrila koje čeljade u blizini, sagela bi se i – tobože – brala cvijeće. Slika joj Ahmetova lebdila pred očima, vidjela ga naoružana, s nožem u ruci. Otišao zbilja, i nju ostavio! Mjesto da sad s njom govori, da je utješi, a on... i ona stala, zagledala se preda se i duboko uzdisala. Ali ne, nije! Najedanput bi se trznula, bježala od strašnih misli, on nije otišao u boj, te kad bi svak otišao, on treba da ostane, on, onaki momak, lijep, pametan, ta pored nje treba da ostane.

Ali... on je zbilja otišao! Ona bi se opet zamislila. Zašto ga nije zaustavila kad su pošljednji put govorili? Zašto ga nije zaklela svim na svijetu da ne ide, zašto je onako šutila? Ali ko bi se mogo oprijeti onim slatkim riječima njegovim, ko bi ga mogo odvratit od čega? Ta ona bi ga slušala, slušala i šutila, a on neka govori

šta hoće, i o boju, nek i on ide, al'... samo nek njoj opet dođe. Ali ko zna hoće li se on... i ona bi u tim strašnim mislima pohitala kao poplašena, poletjela bi da kakogod pobjegne od neke strašne slutnje.

Najedanput bi joj se pričinilo da je to strašan san; ona ne treba da se čega boji! Ta njezin Ahmet! On sam kaže, kune joj se svim na svijetu, da samo o njoj misli, pa zar da on ode nekud a nju posve zaboravi! Ah, ne, ta doći će on, to se ona samo straši. On ne može bit jednu noć a da s njom ne progovori, doći će on i naći nju, utješit, obradovat.

Najedanput je vrisnula i odmah se obazrla da je nije ko čuo. Došla je baš na brežuljak gdje su se ono prvi put zagledali. Evo ovdje se baš uhvatilo kolo, a ondje je ona stajala. Pored nje onamo uz plot bio Ahmet, a Bože...! Kakav je lijep... pristo. Eno, odanle se prvi put na nju nasmiješio umiljato, nježno, slatko; onda je pristupio bliže i progovorio s njom prvi put. Sad sjela baš na ono mjesto, klonula, zadubila se u misli...

Kao iza sna prenula je majka njena, prestrašena; tražila je svud, i sad odmah vidjela da joj je kćeri nešto naudilo. Povede je u kuću a ona joj reče na silna pitanja njezina da je glava boli...

XI

Baš u ono doba, kad je carska katana stigla u Maglaj, Ahmet se sa svojim vjernim drugom Arapom primicao Žepču. Bio je silno ogorčen na neslogu u Maglaju; ta bilo mu nekako zago-

netno: da oni pravi građani i gospoda u sudu, koji nešto znaju, da oni neće boja! U ono malo vojske, što se skupilo oko Hadži Selimage, nije vjerovao da bi mogla šta učinit, stoga ga povuče neka neodoljiva sila gore uz Bosnu, da vidi da li je svagdje onako mrtvilo ko u Maglaju. Na cijelom putu od Maglaja do Žepča ne vidje nikakve spreme do li pogdjekoje zabrinuto lice kod seljaka. Nikakvoj vojsci ni traga. Raskolačenih očiju spuštao se on niz žepačko brdo k varoši; ali ni tu ne opaža kakva skupa.

Kad je ulazio u čaršiju, činilo mu se da se tu još i ne zna za Švabu; ali se prevario. Glas ovaj rasprostro se brzo svud munjevnom brzinom, a u Sarajevu kanda se najprije saznalo. Ahmetu kazaše da se odozgor niz Bosnu primiče Žepču silna vojska, a on obradovan tim glasom prođe Žepče, da svojim očima vidi tu vojsku.

Dok su manja mjesta bila ovako u nekoj trzavici i ne znajući pravo šta se iza brda valja, Sarajevo je, glavni grad zemlje, bilo davno na nogama. Ravnih petnaest dana prije nego je austrijska vojska prekoračila Savu, Sarajlije su kao i vazda skočile da brane ne samo svoj rodni grad već i cijelu zemlju. Nazrijevajući da se nešto kuha, preotimali su sve veći mah nad osmanlijskom vladom u Sarajevu, a naročito kad vladu preuze Hafiz-paša koji ne bijaše u stanju da uzdrži red dok stigne austrijska vojska. Građanstvo vodeno tom misli da obrani svoj vatan od svake navale opažalo u vođama osmanlijske vlade u Sarajevu ljuđe koji dadoše Bosnu, mje-

sto da je s građanstvom brane, pa s toga buknu ustanak, pravi rat ne samo na tuđina, koji će za koji dan poplaviti domovinu njihovu, već i protiv Osmanlije i njegovih oblasti. Začas su bili sokaci puni, sve pod oružjem spremno u vatru za dom svoj, ali kao i obično bez valjana razborita vođe. Tri se paše s askerom zatvoriše u carsku kršlu, a oko nje se zgrnu silna svjetina. Doskora nastade i puškaranje, ali bez žrtava, jer oni iznutra pucali u zrak, samo da poplaše građanstvo, a zapovjednici se sami zatvoriše.

U neko doba noći, pošto se svjetina razišla, Hafiz-paša se išulja iz kršle sa malim odjelom konjanika vođen svojim vjernim javerom Murat-efendijom, rođenim Bosancem, te izmače višegradskom cestom da će preko granice put Carigrada, ostavivši zemlju i narod njegovoj sudbini; ali ga kod Mokrog prepoznaju i povrate u Sarajevo. Zapovjednik Bosne, doveden pred Begovu džamiju kao sužanj, odreče se svoje časti, vladanje zemljom pade narodu u šake. Sad se izabraše pred džamijom usred crne noći nove vođe i zapovjednici narodnoj vojsci Hadži Muhamed Jamaković i Smail-beg Toslidžak, dok Hafiz-pašu postaviše ipak na čelo građanske uprave.

Sjutri dan počinje narodna vlast svoje djelovanje. Dok su vođe zrelo razmišljale o svojoj zadaći, Hadži Lojo je prolazio kroz narod i poticao ga u boj, na obranu svoje domovine. Najprije optužiše Murat-efendiju, javera Hafiz-pašina, da je naredio pucanje iz kršle na narod,

a da je i Hafiz-pašu htio da izvede iz Bosne. Zatvoren u Kuršumliji medresi, spasava se ipak bijegom, ali ga u najživahnijoj ulici stigne narodna kazna – tane puščano, smrt. Lukavi Osmanlija, Hafiz-paša, kao član Narodne vlade, to je sve mirno gledao. Da se ukloni svaka smetnja Narodnoj vladi, te ustanku protiv navale na domovinu, odlazi izaslanstvo Mazhar-paši i Konstant-paši, te ih prisili da ostave Sarajevo. Na zahtjev Narodne vlade odlazi i konsul austrijski iz Sarajeva, a za proklamaciju, koju on daje izaslanstvu, neće članovi ni da čuju.

Dok je Narodna vlada ovako uklanjala sve zapreke za narodni ustanak i boj, dotle se vojska silno umnožila; sve je bilo oduševljeno, sve spremno, osobito zanosna mlađarija ugledajući se u svoje stare, koje pjesma hvali i koji su vazda znali obranit svoj dom od svake navale. No trebalo je ipak dosta vremena dok se silna svjetina dovede u red i dok se tolikoj vojsci postave vođe. Da se s tim ne zakasni, odaslana je jedna vojska niz Bosnu, da pohvata važne klance i bogaze, dok se velika vojska krene iz Sarajeva. Ova je prva vojska brzo snišla niz Bosnu do Žepča, a narod, gledajuć ove hrabre junake, odsvakle pritjecao i četa se neprestano množila.

Tu je vojsku Ahmet našao sad nad Žepčem i kod nje se opkonačio. Kolikog veselja za njeg kad je vidio ovu braću, a oni zanosno pohrlili u susret Švabi! Kolike li razlike između njih i njegovih sugrađana, mislio Ahmet. Vojska je pala u jednom prodolu do same Bosne; moglo je

biti do hiljadu momaka gotovo sve mladeži, sve jedro ko drijen, živa vatra – pa je pusta okolica oživjela s njihove pjesme. Ahmetu je bilo kasno da se vraća u Maglaj, da to javi Hadži Selimagi, već on osta u ovoj četi spremajuć se, kako će sjutra niz Bosnu – pa gdje se s vojskom austrijskom sukobe, tu će odmah i zažeći vatru.

Dok je carska austrijska katana mirno počivala u Maglaju, razmišljajući o svom daljem putu, a turska vojska nad Žepčem provodila noć u veselju i pjesmi čisteći svoje oružje i spremajući se za boj, dotle se po prilici na sredini puta od Maglaja k Žepču držao u tami nasred ceste čudan dogovor. Hadži Selimagina četica, koja je prhnula na onaj glas a i ne videći Švabe, sjatila se sad po mraku gore iznad Liješnice – pa nit znao vođa ni vojska kud li bi se, na koju li stranu. Ovi junaci, i ne spominjući svog bijega, sad ozbiljno razgovarali o boju, kako će se natjerat Švabo, te jedni htjeli da se tu učvrsti vojska i čeka Švabu, drugi govorili da se prijeđe na desnu stranu Bosne, pa da se udari na Maglaj; ako ga je vojska austrijska zauzela, da se po noći istjera, a treći, to je nekoliko drugova Hadži Selimaginih, napošljetku uvidjeli da ta šaka ljudi nije ništa kadra bez veće vojske, pa htjeli uz Bosnu pred onu vojsku koja se ozgor očekuje. Hadži Selim-aga je sam ovako mislio, pa najposlije i okrenuo ravnom cestom kroz pustu noć prama Žepču, da se sastane s onom vojskom niz Bosnu, a družina osta po dogovoru da tu čeka i njeg odozgor ili Švabu odozdol.

No tek što je Hadži Selim-aga zamako uz cestu, sva gotovo družina nagazi na Bosnu i prijeđe na maglajsku stranu, govoreć da je preče čuvat svoj dom nego li tuđi. Pregazivši Bosnu, raspršise ova četica kojekuda po selima, a neki krenuše ravno u Maglaj. Hadži Selim-aga je osvanuo u Žepču i tu dočekao vojsku, koja se sporo spuštala niz Bosnu.

XII

Pred ranu zoru zaredalo je četiri-pet ljudi od Mehmed-efendijine pušnice dolje niz Trnine, utvrdivši još jednom s onima što ostaju da će obić i njihove kuće, a oni opet da čuvaju tu čeljad. Nije toliko brige ni za kuću, kad je kasaba i onako pusta, koliko radoznalost šta će bit od katane, a Mehmed-efendija, koji je teškom mukom majku sklonio, pošao ne bi li šta saznao za Ahmeta. Kao kakve slike spuštali se oni rosnatom travom u dolinu. Zanijemili svi kroz onu pustoš u ono doba u ranu zoru, samo bi po gdjekoji put zveknula u kog sablja krivulja o hrastić ili zejtinica, koja je visila o kajasi. Svud tiho, pusto; ništa ne čuješ do li ugodna cvrkutanja ptičjeg. Visoka stabla hrastova nicala časovito iz noćne tmine i stršila uvis poput kakvih prikaza. Oni išli dremovnih očiju, a svaki čas nicali im crni panjevi i gusto grmlje iz noćne tmine. Makar da su znali da idu pustom okolicom, ipak hod im bio tih, držanje oprezno.

Putić uzak, okolica nijema, šikara još mračna; pa što koji korak, mraka nestajalo, njima sve vidnije. Dok Voljevcu na zatiok, dotle i rujna

zora obli zelene i rosnate brežuljke svojim rumenilom, a sad i putnici prozboriše po gdjekoju riječ. S Memišagina brijega lijep pogled na sve strane. Maglaj pust, ni da se koja kuća dimi, žive duše nigdje. Onamo preko Bosne pružilo se zeleno polje, dugo i široko, i ono pusto, samo pred Deli-begovim hanom vidiš po gdjekoju sliku; ne moreš raspoznat ko je, šta je.

Spustili se u pustu varoš, obišli svaki svoju kuću – al' nigdje nikog. Pobjego i zli i dobri i ostavio svoj dom. Sunca još ne bijaše iza brda, a onamo pred hanom žurba, sprema, sve se ushodalo. Konji se izvode iz hana, opremaju se – sve ih više i više, dok valjda bijahu svi gotovi – borija udari, sve u red. Svi ko jedan, nogu u uzenđiju, pa pojahaše debele konje. Čuo se i glas zapovjednikov, sablje trgoše i sve zareda cestom uz Bosnu, da ni jedan ne osta pred hanom.

Ono malo ljudi što se bijaše sabralo u kahvi čudili se vojničkoj vještini, drugi se sad sjetio turske suvarije, pa sad tek vidio da su sve one vojske po jednom kalufu uđešene, a treći se čudom čudio da se sve te strahote, od kojih svijet strepi, tako razminu. „Biva došo, prošo! E, čekaj, čekaj! More bit da je ovo samo neko kušanje, a prava će sila istom sad zamaglit odozdol!" – domišljali se opet neki.

Ljudi tako gledali sad u onu pustu ravan pred Deli-begovim hanom i sad istom ne znaju na čem su, čemu da se sad nadaju, šta da očekuju. Što koji čas, sve ih više pridolazilo, no svi još

pod oružjem, ko kad se još ništa ne zna; a najmirniji da si, reda ti se branit, ako ko nasrne na te, ja l' na kuću ti, ko sve bez zapta.

Sunce granulo i pozlatilo okolicu, a svijet, koji je dotle virio iz šikare, slijegao se u čaršiju. Jučer bio dan brižan i strahovit, a danas zagonetan. Jedni došli i prošli, a od drugih ni habera. Varoš opet bez ikakva zapta. Kajmekam, makar da je jučer bio onamo u vojsci, još se ne pojavljuje. Iz časa u čas padao svijet u veću brigu, al' evo ti najedanput goreg jada: odnekle počeše nicat oni jučeranji junaci štono strugnuše kroz žita, kad onaj povika s grada. Kao po zdogovoru, ispadali oni odnekle ovamo pod oružjem i počeli se kočit po čaršiji. Klatarili se i posjedali po dućanima. A kad bi prošao koji građanin, koji je jučer bio protiv boja, nastala bi škripa zubi. Ali Bog dao svakom dvije ruke, a za pasom zapete kubure, pa oni tako samo mrmljali nešto u sebi, a ne smjeli da udare kome u obraz za jučeranje tobož izdajstvo. Iz časa u čas, slijegali se građani, a pridolazili i buntovnici. Svijeta skoro puna čaršija, a sve šuti; ljudi se ramenima kose, a niko nikom ni bijele ni crne.

U neko doba opažali građani pravi jučeranji dan, pa ih počelo nestajati, a buntovnici preotimali mah.

- U boj! – provali neko usred čaršije.
- U boj, ko je turčin! – dočekao drugi.
- Kukavica je ko neće u boj! – treći će.

Spopade ih pravi bijes. Nasta trka čaršijom.

- Kamo, izdajice! – vikali jedni.

- Skelu nam jučer uzaptiše! – drugi će.
- Gdje je kajmekam?
- Kukavica!

I rulja osu niz čaršiju prama sudu. Drugi su trkali niz čaršiju da se zemlja tresla. Treći zašli po sokacima da traže ko je izdajica. Ali im se niko ne ozva, već se svak sklonio u kuću, kud je mogao. Nasta nova buna, vreva. Htjeli zapalit čaršiju, htjeli čitavu kasabu; al' niko ne smije da pristupi pod tuđu strehu, jer ga more ispod nje ubojito tane sastavit s crnom zemljom.

Onim pred zatvorenim sudom zaptije napošljetku baciše ključ od skele, i baš kad se tada još više počeše grozit kajmekamu za kog nijesu znali gdje je, provali opet jedro grlo s grada:

- Eto vojske ozgor! – a drugi dočeka:
- Eto Švabe, bježi!

Nasta zabuna, sve poletje obali da vidi šta je. Iz one ravni nije se vidjelo daleko. Vidio se samo oblak prašine niz Bosnu. Čas-dva vidiš gdje se crni cestom. Niko ne zna ko je, čija li je vojska. Ako je turska, šta je onda bilo od katane? A ako je katana, onda... biva natjerana natrag. Što će biti? Strepili oni što su se jučer rukovali pred Deli-begovim hanom. Ljudi se pokitili po obali, drugi vire iza kuća, treći s grada, a sve uprlo oči gore cestom uz Bosnu i gleda kad će ona crna hrpa niknut hanu.

- Konjanici su! – vikao neko.
- Nizam je! – drugi nadovezao.

Doskora izbiše iza onih makljenova hanu na trijestak koraka. Zatisnuli cestu. I sad se dobro

razabraše crvene čakšire carske katane koja je jahala na svojim visokim konjima.

Kad je svak raspoznao katanu, odape odovud puška, dok dočeka druga, treća...

Katana zasta, uskomeša se. Neprijatelj ih suzbio kod Žepča, evo ih sad tu, gdje su jučer prijateljski primljeni, a sad eto hoće da ih pobiju do jednoga. Dogovor! Prevara! Mislili vojnici, ali valjalo je nekud udariti, jer neprijatelj je jedan već za leđima, a drugi evo puca. Šta će? Desno voda, lijevo ograda, žito, nepoznata poljana, koja je možda puna pušaka – a onamo već vide, po obali se pokitio svijet i puca. Jedina se cesta pružila gola, pusta, kojom valja proći ispred onih puščanih zjala, što su odonuda naperena.

Nije kud, jedan ubrusi, popusti dizgine svom vjernom doratu, leže po njem i složi cestom kao obrvom, sama munja! Prvi, drugi skok... Puška planu ko smreka, a vojnik se pred samim hanom sruši na cestu. Konj i ne pomećući skoka odmazdi dalje bez svog gospodara. Drugi je već naletio i jedva da je do svog druga, kad mu ubojito tane pogodi konja, koji se kao brijeg svali pod njim. Vojnik se diže, da će umaknut kud, usprkos zrnju kao kiši, kad se stropošta na nj mrtav mu treći drug sa mrtvim konjem. Na ovu su gomilu sad nalijetali i zdravi i ranjeni, i komu bi uspjelo da preturi ovu hrpu, tog bi zrno stiglo bar do onog lakta kod Bektaševa hana. Tako siromasi nalijetali jedan za drugim pripustivši se svojoj sudbini, objesivši život o

samoj dlaci, a sve gotovo pogađala taneta, ne davši im da umaknu pustom cestom.

I sav taj boj bi kolik što bi dlan o dlan. Puška presta, dim se rastupi, a po cesti onamo crnili se trupovi mrtvaca i ranjenika. U čaršiji sad istom nasta vreva i galama. Buntovnici udariše u divlji bijes sa svoje tobožnje pobjede i jednim skokom sve pohrli u skelu, pa prijeko. Išlo to sve i grnulo onamo hrpimice, a sve psovalo i grdilo maglajske građane – izdajice. Urnebesnom vikom izazivali ih da vide što je junaštvo, da vide pobjedu! Osim one gomile konja i konjanika, što je palo pred hanom, viđao se na svakom koraku mrtvac il' ranjenik, gdje leži ko klada il' moli, cvili pružajući ruke prama tebi. No ko bi ih sve dobro promotrio, odmah bi vidio da tu ne leže svi oni, koji prođoše uz Bosnu, nešto ih je valjda palo i gore, a možda koji ipak umako kiši zrnja, živ i zdrav, i otrko Doboju glavom bez obzira. S napetim puškama u ruci primicali se buntovnici k njima da vide nije l' možda koji novac, dobra puška i sablja. Sva cesta krvlju išarana, a po njoj ljudi divljih lica, lahka skoka. I podne ih je tako zateklo.

Dok su ovi tako premetali mrtve vojnike, i ne misleći drukčije, već da se tim mahom Švabi trag zameo, drugi su, braća njihova, onamo u kasabi šuljali se kroz sokake ko plahe zvijeri kroz šikarje gusto. Blijedih lica od straha, kršili oni prste i pitali sami sebe: „Šta će sad biti?" Sad ih spopala dvostruka briga: jučer onako gostoljubivo primiše carsku vojsku, a danas im pred

pragom kućnim sva izginu, baš na onom istom mjestu gdje se rukovaše i zadadoše poštenu riječ. Povrh tog, znali da je velika sila u Doboju, pa daj sad znaj hoće li se tu moći razlučit krivi od pravoga.

-Stoput bi bolje bilo da smo odmah zapucali, čim su se pojavili – govorio jedan od prijatelja kajmekamovih koji su bili sakriveni u kući s njim.

-Bezbeli. – drugi će – Bar bi se moglo reći: „Brane prag svoj." A ovako primili ih na vjeru, pa...

-Pa! – dočekaj treći – Mi smo im odmah kazali da ima buntovnika.

-Ali koja fajda! Oni nas u Doboju neće razabirat. Uza suho ode i sirovo.

-Ja da se koji živ dočepa Doboja, pa će kazat kako je.

-Dabogda, ali... zlo!

Na onoj strani onamo kojasili se ljudi tamoamo između leševa. Svaki se čas vidjelo kako se vuku kabanice, sablje, puške, ma sve, sve to svjetina raznosila i ne misleći: može l' mu to u što pristat, hoće l' mu uopće trebat – sve se razvlačilo, pa čak i otimalo. Negdje će smotrit bijeli cigo čergaša, a on vuče katanskog konja, bez sedla, bez horme, a konj stupa za neobičnim gospodarom ko na tuđim nogama. Smatrajući se i kod Boga i kod ljudi pribranijim od Čergaša, spopane ovaj za konja, nasta svađa, otmica – a vrijeme je to kad je čovječija glava jeftinija od horozije dok sinu nož... i ote konja. Ko jači, taj kvači.

XIII

Podne je davno prevalilo, a nikakve vojske ni ozdol ni ozgor. To je osobito pazio Mehmed-efendija, jer je već peti, šesti li put spao na obalu i gledao ima l' koga god niz Bosnu, da sazna što za Ahmeta.

Napošljetku umoran klonuo, vrati se on u pustu kuću, pa pošto se zaključa, zađe prebirat po mutvaku, po policama, nije li gdje štogod gotova da se okrijepi, jer od jučerašnjeg jutra nije ništa okusio. Al' uzalud; kuća bila puna, a gotova ništa. U taj čas neko pokuca na vratima njihovim. On sav protrnu. Mislio da su buntovnici došli valjda i po njeg, pa muka otvorit, a gora ne otvorit.

On se prišulja kućnim vratima kad opazi na basamacima majku svoju i Aliju. On im otvori, a majka zacvili:

- Uh, za draga Boga, Meho, di si, jesi l' živ?

- Ta evo me! – on će na to, pa nadoveza u strahu:

- Ali šta ćete vi sad amo, kad vidite šta se radi?

- Ah, moj sinko! – dočeka mati suznih očiju – Puške ispucaše, a tebe nema u Trnine. Da si mi ti bar uza me, jedna bi mi briga bila. Ah, moj dragi Ahmete, di li si mi ti sad...? – i ona opet udari u plač.

- Ta mahni se, bogati, mati! – on će na to – Ja sam stoga i ostao do sad. Išao nekoliko puta obali, al' ozgor još nikoga, a on će doista s vojskom.

- Ja šta ćemo, pobogu, Meho?

- Ma nemaj ti brige. Hajde ti s Alijom u Trnine, a ja ću čekat ovdje dok vojska stigne, pa ću poslat koga po Ahmeta. Da mi ga se samo dočepati, ne bi se on meni više izmako.

Mehmed-efendija je tražio koga pouzdana da pošalje uz Bosnu pred brata, ali čaršija bila pusta, tek da bi se po koji buntovnik kojasio i odmah odjurio prijeko među one koji se skupljaju pred hanom. Zato on krenu preko avlije kapiji, pa poče odatle virit a doskora mati za njim.

Put bio pust. Rijetko da se kojasi koji seljak s bijelim šalićem oko glave, il' ciganin koji, a svaki s puškom u ruci. U pustoj se čaršiji čuo gdjekad glas: "Pod bajrak, ko je turčin!", a onamo pred Deli-begovim hanom galama, pjesma, vreva.

Nijesu dugo sjedili kad ispred kapije njihove miti ciganče, momče žilavo i okretno. I ono s puškom u ruci. Mehmed-efendija oškrinu kapiju pa ga dozva po imenu.

Ciganče se vrnu i začas upade u avliju. Ono je služilo u njiha dvije, tri li godine, pa je vično tudi. Kad opazi sijedu hanumu, tu za kapijom u feredži, obori oči zemlji, pa stade.

- Kud si ti pošao? – poče Mehmed-efendija.

- Onamo prijeko. – dobaci ciganče, sijevajući podmuklo očima.

- Šta se sad radi onamo, gdje je naša vojska?

- Eno je onamo pred hanom, čekaju one od Žepča.

- A ako prije udari Švabo odozdol? – dočeka Mehmed-efendija šaljivo – A oni će opet ispod žita?

Ciganče se osmjehnu.

- Drž se ti, Avdo, kraja, ako ćeš mene pitati. Znaš, bježanova nije plakala, a moglo bi ti biti i da ne ideš nikako. Već bi l' ti mene nešto poslušo, kad si već pošo onamo? A ne bi ti džaba bilo!

- Šta je? – ubrza ciganče – Hoću vala da mi ne daš pare, dosta sam ja u vas soli i hljeba izio.

- Ako se prije pomoli turska vojska odozgor stani gdjegod ondje blizu nećeš li opaziti našeg Ahmeta.

- Hoću, vjere mi. Pa šta ću ako ga vidim?

- Reci mu da mu ne more bit da ne dođe u Trnine. Ti ga se nemoj proći dok ga ne skloniš da ide. Reci: „Neko se je razbolio. Mati" – reci – „pada u neznan!" I ti hajde s njim amo u Trnine, pa ćemo noćit i dat ću ti još, a evo ti sad! – i pruži mu tri cvancike.

- A ako on ne htjedne? – požuri se ciganče.

- Gledaj da ga skloniš, povuci ga na silu!

- De, dragi Avdo, živ bio! – projavi se sad Omer-efendinica, koja je i prije govorila s Avdom dok je služio u njih.

- A hoću, draga hanuma, kad vas ne bih poslušo, ja koga bih?

- Ako ga ne bude nikako – opet će ono Mehmed-efendiji – ako ga ne nađem, hoću l' doći kazat vam?

- Ako ga nikako ne vidiš, gledaj bar da razabereš gdje je, pa dođi i kaži nam. Ali svakako gledaj, pa... – ne dovrši Mehmed-efendija, a ciganče već promače na kapiju obećavajući da će izvršiti zapovijed.

Sjedili tu još nekoliko časaka, pa se digoše i pođoše u Trnine, al' sve šuteći, ona tužna, često uzdisala, a on zabrinut malo govorio. Zaključaše kuću, pa se prošuljaše kroz mala vratašca što vode u komšiluk i proverugaše kroz pustu mahalu, pa uza Stranicu. Začas ispadoše na Memišagin brijeg. Tu se zastaviše. Mjesto je uprav za odmora, a ionako, oko im i nehotice skrenu onamo prijeko, Deli-begovu hanu.

Tada su se baš namirila dvadeset i četiri sata od onog kobnog časa kad Omer-efendinici iščeznu ispred očiju dragi joj Ahmet. Za to vrijeme nit je jela, ni okom trenula, već neprestano mislila o Ahmetu. Donekle ga žalila i gubila se u tuzi i mislima, a tušila u plaču, a od neko je doba spopala pored žalosti i neka ozbiljnija briga i slutnja: hoće li joj se povratit, hoće li ga još koji put vidjeti. Vidjela je na svoje oči da su nastala strašna vremena, da je nastao boj, krv se lije, pa pored Ahmeta nije mogla ni umjela ni mislit o tim događajima kao drugi svijet. Nije se umjela upitat: ni zašto se vodi taj boj, kao drugi svijet; ta čula je ona i prije o bojevima, al' eto prešla pedeset, a da to još nije doživjela. Da, slušala o bojevima, al' ti bojevi bijahu daleko, daleko od njezina doma. Da, to je bilo daleko, dok ona nije othranila svog Ahmeta, onakog čestita momka. I uto je – u pustim mislima – sirota pala, da je sve to porad njezina Ahmeta, da se, o Bože sačuvaj, radi njemu o glavi!

Tako je ona mislila i Ahmet joj neprestano lebdio pred očima, zebnja je poduzimala. Za-

čas bi se svrnula i korila sama sebe zašto ga na silu nije obustavila; ali ona, ženska glava, ta zar to nije trebalo da Mehmed-efendija zapriječi? I tračak bi joj ove zle misli o Mehmed-efendijinoj nehajnosti proletio glavom. Začas bi joj se pričinilo da je to on mogao učiniti, pa bi duboko uzdahla na rođenog sina, a začas bi se opet žacnula da ga možda ovako mišlju ne potvara.

I koliko god joj je jasno da bi i Mehmed-efendija volio da mu se brat vrati, a eto sad je vidjela kako šalje momka po njeg, opet, opet, žao joj bilo na Mehmed-efendiju što ga nije na silu zaustavio. Strašne je misli obuzimale, tuga srce sapinjala, a pogled iz suznih joj očiju vrludao onamo po prostranom polju, pak bi se zastavio kod onih slika pred hanom; začas preletio svu onu ravan i upiljio se gore u onaj klanac pod Sikolom gdje se cesta, što vodi u Žepče, jedva provukla ispod litice, a odakle bi se mogao svaki čas pojaviti njezin Ahmet – i Bog sam zna dokle bi tako ostala da je ne opomenu sin, Mehmed-efendija, da idu kući, dok je Alija podnimiv se na oba dlana i upiljiv svoje oči onamo prijeko, gledao one leševe po cesti. Sunce već spalo na Micuriće, kad se digoše odatle i udariše strmo, ostavivši Brijeg i za njim varoš za leđima. Žena se spuštala debelom, tamnozelenom travom, a gledala za se, gdje joj jedna po jedna maglajska kuća zapada za brijeg. Kad joj se šćaše da sakrije i ona u kojoj je proživjela punih trideset i sedam godina sretna i zadovoljna života, ona stade, pusti glas, zacvili. Mehmed-

efendija se nije obazirao, a znao je, vidio je kako mu se mati rastaje od svog doma, dok je mali Alija sad tek naslutio zamašaj svega što se oko njega zbiva pa se zarumenio, zajatario, a oči mu se ovlažile. Mehmed-efendija nijem, mali tek da prolije suze, a mati im stenjala i jecala, išli prama Trninama uskim putićem oko kog je bila nijema ljeskova šumica...

XIV

U Doboj je stigla sila vojske, i pješaka i katane. Premda su se dočepali Doboja, prošli lijep komadić Bosne a bez ikakva otpora, ipak se sve više držalo spremno, sve pod zaptom starijega očekujuć svaki čas zapovijedi da se krene naprijed. Sunce je dobro naglo zapadu kad se jedno odjeljenje počelo spremati na put, prama Maglaju. Jutros oko ručanice stiglo je tu desetak konjanika njihovih i donijelo glas da je u Maglaju mir, da je ono prvo odjeljenje primljeno gostoljubivo, pa se ranom zorom zaputilo prema Žepču. Sad se ovaj drugi odjel sprema u Maglaj da tako sazna za Žepče, je li boj ili mir. Vrijeme je bilo da se bolje poželjeti ne može, suho, čisto kao procijeđeno; vojska tek da krene ravnom cestom uz Bosnu, kako će s mrakom na pouzdan konak u osvojeni već Maglaj, ali baš u taj čas smotriše kako se vije oblak prašine cestom prama Doboju. U vojsci nasta mala žurba, žamor; raskolačiše oči, a prvaci potegoše durbine.

- Naši su! – reći će jedan.
- Nose glas o Žepču? – dobaci drugi.

Ali ne! Svi su znali da se glas o Žepču ima tek u Maglaju primit.

Pometnja, radoznalost, napetost nekoliko časaka; no doskora se oćutio topot kopita konjskih, a i vojnici se dobro raspoznavali. Čas-dva i evo ih pred vojskom, umorni, blijedi, zaprašeni.

Jedva da su odahli umorni vojnici i izmijenili nekoliko riječi, kad puče glas među prvacima.

Grozno izdajstvo, lukava prevara! Sve je sijevalo vatrenim očima od gnjeva, od srdžbe na Maglaj za to nečovječno djelo. Primiti ih onako prijazno, propustit u Žepče, pa onda dočekat, to je užasno! Vojnici su kazali kako su na Žepču suzbijeni, ali da ih je na Maglaju više izginulo. Među prispjelim vojnicima bilo ih i ranjenih, pa će jedan još prije nego mu je pružena pomoć, zaći među prvake i početi pričat prijateljski doček u Maglaju. Taj vojnik desio se nekom srećom na obali, kad je maglajsko izaslanstvo došlo njihovu zapovjedniku, te slušao njihov razgovor, uzimljući u obranu prave građane, kojima je on na licu čitao miroljubivost. Osobito istače opaske čestitog handžije, koje, veli, da su poslušali, da ništa toga ne bi bilo.

Eto tako, Bog dao, da se ovaj vojnik desi pri onom razgovoru pa da on mimo svoje drugove izbjegne kiši taneta, a tako svojom iskrenom riječi spasi Maglaj od pravedne kazne.

Dok se to zbivalo u Doboju, u Maglaju se digla urnebesna graja i galama. Kao da su iz zemlje nikli, bahnulo tu desetak konjanika i ka-

zaše da se ovaj čas primiče od Žepča turska sila. Oni da su dotrkali da vide šta je bilo od Švabe, ima li mjesta za onu vojsku, ima l' ugodna konaka. U istom trku vrnuše se oni cestom uz Bosnu da jave vojsci.

Taj glas prekide onu mrtvu tišinu, probudi one što su isprevrtali i najmanju čanticu mrtvih vojnika, pa tu sjedili i naslađivali se pobjedom svojom. Sve to u jedan mah poskaka na noge, uzbuloži se i poče komešati amo-tamo, a sve u divljem bijesu, vici i halabuci.

Doskora se oču talambas niz Bosnu. Ona četica ispred hana ispade cestom da dočeka vojsku. Postaviše se s obje strane. Cesta, što izbija ispod Sikole, bila sva pokrivena vojskom. Zelen se bajrak vije, pjesma ori, a talambas pokuckuje jednovito, nehajno. Naprijed su išli konjanici, momci čili, a sve kićeniji od kićenijeg, ko da u svatove idu. Bijesni konji pod njima hržu i priječaju cestom amo-tamo.

Ima momaka mladih i pristalih, a ima ih i sredovječnih, pa i staraca; al' sve jedre mišice, otvorenih njedara, rumena lica, smjela srca, jedan bolji od drugog. U svakog virile pećanke iz pasa, a uz njih handžar otoboljio uši, ostraguša mjeri junaku širinu pleća.

Na ove se nadovezala pješadija, momci vitka stasa, lahka skoka, u goru, u vodu, svud spremno. Talambas pokuckuje, a dva i dva složila narodnu putničku, pa kad svrše, onda sve u ciku, u vrisak, dok opet pjesma složi. Sve je čilo i veselo, a po svem vidiš, da tu nije bilo izbora

po rodu i soju, po snazi i godinama, već sve ustalo za din i ognjište svoje.

Vojska pade pred Deli-begov han i bajrak se udari. Prvaci će u prazan han, da se razoružaju, a ostalo pade po cesti, po meraji. Vesele ustaše maglajske kazivali vojsci pogibiju Švabinu upirući u one leševe pod obalom, a ovi pokitili se obalom, i kako su suzbili neprijatelja na Žepču, veselili se uspjehom svoga djela.

Vojske bila sila, pa kako su se u hanu smjestili samo prvaci, vođe i bajraktari, ostala je vojska pala po ravnoj ledini i cesti ispred hana. Oni u hanu odmarali se, a neki pregledali oružje, no sve je u slatku razgovoru, u smijehu i veselju. Po podu i hodniku viđali nekakvih kutijica od masti, poderana papira i odbacaka cigara, što im je odavalo da su tu noćili strani ljudi, pa svaki čas dobacivali razne šale, koje bi onda kakav starac prekinuo ozbiljnom riječi, kako on misli da se ne bi trebalo do Broda zaustaviti, dok se dušman ne pretjera u svoju zemlju – a onda zaći odozdol i kazniti izdajice, dodao bi drugi.

Sunce već zapalo za brdo i ostavilo svu onu ravan u hladu. Vatre se naložiše i sve hrpe i hrpe ljudi sjedili u okrug, razgovarali i spremali se za sutrašnji boj. I suton se počeo hvatati, pa se neki latili torbe i brašnjenica, da založe grlo, a Bosna mu pod nogama, da zahladi večeru. Jedni sjedili, drugi napola ležali uznagnuti na svoju prtljagu, a sve čuvala straža dolje na laktu, da dušman u snu ne napane umornu vojsku.

U taj je čas miješalo kroz ovu šaroliku svje-

tinu žilavo, okretno momče, smeđe kože i strijeljalo vatrenim, lukavim okom po svakom junaku. Kad je vojska stizala, propustilo je ono svu ispred sebe, al' nigdje ne smotri onog koga traži, pa sad zašlo još jedanput. Kako je i ono bilo pod oružjem, niko nije mogao ni pomisliti s kakvom namjerom hoda tuda, a i onako, niko ga ne zna; ta tu je i onako ljudi s raznih strana koji eno sad leže jedan uz drugog, a nikad se prije i ne vidješe, već sad: „Deder, brate!" „Stanider, druže!" – dozivlju jedan drugog.

- Ti ko da nekog tražiš? – upitat će ga jedan potičuć vatru.

- Tražim dvojicu drugova. – odvrati momče.

- A odakle su, ko su?

- Odavle su oba, jedan je momak onako pristo, a drugi je Arap. Pa su jučer otišli gore pred vas, a ja sam im obreko, da ću ih čekati ovdje.

- Ne znam ti ništa! – dok će drugi iz bliže hrpe:

- Znam ja, brate, eto ih gore u hanu u Liješnici (sat uz Bosnu), ostaše s onom vojskom. Tako je rečeno, da jedni ostanu gore, pa će sjutra poranit amo, da svi zajedno krenemo niz Bosnu.

Pošto Avdo saznade za Ahmeta, vrnu se natrag. Hodao cestom i miješao kroz vojske a neprestano razmišljao. Mrak već pao na zemlju, pa mu se nekako nije dalo gore u Liješnicu, ko zna – ako ništa, more bit da se koji katana skrio gdje u žito, pa bi se mogao sukobit s njim, a to lukavi cigo ne bi želio. Nije se fajde ni šalit svojom glavom u ovo doba. Da ostavi do sjutra, da

sjutra na prolasku dočeka Ahmeta, opet obreko Mehmed-efendiji da će mu noćas dovest Ahmeta il' donijet glas o njemu. Dugo je tako hodao cestom i jacija se već primicala. Stade na obalu i raskolači oči onamo u pustu varoš, htio je da kroz tamu prozrije, kako je onamo; ali iz kasabe nije se čuo ama ni glas ni šušanj kakav. On odluči, da će gore u Makljenove, gdje je još za vidna pričvrstio lađicu, da se preveze i otpane u Trnine. Kad odape u hanu puška ko sami grom u onom žamoru vojske. I tek što se čula ona jeka, kad nešto potrese čitavim hanom. Za čas opet puška, dvije... tri, u hanu nasta uzbuna, tutanj, gudnjava. Dok sve posuka na ravan ko same pčele. Diže se ova vojska i sklopi oko pusta hana, u kom je gorilo svjetlo u svim odajama.

- Šta je!? – vikalo stotina grla u jedan mah.

- Švaba pun han, pun tavan! – vikali oni izlijećući iz hana.

- I naš jedan pogibe! – dodali drugi.

- Udri, pucaj! – zagrmiše opet.

- U što, pucaj! – zapriječiše drugi – Već odmakni od zgrade, ako ti nije omrzo život! Dok bi mi jednog kroz onu strehu, nas bi stotina pala.

- Zapalite han! – potekoše neki po naviljak sijena.

- Odmakni od zida! – zagrmi jedro grlo – ubit će te ko samu muhu.

U onom polumraku, pri onim vatrama, stajale stotine ljudi oko hana raskolačenih očiju; strašan izgledao taj skup ljudi. Sve napeto, sve oprezno gledalo u han, al' gore grobna tišina. Oni što su

istrkali iz hana najdalji bili od njeg i jedan pripovjedao drugu kako je bajraktar, čim su došli u han, opazio kako šiše popuckuje i, veli, naslućivao da gore ima nekog. Naposljetku uzeo svijeću, i pošao uz ljestve da pogleda kroz onaj kapak na sredini tavana...

- Sama ga smrt vukla gore. – prekida ga drug.

- Ja. – veli onaj – i čim je podigao onaj poklopac, a puška odozgor ko grom; ni živ na zemlju.

Naši zapucaše, al' koja fajda kad ne znaš u što pucaš!

Avdo je prisluškivao taj razgovor i, kad saznade sve, brzo se nađe u svojoj lađici i zaplovi tihom vodom kroz mrak.

Vojska je dugo stajala oko hana, pa napošljetku se sve umiri, samo ostao debel zid ljudi oko hana, a ostalo leže po meraji. Negdje po jaciji stiže Avdo u Trnine. Musafiri ga Mehmed-efendijini jedva dočekaše da saznaju za one puške u hanu. Pošto im sve iskiti natanko, odazva ga Mehmed-efendija za pušnicu da sazna za brata. To je on krio da drugi ne čuju, jer je slutio nepovoljan glas za Ahmeta, a kad bi to svi čuli, brzo bi to doprlo i materi do ušiju, a on će ovako moći da joj skroji lijep odgovor koji će je bar donekle utješiti.

Kad su one puške ispucale u hanu, ljudi su se u Mehmed-efendijinoj bašči žacnuli od čuda, a u isto je vrijeme ženskinje u kući pomislilo da je to onaj kobni čas kad će sve planut, pa je sve udarilo u vrisak, i muškinje je imalo posla dok

ih umiri. Stoga se dolazak Avdin, iako će po noći, brzo saznade i u kući i Omer-efendinica brzo posla po ciganče da čuje što za sina. Ciganče kaza, po nagovoru Mehmed-efendijinu, da je Ahmet ostao pred Deli-begovim hanom s vojskom, i da će sjutra, kad se sve bude spremalo niz Bosnu u boj, ukrasti se od vojske i skrenuti u Trnine. Tužna mati zadovoljila se na silu tim odgovorom, pa opet obasu, al' je preteče Mehmed-efendija, govoreći da će i on rano s Avdom da dočeka brata u čaršiji i da ga povede kući. Tako se ona donekle umiri.

XV

Osvanu nedjelja, dan mutan i oblačan, a ranom se zorom već opažalo kako se onamo pred hanom kreću ljudi ko kakve sjene. Što koji čas, sve jasnije, sprema sve življa. Vojska umorna, a neuznemirena od neprijatelja, odmorila se. A kako se preko noći vrijeme promijenilo, puhnuo svjež vjetrić, vojnici se uprav okrijepili slatkim snom na tvrdoj ledini.

Već je sve na nogama, al' ne može još za dugo da se pođe. Prvaci se sastali da se vijeća: gdje li će se dušman dočekati. Jedni mislili da Švabo ide samo lijevom obalom, a drugi htjeli da se vojska rascijepi, pa da tako uporedo ide prema Švabi. I dok su oni okruženi dobrim zidom vojnika na samoj obali vijeće vijećali, dotle su drugi opkružili han i počeli pucati pod potkovanu strehu, da «one» na tavanu pobiju il' prisile na predaju. U to je vrijeme stizala i ona vojska iz Liješnice, sve u hrpama, a baš u prvoj,

i to uza sami bajrak, išao Ahmet sa svojim drugom Arapom. Tek što se bijaše zastavio kod one gomile na obali, kad mu se približi Avdo i pozdravi ga. On se obazrije pa će smiješeći se:

- Oho, jesi l' ti to, Avdo? Zar i ti?

- Evo i ja! – ozva mu se ciganče, pa mu u isti mah dade znak okom i izmače na stranu. Kad bijahu nasamu, reći će prvo ciganče:

- Ma imam da ti kažem nešto.

- Šta je? – otvori on oči.

- Mati ti ne zna za se! Ti kako si otišo, ne zna šta radi od sebe, kosu čupa, prste krši, već hajde prođi se toga, hajde kući.

Ahmet se žacnu na ove riječi, zamisli se malo pa će cigančetu:

- Jesu l' oni tebe poslali po me?

- Jesu, vjere mi! I jučer da te do sinoć dočekam pa, kako te sinoć ne bi, ja odoh u Trnine i kazah im, al' ona opet poče molit da te dovedem, kumi, zaklinje, cvili. A eno i brat ti onamo u čaršiji čeka.

Jasno se moglo vidjeti da to Ahmeta zbuni, rastuži. Znao on svoju majku, kakva je srca, mekahna, milostiva – ta nju će ubiti tuga za njim, ona neće vjerovati ni da je živ. Pa ko bi je pustio da tako jadikuje, da vehne? Ciganče je čekalo odgovora nekoliko časaka, a Ahmet stajao pred njim, zamišljen, gledao u zemlju. Oko njih se kojasili ljudi, nepoznati, naoružani, sve spremno, čeka zapovijedi. U taj je čas jedan miješao kroz vojsku pokuckujući u talambas i vičući:

- Čujte ljudi i počujte! Sad ćemo s hajrom

krenut niz Bosnu na Švabu, a za din i vatan svoj. Ko god ne pođe s nama, udarite slobodno, murtat je! A sad na noge, braćo, hajde deee!! – otezao on i miješao dalje.

Taj glas prenu Ahmeta iz misli.

- Čuješ, Avdo! – reći će on – Idi ti k njima i kaži im da ću im doć, ako Bog da, kad Švabu natjeramo preko Save, prije ne mogu!

- Zar baš pustit majku da ono radi oko sebe! – dočeka ciganče.

- Meni je žao... ali šta ću! – Ahmet će – Nijesmo se zajedno izrodili, pa nećemo ni pomrijet. Meni je preče ići s ovom braćom za din naš, a... nju ima ko čuvat!

- Ali eno, molim te, sav Maglaj, sve je prhnulo gore i posakrivalo se po pušnicama – kud ćeš ti mimo sve svoje.

- Ja ne idem ni za kog, ni ko za me.

- Hajde deee! Ustaj, turčin ko je! – vikao je onaj kroz vojsku i prošao mimo njih. Ahmet prekide razgovor; smotrio je gdje se naveze prva skela vojske preko Bosne, a isto toliko odjeljenje krenulo lijevom obalom.

On se naglo trže da će i on niz Bosnu, a Avdo ga zastavi pa će čisto tugaljivo:

- Zar baš hoćeš...

Ahmet zastade. Zamisli se malo, pa odvrati:

- Vidiš ti, Avdo, ovih junaka? I oni: svaki ima il' staru majku, il' ženu i djecu, pa opet... sve pošlo za din, za... Tako ti njima kaži: „Čim Švabu pretjeramo preko Save..." i ne dovrši, zamače cestom, umiješavši se u vojsku.

Ciganče ostade samo. Obazre se oko sebe, pa... zamače u kukuruze.

Skela se pribi onamo uz obalu i vojska posuka iz nje. Pred ovom je vojskom išlo nekoliko maglajskih ustaša, pa oni svrnuše kroz pustu čaršiju, dok vojska upravi cestom niz Bosnu. S njima je bilo i nekoliko stranih ljudi; svrnuše tuda da potjeraju, ako koga nađu od građana.

-Pogledajte, braćo! – reći će jedan ljut na Maglajce.

-Nigdje nikog!

-Murtati! – zaori nekoliko grla.

-Da gdje su? – škrinu jedan stranac zubima.

-Sve se razbjeglo!

-Strašivice!

-Evo, ovom sam išao kući i zvao ga! – veli jedno momče, sluga nečiji, upirući puškom u jedan zatvoren dućan.

-Pa šta ti reče, bolan? – u čudu će opet stranac.

-Zašto se ne ide bit?

-Ma ko! Malo što me ne ubi! – zagrmi momče – murtat jedan! – i lupi nogom u pritvoren ćefenak da tako iskali gnjev svoj.

-Strašivice, kukavice! – vikali drugi – Sram ih bilo!

-To je sve napola vlah, izdajica, murtat! – bjesnili oni čaršijom, a zatvoreni dućani i prazne kahve mukom mučale.

-Da ih zažežemo! – zaori sluga – i već bijaše uočio hrpu smetlja, da potpali dućan.

-Vatru im! – prodere se krupan glas i lati se kresiva. Iskre počeše frcati, trud se upali. Onaj

će sluga po smetlje da naloži vatru pod ćefenkom, i za jedan čas bit će sve u plamenu, kad se iza ćoška jedne zgrade pojavi zjalo puščano, a potresan glas jeknu čaršijom:

- Stoj!

Iza ćoška se pojavi stasit momak, crvena lica, crnih brkova, pristo ko djevojka. Fes poturio natrag, pa držeći ostragušu naperenu, produlji:

- Ne primiči tuđem dobru, ako ti je život drag!

Sve se trže na ovaj glas.

- Jesi l' ti odavle, momče? – ozbiljno će jedan stranac.

- Jest, odavle je! – požuri se onaj sluga, a stranac nastavi:

- Pa što se ne ideš bit, pobogu brate?

- Za me nije niko svezan – odriješi momak ozbiljno – Eno, bujrum, ko hoće! – upre on rukom niz Bosnu.

- To nije turska, momče! – ujedljivo će stranac.

- A je l' turska palit tuđe dobro?

- Vas nije grjehota sve popalit, kad ste kukavice!

- Ako ste pošli u boj na Švabu, ja vam kažem da on nije tu u dućanu, već doli!

- Vatru ti njemu! – trže se jedan na onog što je držao vatru u ruci.

- Ne šali se glavom svojom! – zaprijeti momče prinesavši pušku oku. Horoz zape...

Ljudi se zgledaše. Ostraguša zapeta i, dok bi oni svoje naperili, trojicu bi možda momče ukinulo. Međutim, a u pravi čas, kucnu talambas

udnu čaršije, prevezla se druga skela, te ovi sunuše niz čaršiju, a momče iščeznu za ćoše.

I zadnja se skela preveze, zadnje odjeljenje krenu niz Bosnu, a oko hana se neprestano puškaralo. Dok bi se jedan hitac izmamio odozgor, odozdol bi ih po deset opalilo, al' sve uzalud. Oni hitac s tavana rijetko i promašao, no sreća je bila za one, što je tane bilo vrlo sitno, pa jednom tek malo silah probuši, drugom zahvati lista nožnog, trećem odbi nosić od opanka. Ovi pucali, u zatvoren han, u potkovano šiše i isprobijali ga već, od njeg sve komadi otpadali. No gore se niko nije mogao opazit ni kroz one šipile, kroz koje se pucalo. Napošljetku opali jedan seljak, koji se bijaše skrio za ćoše zida, i gore se nešto stropošta. Pošto iza tog ne bi odozgor više pucanja, ljudi potekoše u han s napetim puškama i doskora izvukoše mrtva katanu. Od ranog jutra pa do tog časa ljudi se gotovo svađali za "one" na tavanu. Jedni govorili da ih ima najmanje pedeset, drugi dvadeset i iz časa u čas broj padao, dok se napošljetku ne razminu na tom jednom jedinom.

- Vidi! – udari jedan u porugljiv smijeh, upirući u mrtvaca rukom – poplašio sinoć čitavu vojsku!

Ovo nekoliko ljudi, koji zaostaše s onog jednog na tavanu, skupiše se u hrpu i krenuše cestom niz Bosnu za ostalom vojskom.

I jedva da su ovi zadnji do Moševca, sat niz Bosnu, kad dolje složi puška baš ko sama smreka. Bit će da je na Šahin-kamenu, a to je uprav

najzgodnije mjesto gdje bi se neprijatelj mogao dočekat. To ti je stijena, uzdigla se do same ceste ko kakvo strašilo, puno bajki i orlova, a ispod sebe ne da ni samoj lakokriloj ptici. Tu je zasjela jedna turska vojska, a spram nje preko Bosne, na lijevoj strani Švabo je zauzeo Sokolove stijene, koje se kanda natječu sa Šahin-kamenom u visini. I sad se ove dvije vojske uzele na oko, pa nastalo puškaranje. Ali pod samim Sokolovim stijenama drugi je dio turske vojske koja je snišla lijevom obalom pa zbog ispupčenih obronaka ne vide one nad sobom, nit njiha vidi dušman pod sobom. Ovi drže u škripcu ono odjeljenje katane na desnoj strani, štono se šulja da prođe Šahin-kamenu za leđa i da one opaše, pa tako sad nastalo unakrst puškaranje.

Kome kamen, kome hrastić, kome kapa njegova zaklonište, pa puni, pucaj – puni, pucaj, eto to je sve! Već za nekoliko časaka prijeđe to u neku jednovitost, i sve četiri vojske pucale ko u neznan – preko srca. A mnogim to bilo i dosadno, ta to i nije boj! Tu ti treba jednu, dvije, pa za golo gvožđe, pa il' junak nad junacima il' pod crnu zemlju, da te slave dok je svijeta i vijeka. Ali oni su se držali sasvim drukčije. Vidjeli oni svoju katanu, pa joj htjeli da prokrče put; ali kako će kad još topovi nijesu stigli! Po neprijateljskoj pušci vidjeli oni da i oni uzalud pucaju pa stoga odvraćali vatru hladno, nehajno.

Sat-dva potrajalo tako, dok u neko doba ruknu top sa Sokolovih stijena, što ove na Šahin-kamenu uskomeša. Al' evo gore nesreće: već

od ranog jutra vijaju se crni oblaci nebom, i baš kad se hladna stijena obli vrelom krvi, kanda i oblaci proliše suze, složi tiha ljetna kiša, a magla stišće sa sviju strana. Ali boj mjesto da se stišava, on bivao sve žešći. Pucalo se sa svih strana i u isti mah jurišalo naprijed, dok se vojske ne približiše na dohvat, a onda nasta kreševo...

Kiša je padala, nebo se otvorilo; munje se stizale. Dok se onamo na onoj mećavi bio boj, u Trninama je sjedilo društvance pred Mehmed-efendijinom pušnicom, al' sve nijemo, zabrinuto. Pažljivo su slušali boj na Šahin-kamenu, a neki čak brojili i topovske hice. Neki šaptali i vodili tih razgovor, a drugi učili u sebi prebirući zrno po zrno tespiha. U kući u ženskinju strava, plač, užas i svaki bi čas valjalo kom od muškinja pred kućna vrata da umiri čeljad. Mati Mehmed-efendijina već nekoliko puta pada u nesvijest; znala je dobro da joj je sin u onoj vatri.

Kad se negdje oko ićindije oluja malo stiša, zaputi se Mehmed-efendija sa dvojicom drugova u čaršiju da vide ima l' tamo koga, ima l' kakva glasa o boju, jer već od neko doba opazili, kako je puška urijedila. No pravi je uzrok bio Mehmed-efendiji brat njegov, on je htio i nadao se da što o Ahmetu sazna. Začas su spali rosnatom travom u potok, a odavde putićem kroz Varoš. Ono nekoliko kuća zanijemilo; vrata i prozori pozatvarani, a ni dima iz koje kuće.

- Evo, i ovdje pusto! – primjetit će jedan – Ovo su se i oni razbjegli nekud.

- A bezbeli – hladno će drugi – Kad grmi, svak se sebi boji.

Mehmed-efendija se u taj čas sjetio svog prekjučeranjeg sukoba. Na um mu pade kako Varošani s one katane digoše nos. Makar da je on bio protiv boja, makar da je u srcu svom žalio one mrtve vojnike pod obalom, ipak u njem zatitra neki damar, šćaše da se uzbudi iskra osvete na onu drzovitost njegovih negdanjih Varošana. Ali njegova blaga ćud, koju nikad ni za čas ne promijeni ni najveći gnjev, ne dade mu da pogleda makar u jedan prozor, gdje bi sigurno smotrio glavu kog čeljadeta. Oborivši oči preda se, on prođe s drugovima kroz Varoš.

Čaršija bijaše pusta, ama nigdje ni žive duše. Za nekoliko časaka obiđoše svaki svoju kuću da vide ima l' kakve štete i brzo se nađoše pred sudom. Skela bila uz onu obalu prijeko. Okretali se nekoliko časaka razgovarajući, pa napošljetku odlučiše da će opet u Trnine, kad jedan opazi dvojicu putnika, gdje se cestom od Šahin-kamena primiču Maglaju.

Začas padoše k njima dva stranca, okisli do kože.

- Moremo li se igdje prevesti prijeko? – ubrza jedan zadihan ni selama ne nazvavši.

- Vjere mi, eno vidite, – dočeka Mehmed-efendija – skela onamo, već idite ovako uz Bosnu ovom obalom, pa... ja da nađete gdje god lađu!

Putnici promakoše, dok će za njima jedan od društva:

- A šta bi dolje? Ko je jači?

- To se zna, moj brate! – odvrnu jedan s gorkim osmjehom – Dok nemamo ni topa svog, pa ni vođe čestita ni reda u vojsci – šta će bit već svak svojoj kući. Mi odmah vidjesmo da se iznijet ne može, pa se kanismo...

- A mi smo to i prije znali! – dobaci ovaj prkosno se smiješeći.

Putnici zamakoše uz Bosnu.

Kad se tri druga povratiše u Trnine, mišljahu da će imat šta kazat onim pred pušnicom, da je biva boj na Šahin-kamenu svršen; ali ih ovi pretekoše. Od ićindije, veli, promiče po gdjekoji putnik iznad Trnina šikarom. Razbio ih Švabo dolje, pa prhnulo sve na sve strane i, bojeći se valjda da ih Švabo nije preteko, ne smiju kroz kasabu, već udarilo kroz šume. Pred sami suton ubrusi jedan seljak k njima u bašču, kad vidje braću turke pred pušnicom, da se bar odmori ako mu ne dadnu noćišta.

- Razbi nas – veli – dušman, baš ko jato vrabaca. Dok oni sa Sokolovih stijena ne opaziše one pod sobom, – govorio seljak – a more bit da im to ovi odovud kazaše, hajde, de, ali u neko doba osu odozgor rep, ko pčele niz vrlet i dolje u ravni nasta vreva. Tako ti je i amo bilo, a top im jednako dere.

Tako se svrši boj pod Šahin-kamenom i Sokolovim stijenama. Turska vojska uzmače da traži valjda boljeg mjesta, a Švabo osta zauzevši ova dva klanca, na ravnom polju. U to je pao mrak, nastala tamna i gluha noć. Od Šahin-kamena pa do Maglaja možda nije bilo plasta, pa-

nja il' kolibe čobanske gdje nije bio po koji vojnik turske vojske, a tek mali dio u skupu stiže u Maglaj i opkonači se u hanovima...

XVI

U Bitki na Šahin kamenu i Sokolovim stijenama, vojska kao da se na sito prosija. Što bi strašivica, to prhnu kojekuda ko jato ptica, a ono junaka, potisnuti topom i jačom silom, zbiše se kroz noć oko hana Deli-begova da se tu sjutri dan još jedanput okušaju.

I zbilja, sjutri dan, u ponedjeljak, sasu vatra na onu njihovu stražu, koja je čuvala dolje kod Hasaničića kuća na onom laktu, odonud s desne obale, s Čakalovačkog brijega. Soldati se desnom stranom Bosne već primakli Maglaju, pa im je valjalo još cestom kao obrvom u čaršiju, al' opaziše onamo neprijatelja, pa sasuše vatru. Sva se vojska od hanova sleže u onaj kut, pa opet jagmi drvo, panj, busen, što bilo, pa žezi. Nasta boj, puškaranje preko vode.

Iza one sinoćnje kiše dan osvanuo oblačan, mutan. Oni iz Trnina mogli su mirno gledat kroz onaj promašak između Varoši i Kujundževača kako se soldati, jedan po jedan, veru jarkom da se kako dograbe kuća, varoši, grada, da saspu na one vatru sa dvije strane. Ali čim puška složila u toj njihovoj blizini, udari ženskinje u plač, nasta strava pa, kolik što bi dlan o dlan, sve se diže i osu u dugu lancu žena, ljudi, djece kroz šumicu uskim putićem da se dograbe druma, pa eto im onda sela na sve strane, samo da se od vatre skloni. Ni Mehmed-efendija nije mogao ostati

mimo sav svijet. I on je otišao sa svojom čeljadi, a Trnine ostaše puste kao što je i sam Maglaj.

Kako to bijahu većinom age i posjednici, svaki je imao u obližnjim selima kmetova, pa se tamo i skloniše. Sve se to raziđe po selima, žene u plaču i stravi a ljudi tužni i zabrinuti.

Međutim, boj na Maglaju nije dugo potrajao. Soldati su pucali s Čakalovca nekako sporo, nehajno, kao da ih je bila malica, il' da su štedili praha i olova. Zato od Hasaničića kuća pucali svom žestinom, a s tvrdim uvjerenjem da su zaustavili neprijatelja, pa prionuli, žegli, čekajući svaki čas da neprijatelj uzmakne. U toj žestini nijesu ni opažali one soldate što su promicali u čaršiji, a zaboravili su čak i to da su se jučer bili dolje na obje strane Bosne. Kad se u neko doba obazriješe za se, smotriše na užas da neprijatelj promiče povrh Jelovca i Micurića, pa hoće da ih zapaše s leđa. Vojnici se teško mogli razlikovat od drveća, tek dobro oko opazi da se kreću onom gredom sve jedan za drugim. Začas će bit polje opasano, a onda eto ovih u muhaseri, sužnji do vijeka.

Sve ostavi boj, pa jurnu uz polje, da je zemlja tutnjila pod njima. Većina će kroz kukuruze, bojeći se onih taneta iza leda, a drugi, konjanici, krenuše cestom. Sve je uprlo pogled gore u onaj kut pod Sikolom gdje se neprijatelj već spuštao cesti da im zatvori put, čuli su još one puške iza leđa kako ih prate taneta, vidjeli svoj položaj među dva neprijatelja, koje je samo voda dijelila, kad evo i treće napasti: iza samih maglajskih

kuća sasu se na njih vatra, da su se zbunili, ne znali, kud da udare. Čas je odlučan, pa im je valjalo jedinim otvorenim putem, cestom uz Bosnu ispred Deli-begova hana i to ispred samih puščanih zjala skrivenog neprijatelja. Puška je složila u nekoliko mahova, a tane posulo kao kiša. Kome bi suđeno, taj promače da se istom gore bori za onaj komadić puta, a drugi padoše po obali, među mrtve katane. Tako se na istom mjestu i na isti način osvetiše ona mrtva, još nesahranjena tjelesa pod obalom.

U samom kljunu Maglajskog polja, gdje se Sikola zabada u Bosnu, propustivši ispod sebe samo usku cestu, nasta boj, kratak, žestok. Iz same šikare, iz onog griča, virila puščana zjala i sipala vatru, a ispred njih nalijetali konjanici i pješadija. Cesta uska, gore grič, pun vatre, a dolje duboka voda, natrag se nema kud. Jedni padali, drugi promicali, i za tren oka boj presta, još se samo primicao ovom klancu konjanik sa dvojicom pješaka. Vatra posu, konjanik pade, a jedan pješak, Arap, promače uz vilena konja, držeći mu se dizgina. Drugi pješak, bijaše to Ahmet, nađe se na goloj cesti, svrnu okom oko sebe, pa se baci s obale u vodu i nestade ga. Deset koraka od obale pojavi se na površini da predahne, puška opet složi, a on opet u vodu.

Puške prestaše, presta boj, Maglaj pade...

Ahmet prepliva vodu i nađe se na obali, sklonjen u gust i visok kukuruz; bio mokar, umoran, poražen. Stajao zapanjen, čudio se svemu što se zbilo, stidio se svoje sjene; ta on je eto

srtao u boj kanda tražio smrti, sad... O! U vodu skoči, prepliva i umače zrnu puščanom. Brzo se opet prenu iz tih misli. Tišina svud, puške prestale, zadnje su na njeg ispucale; a sad – sad je valjda i boj svršen, i Maglaj je uzet! Sad ga zaokupio neki prikor:

Zašto se sve to tako razminu? Zašto oni pobjegoše onako sramotno uz Bosnu? E, to su ljudi stranci, koji imaju svoj krov, oni će možda još jednom na svom pragu dočekat Švabu. Ali zašto se njegovi Maglajani nijesu tukli, zašto on ta u vodu se baci da samo smrti izbjegne! Oh luđe li pameti, hrđava li srca! Korio on sam sebe. Zašto se on nije tuko, zašto nije branio svoj zavičaj, svoj prag kućni, koji su sigurno dušmani već prekoračili do sada!

U ovaj se čas sjeti one vatre što ih dočeka iz čaršije. Zbilja, da li su već ušli u Maglaj? Trže se iz misli, naglo se okrenu i svrnu pogled onamo, kad opazi gdje se austrijski bajrak vije na gradu. „Nema, svemu je kraj!“ – klonu on – „A mati, braća, gdje li su oni, gdje li – Ajiša? Šta je od nje bilo?“ Oh, da ga sad vidi kakav je mokar, izmučen, sramotan... Pobjego od dušmana, u vodu skočio, samo da glavu iznese! Ta zašto poginuo nije?

Dugo je sjedio tako pokunjen, razmišljao, tugovao, korio sam sebe. „A sad?“ – pitao se. S kojim obrazom da potraži majku svoju, s kojim obrazom da izađe bratu na oči, koji ga onako isprati misleći da on nije kader ni stati prama Švabi. A kako da se vidi s Ajišom svojom koju

je već donekle pregorio i unaprijed onako rastužio, dok se rasto od nje? Ako mu i ne bi rekla, zar ne bi mogla pomisliti u sebi: „Vidi tokošnjeg junaka! Nit natjera Švabu, nit se rani, nit poginu – već došo sad da se sa ženskinjem krije po trnju!“ A tek kad bi znala kako je strugnuo sramotno! Ne! Tu Ijagu valja prati, on se mora biti, jedno stoga, a drugo: ta svaki je turčin dužan ustat proti dušmanu – to on zna i vjeruje, ta koliko je puta čuo od čestitog svog hodže, kog do duše nije bilo u boju, ali... za din i dom svoj ginut, to je dužan svaki turčin...

Naglo skoči, odlučnim korakom pođe uz Bosnu. Kad bijaše puškomet od varoši, stade, obazre se još jedanput na svoje rodno gnijezdo pa uzdaše. Poljem se onamo vidjela vojska gdje miješa poput mravinjaka, na gradu se vije zastava, a on sam, nigdje nikog. Ali kuda, zašto? Ta eto tri puta okušo sreću i junaštvo svoje, a časkom mu se pričini da je i dušman mnogo silniji, a kod kuće je mati, braća i... Pa zar vratit se i predat dušmanu u šake? Ne! Ostavit majku i sve, pa ići opet tražit boja?

Opet ga bijahu spopale nekakve misli i cijepale mu srce na dvoje, na troje... Trže se, jurnu svom snagom uz Bosnu sam sebi govoreći: „Još nije kasno, još ima vremena, da se čovjek ogleda, da opere onu ljagu, da možda domovinu oslobodi, u boj, u boj!...“

Carska vojska uđe u pust Maglaj. Red, koji vlada u vojsci uopće, vidio se i ovdje. Varoš je puna vojske, onamo polje prekriveno, sokakom

ne možeš proći, al' ti za sve to ne znaš dok ne bahneš među njih. Ni galame, ni kakove vreve, ni gudnjave, svud mir, tišina. Vojnici, sve mlado, sve jednako odjeveno, ma na dlaku jednako – kad prolaziš putem i sretaš ih, bi reko da si sad te iste vidio, sve ko podrezano, sve ko braća. No u prednjacima opaziš neku razliku. Sad vidiš vitka i tankovijasta čovjeka, odijelo, bi reko, priraslo uz njeg; sad krupna i debela prvaka, crvena lica, kad evo ti opet mlada momka bez nausnica i, da ne nosi pred vojskom golu sablju u ruci, ne bi reko da je zapovjednik.

Pa to sad sve na nogama, sve hoda i čovjek bi rekao da je neka zabuna, smetnja, pa se to sve kreće tamo-amo – ali ne. Jedni su već određeni da obilaze zauzetu varoš, da čuvaju i straže, a drugi se odmaraju na taj način, šeću i razgledaju kasabu, okolicu.

Negdje pod večer toga dana preveze se Ahmet pod Zavidovićima na lijevu stranu Bosne, a još prije je opazio gdje se silan svijet skuplja na Žepačkom brdu. Razbijena vojska na Maglaju i Šahin-kamenu sastala se sad ovdje, a u pomoć joj neprestano pridolazila druga niz Bosnu. Narodna je vlada u Sarajevu dotle preotela sve, pa joj napošljetku pao šaka i onaj nešto okrnjeni tabor anatolskog nizama sa zapovjednicima i svom spremom. Do deset hiljada ljudi sleglo se sad na Žepačko brdo da se tu dočeka austrijska vojska, koja se već sjutri dan mogla očekivat ozdol od Maglaja. Tu će se tek otvorit prvi pravi boj, za koji je

vojska imala dva dana vremena da se spremi.

XVII

Maglajsko se građanstvo raštrkalo na sve strane po selima. Najbliži su bili sat od Maglaja, pa dalje, već gdje je ko imao čifluka, tu se sklonio. Mehmed-efendija je pao u svoje selo, tri sata od varoši i smjestio se u prostranoj pojati svog čestitog kmeta Lazara. Kako su i seljaci osjetili za ovu oluju, i oni bili brižni, pa dijelili tugu sa svojim agama, a u drugu ruku bili sretni što tako gostoljubivo mogu dočekati svoje age i čeljad im. Možda toga gostoprimstva ne bi bilo da su čuli iz zapovjednikovih usta kako će se svakom krojit pravica, kako se ne smije nikomu dirat u imanje, obraz i vjeru, kako će pred zakonom biti svi jednaci. Kasnije je ove riječi prosti svijet shvatio tako da će se ta jednakost u svemu provesti, pa je stoga nastala mala smetnja, kad dođe da se odasipa prva trećina za "Švabina vakta", jer o trećini niko nije govorio, ni da se daje kao prije, ni da se ne da. No u ove prve dane bijahu aga i kmet svoji, onaj veseo što agi svom pruža zakloništa, a ovaj zahvalan kmetu što mu je to pružio.

I čestiti Lazar, komu se nikad, pa ni kasnije, ćud ne promijeni, bio sretan što prvi put u vijeku dočekuje svoje hanume. Da je moguće, sve bi im svoje otvorio, sve bi metnuo pred njih. Mlijeko, kajmak, voće donosio i on sobom i djeca mu, a svaki se dan okretalo janje na ražnju – ali sve uzalud. Njegovi gosti bili ko otrovani, tužni i brižni, a u njihovim licima seoska čeljad

gledala zamašaj toga kobnog događaja, ta pogledali čak kad će se dolje nad Maglajem uzvitlati crn dim, a pocrvenit nebo, kad će planut kasaba. To se očekivalo svaki čas, al' odozdol nit se šta čulo, ni vidjelo.

No ta tuga nije bila baš za sami događaj; gosti su Lazarovi bili tužni sa sijede hanume, a ona... što koji dan, čas vidi da se sve više odmiče od svog dragog Ahmeta. U prvi mah nije niočem drugom ni mislila, već o njem, pa kako nije mogla ni predviđati svršetak onih događaja, ipak je mislila da će se kad-tad dograbit svog sina – ali sad tek vidi, sad naslućuje da će možda dosta vremena proći dok je obraduje. Ovo je već gotovo nedjelja dana kako se rastao od nje. Najviše je bolilo što se on onako naglo odlučio, spremio i otišo, bez ikakve pripreme, da ona ništa nije mogla naslutiti. Nikad se sinovi nijesu tako rastajali od svojih matera kao on od nje.

U tom je sirota mati i naslućivala ono najkobnije, što može bit: da je suđeno, da se u onaj gorki čas onako zadnji put vide i rastanu. Ova prava briga za te događaje, da li će se sve mirno svršiti, šta će biti napošljetku, čitala se svakom na licu, al' u nje bila sporedna pri onoj tuzi i žalosti za sinom. Ona gotovo nit jede, ni pije, otkad je to nastupilo. Želila je sna, tražila da zaspi, jer prve večeri po dolasku njihovu iz Trnina umorna zaspala, a na snu joj se odmah ukazo Ahmet njezin. Vidjela ga zdrava i čitava, al' među njom i njim nekakva golema provalija koju nit bi mogla prijeći ona ni on. Zato je

tražila da zaspi, da ga se bar u snu nagleda, ali ražalošćeno srce ne da joj ni toga.

Onaj dugi ljetni dan bio im još dulji, a nijema seoska noć još pustija. Mehmed-efendija bi se za dnevne žege izmakao kud u hlad i s Lazarom tu tiho razgovarao o događaju, o ljetini, o svačem, pa bi u takozvanom času Lazar iznio po koju bočicu domaće šljive, a Mehmed-efendija je nije odbijao, tek da se malo razvedri iza one oluje koja se bila stisnula oko svačijeg srca. Alija se već upoznao s Lazarovom djecom, pa trče kojekuda po livadama, po šumi, a čak stoku s njima goni na pašu, prebirući glasove pastirske sviralice. On je prvi počeo zaboravljat minule dane.

Dvjema je ženama bilo najteže samovati u kmetovskoj pojati. Snaha Omer-efendinice zabavljala se oko djece. Tek što bi mališana svog od nekoliko mjeseci uspavala, obazrla bi se da joj kći, koja je istom prohodala, ne pane gdje na dvorištu, il' da je paščad ne preplaše, a da bi se upuštila s kojom kmeticom u razgovor, tek da koju rekne, ne može, gledajući tužnu svekrvu svoju. Kad bi ih koja kmetica i posjetila, donesavši im mlijeka, sira il' koje jaje djeci, popostojala bi tu kao svijeća ne usuđujući se ni progovorit, kad vidi sijedu hanumu, kako se duši u suzama.

Tako su se oni sklonili od svake strave, od boja, pa su provodili vrijeme da ni sami ne znaju kako, u nekoj magli, neizvjesnosti. Ali ni to im se dugo ne dade.

Peti dan po njihovu dolasku opaziše oni nekako oko ručanice, gdje odonuda od Rudina pobrdaljem ide pješak i, kako je dobro oko Lazarovo vidjelo, bio je stranac u crnu. Odmah su naslutili da je neko od Maglaja s nekakvim glasom. Putnik je doskora svrnuo preko njiva i upravio Lazarovoj kući, a sad su već poznali da je zaptija. Još došljak ne bijaše ni kod njih, a Mehmed-efendija ga preteče:

- Šta je, Huska, ako Boga znaš?
- Valja vam u Maglaj! – odriješi on.
- A što, bolan?
- Taka je zapovijed od obrstara.
- Od koga? – priupita Mehmed-efendija ne razabravši dobro.
- Od obrstara!
- A ko je taj obrstar?
- Ta zapovjednik „njihov".
- Pa je li te baš po me poslao?
- Jest, i po te i po druge memure. Sve su zaptije razaslane po nahiji da kazuju svijetu da ide svak svojoj kući, da svak gleda svog posla – a i vi memuri da ćete sjesti na svoja mjesta, da ćete radit ko što ste i do sad radili. „Ništa se" – veli – „pometat neće." – ponavlja zaptija zapovjednikove riječi – „Sve će bit, ko što je i bilo." Već odmah hajde, spremaj se!

Mehmed-efendija je gledao u zaptiju raskolačenih očiju od čuda, al' što koji čas taj ga glas predobivao, on u tom nazrijevao svršetak buni i nesigurnosti života, a u isto doba uviđao onu brigu, onu zadaću nove vlade da se odmah svijet

sabire svojim kućama, da nastavi svoj svagdašnji život i rad koji se bio prekinuo, poremetio.

Zaptija je sio i odmarao se, a Mehmed-efendija uđe u pojatu da javi materi tu vijest. No kako se to razgovaralo u blizini, ona je sve čula, pa kad joj sin uđe, ko na pola radostan, ona je kršila prste predviđajući novi užas, pravu onu kob koja ih čeka, koja će ih snaći. Kad joj sin ipak sve ispripovijeda, ona odlučno odbi taj poziv.

- Da šta ćemo? – u čudu će on – Zar ovdje ostat?

Ona je plakala. Nije mogla drugo da misli, već da joj je onaj poginuo, pa sad hoće i ovoga da joj oduzmu.

- Meni valja ići, kad me zovu, – opet će on – a ne morete ni vi ostati ovdje. Najposlije ćete svojoj kući, kao i ostali svijet.

Mati je vidjela da je sin odlučio ići, zastavit ga nije mogla. Da ga pusti bez sebe il' da i ona i svi idu kući, nije se mogla skloniti, pa je to cijepalo. Uto je opet Mehmed-efendija počeo razlagati da je baš bolje po njih ako ovako odmah odu kući, jer sad u Maglaju nit ima bune, ni bojazni za novi kakav nemir. Švabe da svakog čuvaju i štite, pa da su tamo sigurniji nego li baš u samoj Lazarevoj pojati gdje ih svaki čas može napasti kakva eškija koja se sad po šumama i selima skita. No te riječi ne bi nikad sklonile tužnu i zabrinutu hanumu da je ona mogla odoljet svom srcu, da se i s drugim rastane. To nju skloni i oni se počeše spremat da odmah iza podne krenu kući svojoj.

Zaptija se odmorio, ručao u Lazara i otišao dalje, da svijetu javi poruku iz Maglaja. Mehmed-efendija se zaputi poslije podne sa svojom čeljadi u Maglaj, a pratio ih jedan kmet, da nijesu sami u putu.

Kad bijahu na raskršću, odakle putić skreće u Trnine, mati se Mehmed-efendijina predomisli i oni, po želji njezinoj, krenuše u Trnine.

O zapadu sunčanom stigoše u Trnine gdje nađoše sve kao što su i ostavili. Mehmed-efendija se odmah po dolasku zaputi u čaršiju da se javi zapovjedniku. Sijedu je hanumu sam kmet tješio, premda ni sam nije ništa znao o Švabama, ali ona strepila od straha dok joj sin bijaše u čaršiji. No još se ne bijaše ni smračilo, a Mehmed-efendija niče iz Maglaja, sasvim vedra lica, nekako umiren, pošto je svojim ušima čuo riječi zapovjednikove kako ne treba da se svijet ičega plaši, da radi svak svoj poso itd. Prijatelj ga jedan, također memur, uputio kako se valja rukovat sa zapovjednikom i reći mu: "Dobro došli!" I tu im sad on pripovijedao o Švabama mnogo koješta, kako ih ima puno, a red kakav im je, da ih, veli, naši ne bi mogli nadbit da ih je bilo trostruko više...

- Pobogu, Meho, ima l' igdje išta za Ahmeta, jesi l' čuo? – prekide ga mati usred ovog pričanja.

Mehmed-efendija joj nije mogao ništa odgovorit, jer nit je imao vremena da hoda po čaršiji, nit bi možda imao od koga pouzdano šta saznati. Oni zašutiše, a Mehmed-efendija je sad tek opazio da će biti muke s majkom ako se

zbilja Ahmet ne povrati. Da je samo koji čas umiri, odlučio je da joj koji put i skuje kakvu vijest, ako uistinu ništa ne sazna.

XVIII

Narodna je vlada u Sarajevu izaslala svu silu, što je mogla skupiti sve niz Bosnu prema Švabi a u posljednoj četi pošli i sami zapovjednici i odličnici narodnog ustanka. Ovi su išli s tvrdim uvjerenjem da će im austrijska vojska najposlije okrenut leđa. No ne dogodi li se to, odluka je bila čvrsta: borit se do zadnje kapi krvi! Odličnici narodnog ustanka imali su na umu još i to da se lijepom pokuša odvratit austrijska vojska od Bosne, jer će se inače sva zemlja krvlju natopit, a na to valjda ni sama Austrija ne ide. Ovdje su ovaj zaključak i napisali i razaslali na više strana.

Onaj dan, kad se zapovjednici narodnog ustanka primicali Zenici, taj je dan najzamašniji u ono doba. Dok je narodna vojska uperila oči samo dolinom Bosne, da se tu suzbije sila austrijska, dotle je već i Mostar pao; al' baš taj dan otvori se ljut boj na tri različita mjesta Bosne, na Jajcu, Žepačkom brdu i kod Gračanice. U Doboju se ocijepilo od glavne vojske jako odjeljenje i pošlo dolinom Spreče prema Tuzli, ali već kod Gračanice dolazi kajmekam gračanički i podnosi zapovjedniku jedan primjerak Hafizpašina zaključka i odvraća austrijsku vojsku od daljeg napredovanja. Zapovjednik i ne pogleda u spis, već ide naprijed vršeći savjesno zapovijed svoga starijeg.

Ovaj se glas brzo rasprostre po Tuzli i svud oko Majevice, i sad sve ustaje na oružje da obrani svetinje svoje, jer će austrijska vojska porušit i džamije, kako se pronosi glas po narodu. Zato austrijska vojska nailazi uza Spreču na svakom koraku na žestok otpor.

Maglajsko građanstvo, razasuto po svoj okolici, čulo je graju pušaka i gudnjavu topova sa dvije strane: sa Spreče i sa Žepačkog brda. Zato je svak bio u strahu, i znajući već da je Maglaj pao, niko se ne usuđuje da potraži kuću svoju, da se vraća u Maglaj, doli ono činovnika koje zaptije odazvaše.

Napošljetku se svrši dvodnevni boj na Žepačkom brdu. Turska vojska uzmače uz Bosnu, prepustivši i Žepče austrijskoj vojsci, pa krenu na Vranduk na bolju zgodu, a sav nizam do 400 ljudi pade u sužanjstvo. U samom se Žepču nađoše Ahmet i Hadži Selim-aga. Ahmet se borio kao lav, al' zaludu, nit nađe smrti ni pobjede, pa krenu za vojskom uz Bosnu, a Hadži Selimagu nešto vuklo natrag, sjetio se svoje čeljadi, a opet naslućivao da će najposlije pasti i Vranduk i Zenica kao i Žepče i Maglaj. On odluči prijeći na maglajsku stranu pa – ako uzmogne skupit kakvu četu u nahiji – da udari na Maglaj, a pogotovo ako još gdje u blizini bude boja, jer se čulo da se na Spreči mnogo oštrije tuku.

Po okolici maglajskoj, brzo se raznese glas da je zauzet Maglaj, da je austrijska vojska unišla i u Žepče i otišla dalje uz Bosnu. Dok su se čule puške, i seljaci su mogli nagađati gdje je boj, al'

sad presta sve pa i sa Spreče ne čuje se puška, vojska je valjda odmakla prama Tuzli. Po selima se tako raznosili glasovi da je boj prestao pa da treba svak da se seli kući svojoj. O Švabi se pripovijedalo mnogo, da ga je sila u Maglaju, al' da su vrlo mirni, nikom da ništa ne čine. Širile se uz to i poruke iz Maglaja da se svijet vraća svojim kućama i prihvati svak za svoj posao, pa se stoga pametniji počeše spremat natrag u varoš, a tvrdokorniji odlučili još čekati ne znajući ni sami zašto ostaju. Zaptije su obišle svu nahiju pa napošljetku stigle i u Bratiniće gdje su odsjele amidže Mehmed-efendijine, a i Muharemaga sa svojom čeljadi. Oni nijesu čekali druge već odmah krenuli u Maglaj, a Muharemaga ostao i odaho iza onih ulizica osmanlijskih koji će se sad i Švabi ulagivat. On nije bio s amidžama Mehmed-efendijinim ni u komšiluku, oni bili na jednom kraju, a on na drugom, al' bi se često sastali pred seoskom džamijom ili gdje u kog seljaka na sijelu, gdje bi se onda razgovarali. Dok su oni bili tu, Muharemaga je vazda šutio, a sad uprav odahnuo, pošto oni odoše, razgovarao sad sa seljacima mnogo povjerljivije, iskrenije...

Muharemaga sad provodio vrijeme sa seljacima u razgovoru, a vazda grdio Osmanlije i ulizice njihove. Pa i čeljad njegova već se svikla na selu, pa im onaj život uprav prijao. Prestravljeni od onog boja, a umorni od bijega i puta odmorili se i oporavljali. Al' ipak briga i strah za bunu, za kuću njihovu, pa za svršetak svega

onog zamršaja nije ih ostavljala. Ajiša je znala samo to da je daleko od svog zavičaja, a možda – još dalje od Ahmeta. Nit je ovdje mogla čuti što za njega, nit imala koga pitat. Sirota hodala sa seoskim djevojkama, pa bi se mahom i poslom kakvim zabavila, a misao o zavičaju, o Ahmetu ne spadala joj s uma.

Muharemaga bi možda ostao u selu zadnji od sviju građana da se ne pronese čudnovat glas nahijom: nekakva se vojska skupila na Klisu (dva sata na istok od Maglaja) pa hoće da udari na Maglaj. Svijet pripovijedao kako je Hadži Selim-aga skupio četu na Klisu, pa razašilje momke svoje po selima i saziva narod pod bajrak. Govorilo se kako se mnogi pridružuju toj četi, osobito seljaka mnogo, a i građana, koji još ne odseliše. Mnoge taj glas obradova pa i Muharemagu, al' on se ipak bojao da ne bude kasno svaka sprema i navala.

Tako sad nastade u okolici maglajskoj neko dvoumlje. Jedni se pridruživali Hadži Selimagi, a drugi dobivali poruke iz Maglaja da se sele kući svojoj. Oni koji se odazvaše prvom pozivu nijesu se kajali, jer se tu zaista uvjeriše da je prestao svaki strah za bunu, za boj. Carska vojska zauzela Maglaj, zavirila u svaki kutić, svaki sokak, svaku kuću držala na oku, je l' joj se domaćin povratio, pa davala zapovijed da se vatra loži, da se po dimu raspozna da nije kuća prazna. To je vojska činila osim toga da se građanstvo povraća svom običnom životu, još i stoga što se mnogi do sad potužio da je

našao svoju kuću obijenu i poharanu, a to su činili neki zlikovci, videći da u mnogoj kući nema gospodara, zavlačili se u njih i kazivali vojsci da je to njihov dom.

Čim se koji građanin povratio, valjalo mu je predati oružje carskoj vojsci. I trgovci su otvarali svoje dućane, al' ne stoga da pazaruju već po zapovijedi da se uspostavlja stari red i promet u čaršiji.

Sav se varoški svijet slijegao neopazice, a svak dolazio u brizi, u strahu, svak gledao vojnike ispod oka, svak sa svojim posebnim osjećajem i dojmom. Ljudi se slijegali u kasabu videći da nemaju više razloga župiti u selu, a da će Švabo najposlije i u sela stići; al' ipak svaki preko volje ulazio u svoju avliju, u svoju kuću, a tako se nehajno laćali i svog posla, što je kome bio zanat.

Za carskom je vojskom navalilo i drugog svijeta sila Božija. Gdjekad bi osvanulo cijelo ono polje pokriveno sve samim kolima. Vuklo se tu što je vojsci trebalo, a novac pada ko kiša. Građani, koji se istom doseljavali a svaki čas nicale nekakve daščare, kolibe, a istom opaziš čitav dućan ili gostionu, pa se to trguje, mete. Građani u čudu gledali kako se novac troši. No rijetko da se koji lati pa da i on udari u kakvu trgovinu. Mnogi je gledao na svoje oči kako je skuplji tovar no konj, a nadničaru se povisila nadnica da sad zarađuje toliko forinti koliko je prije groša zasluživao. Ali još će se dosta novca tu potrošit dok se one age nakane da zasuču rukave. Na bunu se prvi digoše drvari i cigani,

pa i u ovaj rad udariše oni najprvi. Onaj, štono prije na heftu tudi na cesti plijenio mrtva katanu, eno ga sad dovuče breme pruća, oplete do podne kolibicu, a po podne je već u njoj peko i prodavao "tursku kavu", da je do noći više stekao nego mu pokućstvo valja. Drugi je na sebi donosio zob, koju je kupovo od jednog age pod običnu staru cijenu, a ovamo prodavo cijenom koju je vrijeme donijelo, pa svakom prodatom vrećom kupio po dvije od age. Tako je radilo i ono nekoliko dućana što se u prvi mah sjeti da se okoristi prilikom, pa se tu nemilice trošili orasi, šljive, duhan, žito itd.

Ali ako se ikom s pravom može prigovoriti što se ne lati rada u taj prvi mah, to su Varošani. Što drugom građanstvu, agama, onaj prirođeni nehaj nije dao da se osvijeste, a pogotovo ova nagla promjena prilika, da se nijesu mogli preko noći snaći, Varošanima je smetala pretjerana radost i veselje. Raširenih ruku oni dočekivali carske vojnike, a osobito kad još počeše razgovarat ama na dlaku kao oni, pa i imena im ista njihova i sve. Oni pootvaraše svoje gostione, koje su tada zbilja odgovarale svom imenu, jer se tu više gostilo neg prodavalo. Vojnici u ono doba puni para, plaćali, prosipali pare; al' gazde ni da pogledaju, već istom onda zazivaju nove prijatelje kućama svojim na pravu gozbu. A soldati, i onako u čaršiji stiska, kud će se išetat, kad nije u službi, već u Varoš, gdje može nać i pokoju djevojku da se ugodno porazgovori, zabavi koji čas.

Tako bijahu prvi dani. I Mehmed-efendija je često dolazio u čaršiju ili da šta kupi kući ili da sazna za Ahmeta. Kako nije mogao skloniti majku da se presele u Varoš, on onda odluči da sobom sputi ono ljetine što je došlo do ruke. Bašča rodila ko kita, on nikad sobom nije brao šljiva, nije radio onih težačkih poslova, pa ipak se skloni da to sobom i s bratom uredi, jer ionako je besposlen, a u drugu ruku i radnici skupi. Nije dakle bilo druge već zasukat rukave pa sobom podabirat šljive i nastjerat na ljesu. Mati mu već počela gubiti nadu da će se više vidjet s Ahmetom. Sin joj doduše svaki put donese vijesti kako su ga vidjeli na Klisu kod Hadži Selimage, kako se neprestano spremaju da udare na Maglaj, ali kako se sirota nije sastajala s drugim svijetom, da još od koga čuje što slično, ovim vijestima nije mogla vjerovati. Mehmed-efendija je radio iz dana u dan, a pamet mu bila vazda zaokupljena majkom i bratom. Vidio je da ju sklonit ne more u Varoš, a ni o Ahmetu nije mogao ništa pouzdano čuti. Gdjekad bi razgovarao o poslu pa bi tu nuzgredno spomenuo kako će, kad se sve sredi, prenijeti ono suhih šljiva u Maglaj, a tu da će ostavit momka koji će čuvat kuću – htio kako god da se i mati zauzme za posao, da je ostavlja pomalo ona briga i tuga, ali ona bila vazda jednaka, a o selenju njihovu u kasnu jesen ni riječi ne bi rekla. Kao da je bila sklona da uvijek tu ostane. Njemu se ovo samovanje u Trninama nije sviđalo, pa stog nije znao što da čini. Idući u čaršiju ili iz čaršije

često bi udario kroz Varoš, al' tek kad bi nastupio između kuća pokajo bi se što je naišo tim putem. Varošani sjedili pred svojim kućama, a po puna avlija vojnika. Tu se šali i razgovara, a Varošani, negdanji njegovi prijatelji, smiju se sad na sav mah, tek onako čemu bilo, samo nek to on čuje, a čini mu se čak da bi se i njemu podsmjehivali ispod brka i kao da bi nešto kazivali za njeg soldatima. Jedne večeri iđaše on pred sami suton iz čaršije oborivši oči preda se. Sve je prošao da se nikud nije obazro, makar da je čuo govor, galamu i pjesme; al' kad naljeđe ispred Josine kuće, ne može se održati da se ne obazre. Pred kućom bio Joso pjan i nekako razuzdan, a zagrlio se s jednim vojnikom, sve mu se čini bradatim čovjekom krupnih očiju. Joso je nazdravljao proljevajući čašu u ruci, pa kad spazi Mehmed-efendiju, bijaše zazinuo: „O Mehmede, Mehmede..." – al' mu to zapriječi onaj vojnik i on ne izreče što je htio, a ovaj promače mimo njih.

XIX

U Vranduk se slegla sva turska sila. Tu je vojska koja je razbijena na Žepču pa se povratila u velikom neredu uz Bosnu, a stigla je i zadnja četa sa zapovjednicima. Premda je sve uprlo oči u klanac pod Vrandukom, da se tu dočeka austrijska vojska, ipak već u prvi mah opažala se u vojsci neka nesloga i razdor. Jedni su izgubili svaku nadu u otpor pa upravili ispod Vranduka ravno svak svom domu da tu iščekuje svoju sudbinu, drugi se čvrsto uzdali u Vrandučki

klanac pa htjeli tu otvorit odlučni boj, a gospoda, vidjevši sad silu austrijske vojske, spremali izaslanstvo pred zapovjednika da ih ozbiljnom riječi opomenu da se ne proljeva krv uzalud, da se u miru povrate natrag preko Save. Ova je nesloga u vojsci mnogom otela i zadnju nadu u pobjedu, no druge opet još jače osnažila, osobito kad se pronese glas o pljevaljskom muftiji koji sad brani dolinu Spreče. Dakle je izaslanstvo i opomena austrijskoj vojsci sasvim umjesna – pa ako još to ne poslušaju, onda nek ne žale krvi koju će prolit osvajajuć Bosnu. Tu je misao prihvatila sva vojska i, po savjetu Hafiz-paše i drugih poglavica, uputila se prama Zenici, a zapovjednici ostali čekajuć austrijsku vojsku da joj uruče tu opomenu.

Pod Vrandukom bijaše i Ahmet. Snužden i ogorčen došao je on s vojskom od Žepča, a pogotovo kad je opazio onu neslogu razbijene turske vojske. No najedanput on oživi kad ču za pljevaljskog muftiju kod Tuzle i, makar da ne bi požalio krv prolit na svakom kraju svoje domovine, ipak srce ga povuče u one krajeve, nek je bar blizu svog rodnog mjesta, a vojska mu se ona činila složnija pod mudrom upravom pljevaljskog muftije. On se brzo odluči. U Zenici ostavi nesložnu vojsku, prijeđe na desnu stranu Bosne i preko planina upravo Maglaju. Sjutri je dan bio u svojoj nahiji, gdje je saznao za četu na Klisu, a i na Spreči da se žestoko tuku.

Prvaci glavne turske vojske pod Vrandukom opet padoše u neslogu. Ostaviše doskora i

Vranduk, pa i Zenicu, gdje austrijska vojska uđe bez ikakva otpora. Tek sad dođe Hafiz-paša i priopći zapovjedniku austrijske vojske opomenu narodnog ustanka, ali naravno bez uspjeha – i austrijska se vojska sad pomicala uz Bosnu, dok ne naiđe na otpor kod Han-Bjelalovca, a kasnije i Sarajeva, koje, poslje dvodnevnog boja, i zauze.

Treći je dan Ahmet stigao na Klis. Hadži Selim-aga je bio zapovjednik a vojska, skoro ona i onaka štono prvi dan na onaj glas prhnu ispred hana a drugi dan pobi bježeću katanu. Ahmet je odmah vidio u što je pao, on nije mnogo držao do ove vojske koja je samo vikala i nestrpljivo čekala Hadži Selimagine zapovijedi da se udari na Maglaj. I Hadži Selim-aga je uvjeravao Ahmeta da čeka glasa sa Spreče, pa će istom jedne noći na Maglaj.

Dok je glavna vojska uz Bosnu napredovala, oko Spreče se vodio žestok boj. Kadno se zapovjednik ovog odjeljenja i ne obazre na opomenu gračaničkog kajmekama, već udari uza Spreču, skočilo je onda oko Tuzle sve što je bilo za oružje i – suzbilo austrijsku vojsku. Ova pobjeda osnaži narodnu vojsku još više, te potisne neprijatelja niza Spreču. U to stigne pljevaljski muftija, koji onda razvija na tromeđi Maglaja, Doboja i Gračanice onaj niz okršaja štono trajahu više od mjesec dana.

Za sve to maglajsko građanstvo nije znalo. Svijet se samo čudio da se sva ta promjena dviju vlada sastoji u tom da dođe sila carske vojske

i napuni grad! Tek poslije će stići narod neko zlo, a zato se i oružje oduzelo da se narod ne može branit. Tako umovali jedni, dok su drugi uistinu očekivali kad će se to porušit svetinje turske, da turci budu ono što su bili oni za stare vlade. No mnogi svijet nije vodio brige o tom, jer je u čaršiji silan promet i rad pa se nema kad ni da naspava. Već i seljaci navalili svakojakim živežem na čaršiju, suda još nikakva pa prodaji što hoćeš, i duhana puna čaršija. U tom seljaci nazrijevali onu pravu promjenu, novu slobodu.

Mehmed-efendiji su bili teški ovi dani. Mati neprestano tugovala za Ahmetom, a on joj na silu kovao svakojake vijesti da je kakogod utješi. Osim toga, zeblo njeg i od mnogih zlih ljudi koji nijesu mogli čekat da nova vlada otpočne svoj rad, da pritište i uništuje turke, već zašli sad i panjkali mirne građane, podmetnuvši im prije oružja pod pojatu, da imaju oružja u kući, da stoje u svezi s onom vojskom na Klisu. Mnogi je odveden u posadu, prenoćio tamo ni živ ni mrtav od straha, dok bi se napošljetku vidjelo da je prav, pa ga oslobodi. Tako se i Mehmed-efendija bojao svojih negdanjih prijatelja, a onaj mu sukob prvog dana u Varošu nije spadao s uma. Stoga je sad ostajao u Trninama za poslom, a vrlo rijetko dolazio u čaršiju.

U neko doba učestaše glasovi za onu vojsku na Klisu. Seljaci dojavljivali da se spremaju na Maglaj, i čak koju večer kane udarit, ali posada maglajska malo marila za te glasove, kao da je u dušu poznavala Hadži Selimagu koji nije mogo

zastavit carske vojske na boljim klancima a da je sad izagna iz tvrde maglajske gradine!

Ali Hadži Selimagina je četa zadavala dosta straha svojoj okolici. Donekle se sami seljaci pridruživali k njemu, a kad to presta, onda je Hadži Selim-aga izašiljao svoje vojnike po selima i nagonio svijet pod svoj bajrak. Kako je trebalo da se vojska Hadži Selimagina i nečim hrani, to bi straža njegova gotovo svaki dan ulovila po više janjaca neg ljudi.

Ova vojska, u kojoj su okolišna sela gledala malo junaka, natjera i ono malo građanstva što bijaše po selima, a što se još ustručavalo među Švabe, te se sve oseli svojoj kući u Maglaj. I Muharemaga sjedio baš jednog dana u hladu pred seoskom džamijom razgovarajuć sa seljacima a u sebi razmišljao da se krene kući, kad paščad zalajaše a k njima hrupi desetak naoružanih ljudi. Među njima je bio i Ahmet, kom je zapovijed od samog Hadži Selimage da i on ide sabirat svijet u vojsku. Kad opazi Muharemagu, žacnu se. I ne sjednuvši, zagalami vođa ove četice juzbaša Gutić:

- Ustajte, ljudi, kamo vam oružje?

- Šta hoćete od nas? – odupre se jedan seljak.

- U boj, na Švabu! – zagrmi juzbaša.

- Ko će nam djecu čuvati? – ozva se drugi.

- To nije moj posо! – prikrči mu Gutić – Zapovijed je od komandira da sve ide u boj!

Seljaci su vidjeli da je došlo zlo na kuću, pa zamotavali svakojako, da se lijepom iskopaju. Za to je vrijeme Muharemaga šutio, a šutio je

i Ahmet i sav strepio od nekog uzbuđenja. Da je znao da će nabasat na Muharemagu nipošto ne bi pošo, a on ionako nije hodao po selima i sabirao svijet, to mu je bilo prvi put. Znao je da je došao u blizinu svoje drage Ajiše, pa ga spopala neka neopisiva muka i tuga. Gonilo ga nešto k njoj da je samo vidi, da se još jednom halali s njom, da je bolje utješi, ali rastat se od one družine a učinit to na oči Muharemage komu je iz očiju čitao neki prezir – to mu se nije dalo. U drugu ruku, ko zna i kad bi se sastao s njom da ga ne bi zaklela svim na svijetu da se prođe boja, pa... Zar ko kukavica ostavit vojsku i pobjeći u Maglaj il' se tu gdje sakrit? Ne, to on neće učinit!

Kako je ovim naglim sukobom zaplivao u ove misli, prislonio se uz jedno deblo pa nije ni opazio šta se zbiva oko njeg. Seljaci, pošto su vidjeli da s Gutićem ne mogu izići na kraj, pristanu da će u boj pa odu svaki svojoj kući da se spreme i oboružaju. Tako i Muharemaga. No uzalud je juzbaša čekao pred džamijom, nit se vratiše seljaci ni Muharemaga. Uzbjesniše svi od gnjeva na ovu neiskrenost i kukavštinu pa pođoše među kuće da ih silom izvuku. Ahmet se bojao da će udarit na Muharemaginu kuću, pa je ostao pred džamijom, a ovi se razišli po selu, no nigdje povoljna odziva. Seljaci ih dočekaše zatvorenih vrata, pa kad im se oni počeli groziti, ukaza im se zjalo puščano kroz šipilu, a oni natrag otkle su i došli. Tako su ih u zadnje vrijeme svud dočekivali.

Vratiše se kroz pusto selo svi gnjevni, a Ahmet tužan. Obazirao se nekoliko puta neće l' gdjegod smotrit Ajišu, pa izišao iz sela, a uvijek gledao onamo. A sad ga opet spopadoše misli o Muharemagi. Zašto je on onako mrk i hladan prema njemu ko da se nikad nijesu ni vidjeli, mjesto da ga lijepo dočeka i još osokoli što se on jedini odvažio da se bije sa Švabom. To siromah nije mogao riješit. Al' u isto je doba mislio i Muharemaga o njemu. Šćaše u prvi kraj da se ukori što se ne javi Ahmetu, al' kad mu na um pane Ahmet, sin Omer-efendijin, a ko su mu amidže, brat, sva ta porodica, sve ulizice onih koji dadoše Bosnu Švabi, pa će se sad njemu ulizivat. Ahmet je eto doduše jedini od cijele skoro varoši pod puškom, on se sam bije – priznao bi Muharemaga sam sebi – ali on ne vjeruje da će i od tog boja što biti, kad su se oni u to umiješali.

XX

Doskora je cijela dolina Spreče bila u rukama pljevaljskog muftije. Njegova je pojava probudila okolicu, podigla svijet u boj. Austrijska se vojska povukla Doboju i tu gradila šančeve. Duje, Becanj, brežuljci oko Doboja bijahu mjesta žestokih okršaja, a doskora muftija pređe na Preslicu, na ogranak Ozrena, kud vodi cesta od Maglaja u Gračanicu. Na oblu vrhuncu ove kose, zakopa muftija svoju silu i odatle suzbijaše svaku navalu neprijateljsku.

Do tog je časa Hadži Selimagina četa već bila sama sebi nesnosna. Ne usuđivali se udarit na

Maglaj već mislili da će Švabo prije na njih navalit, pa kako se bijahu učvrstili, neprijatelj će iznemoći navaljujuć na njih, a oni će onda čili poiskakivat iz svojih meteriza i – Maglaj je njihov za dva sata. Ali oni iz Maglaja kao da nijesu ni znali za nju. I još koji dan pa bi se ta četa razasula da ne odjeknu top sa Preslice, a tada ova četica nanovo oživje.

Jeka topova i graja pušaka sa Preslice čula se i u Maglaj, pa Mehmed-efendija se odmah požurio u čaršiju da sazna što za onaj boj, a i za brata da što čuje. I majku su mu oni topovi probudili i ustrašili kao i sve druge, al' nju u neku ruku i obradovali, jer je po tom vidjela da još ima boja, da bi njezin Ahmet još mogao biti živ. Mehmed-efendija hodao čaršijom i već da pođe kući, pošto je razabrao za muftiju, kad mu poznat čovjek dade znak i upravi uskim sokačićem. Mehmed-efendija prista za ovim, pa kad se nađoše nasamu, otpoče ovaj:

- Imam da ti kažem selam od brata!

- Alejćumu selam! – prihvati Mehmed-efendija pa odmah priupita:

- A gdje si ga vidio?

- Na Klisu.

U taj je čas prošao mimo njih Muharemaga pa, kad smotri njiha, pogleda onog sa začuđenjem, al' odmah obori oči zemlji pa promače. Poznao je negdašnjeg drvara Aliju, a koji je prije tri dana bio kod njeg u Bratinićima s Gutićem i Ahmetom da ga goni u boj. Mehmed-efendija to nije opazio, već je govorio momku:

- A kad si ti bio na Klisu?

-Ja sam jutros u zoru ozgor. Došao da kupim koješta, da obiđem kuću, pa ću opet večeras!

Oko Mehmed-efendije se čaršija okrenu. Nije mogao ni zamislit takvu lukavost da čovjek diže pušku na Švabu i u isti mah dolazi među njih kao biva ni luka jeo ni... a sad opet u boj! Mehmed-efendijina ćud i iskrenost nije dala da se on tome ne odupre. Da je bila od cara zapovijed, možda bi i on sam išo u boj, al' ovako ovamo se predat vojsci, a potajno se išuljat pa dignut pušku, to, to mu bilo nekako odvratno. To ga je zbunilo pa čak poslije priupita:

- Pa šta veli Ahmet, hoće li skoro amo?

- Meni kako se čini da neće. Sad će nas polovina ići na Preslicu, pa mislim da će i on.

- Bi li ti njega mogao kakogod sklonit da se toga prođe?

- Teško. Neki dan smo zajedno hodali kojekuda, nagonili svijet u boj, pa se svrnusmo i u Smrdin. Lazar mu je kazivao tvoju poruku, al' on ni da čuje.

- Meni je s matere, a ja njega ne bih molio da dođe. Istina, volio bih da se prođe, da ide svojoj kući, ali...

- Eto nas do koji dan – ubrza drvar na silu se smiješeći – samo da ovim pogledamo u leđa – upre on palcem preko ramena u skup vojnika koji su mimo njih prošli.

Mehmed-efendija gledao drvara nekoliko časaka, pa onda dobaci:

- Molim te, Alija, ako ga opet vidiš, kaži mu da si se sastao sa mnom, kaži mu da smo svi zdravo, osim matere. Ona je više bolesna nego zdrava, pa eto, sad kako on hoće!

Mehmed-efendija se povratio u Trnine, ali pun vijesti, pun nekih zagonetki, brige. Sastajao se s nekoliko svojih prijatelja pa mu napunili uši o muftiji, o zakopanoj vojsci na Preslici, o svemu tom, pa onda svi zajedno iz svega toga crpili za sebe novu brigu, gledali u događaje koji mogu biti sasvim opasni po njih. Desio se tu i Numan-efendija pa bi im koji put raspršio te strahote i polago glavu svoju da će se Švabo sit nasjedit u Bosni, što će mu tobož naudit od muftije; ali dok se taj muftija ukloni s Preslice, ko zna šta oni mogu pretrpjeti! Toga se jedinog i Numan-efendija plašio. Ta eto nema dana kad se ne odvede po jedan građanin onamo u ordiju; pala, veli, sumnja na njeg da stoji u dogovoru s onim na Klisu. Ko je to nabacio na njeg, nije bilo teško pogoditi. Varošani hodali čaršijom kao i obično, otkad se promijeniše prilike, otvorena čela, izbočenih prsa; al' otkad ovo zapuca i na Preslici, gledali oni građane nekako podmuklo, luđi se podsmjehivali ispod brka, a lukaviji priječali očima.

Sreća je bila što bi brzo istina izbila na površinu. Odvedenog građanina zadržali bi po jedan dan i noć pa ga pusti, uvjerivši se da je ono bila kleveta na njeg. Pa je Numan-efendija razgovarao družinu i htio svakog da uslobodi, ako ga i odvedu da će ga najposlije pustiti. Ali baš tih se

dana dogodio slučaj koji je svakom zadao nove brige. Trojica se, vele, zaklela za jednog mladog bega da je sto momaka poslao muftiji na Preslicu, pa da će i on ovo koji dan onamo. Vojska je odvela mladića u logor i tu su ga čuvali pod jakom stražom. Kad je to čula mati mu, koja je još uvijek stajala dva sata od kasabe, pala u nesvijest od tuge za jedincem svojim. I da je dulje tako potrajalo, rastavila bi se sirota sa životom; već stoga ubrusiše dvojica zapovjedniku da izbave mladog bega, ako ne sa svim, a ono bar da uvjeri tužnu majku da joj je živ, pa će opet dragovoljno k njima. Zapovjednik usliša molbu i dade mladiću dvadeset i četiri sata vremena, al' kad on stiže onamo i obradova majku svoju, evo ti onda ko naručene nove nesreće: Gutić sa svojima opsjede kuću. Tek što ga majka zagrlila, morala ga pustit u novo sužanjstvo. Bega odvedoše silom na Klis, ne da se bije, jer on za pravo još i ne bijaše dorasto za boja, već da ga prosto – ucijene. I beg je sjedio na Klisu uz Hadži Selimaginu kolibu u prangama kao najveći kažnjenik, a u Maglaju je bio u isto doba proglašen za odmetnika. Od to su doba klevetnici još bolje uspijevali.

To je mnogog bacilo u brigu, pa i Mehmed-efendiju. On se bojao najviše da ljudi zla srca ne iznesu i na njeg da je on baš sobom otpremio brata u boj; al' ipak činilo mu se da oni još uopće i ne znaju za Ahmeta, a osim toga mislio: gdje stoji u Trninama da se oni njega sjete onda kada ga vide. „Bit će dakle bolje da se uklonim,"

– mislio Mehmed-efendija – „da im nijesam na očima.“ – pa od to doba i rijetko išao u čaršiju, a i kad je išao nije udaro na Varoš. Gdjekad bi mu opet sinula glavom misao da ode u sud i da ponovi poznanstvo sa zapovjednikom, da je tobože sigurniji, ali Numan-efendija mu reče nekom prilikom: „Čeka se“ – veli – „dok prestane vatra, pa će svaki (činovnik) zauzet svoje mjesto.“

Međutim nastao i ramazan, Mehmed-efendija se usteže od čaršije s opravdana razloga, a ionako nekako se u Trninama vrlo obiko. U početku ga je mati prisilila da ostane tu, a sad bi ga ko teško sklonio da se oseli u kasabu. Onaj inače lahki poso oko šljiva i pušnice, al' za njeg dosta trudan, umarao ga danju, pa slatko jeo i spavao, a svježi ga zrak jutarnji uprav krijepio, pa bi često dopro u ovo burno doba da sam sebe ukori što se davno nije kanio suda i čaršije, pa živio ovdje u ovoj krasoti i uživao prirodne slasti koje mu ova okolica pruža.

Koliko god se Mehmed-efendija ustegao od kasabe, ipak nije mogao pustit s vida razvitak događaja u Maglaju, a i na Preslici. On je gotovo svaki dan slao malog Aliju da obiđe tobož kuću njihovu i da po dogovoru sazna od amidža svojih koju novost. Tom je prilikom mali imao da razabire što i za Ahmeta, al' njiha su dva imali dogovor muče matere, da mali ne kaže materi ako što sazna prije nego to stariji brat ne čuje. Mehmed-efendija je svaki put znao materi skovat po koju lijepu vijest za

Ahmeta, da ga je neko vidio gore kod Klisa a on, veli, samo čeka zgode da škrine, da se ukrade. To je on njoj govorio samo da je utješi, a u sebi mislio da mu to neće trebati dalje, već samo dok prestane boj na Preslici da će onda Ahmet doći i od sebe.

Mali je to jedva dočekao. Otišao u Maglaj, obišo kuću, vidio se s amidžama, pa onda strugnuo Muharemaginoj kući da se vidi sa svojim jaranom Mustafom, pošto je čuo od brata da se i Muharemaga povratio. Kolikog li veselja kad se vidješe poslije toliko vremena, a tek kad ga opazi Ajiša: na licu joj titrala radost, saletila ga pitanjima kako su mu kod kuće, mati, snaha, kako su proveli ovo vrijeme i hoće li naskoro doseliti. U to se umiješala i Muharemaginica, i ona pitala za majku, za sve, pa i za Ahmeta. Alija im sve kazivao, ma kitio, kitio, pa bi se onda opet okrenuo Mustafi i gledo u njeg, kao da nije vjerovao svojim očima da je to njegov jaran Mustafa. Taj sukob Alijin podsjetio Muharemaginicu na minule događaje, pa lutala u mislima: šta se sve iskalilo na njima za ovo nekoliko dana!

I Ajiša se sjetila one bune, bijega njihova, života u selu, al' njoj izgledalo da se već vraćaju stari dani. Bili su odmakli od svoje kuće daleko, mislila za kuću, za Ahmeta, da se možda neće više vidjet; al' evo vratiše se, nađoše sve ko i prije, eto i Alije i njihove kuće, samo – samo još Ahmet da dođe, pa... i ona počela sve zaboravljat, počela se tješit a mislit samo o Ahmetu.

I zato je molila Aliju da im se češće navrati, da tako sazna štogod, dok Ahmet jednog dana ne obraduje i nju i sviju.

Od toga je dana Alija često dolazio u Maglaj, a nikad ne bi propustio da se ne uvrati Muharemaginim. S Mustafom bi se zabavio po čitav sat i više, u to bi došla i Ajiša i raspitivala za Ahmeta.

On joj donekle kazivao što je znao, a od neko doba ponavljao one iste vijesti koje bi Mehmed-efendija skrojio materi, pa bio tako preprodavao Ajiši, samo da joj kaže nešto da je umiri, jer je vidio da se njih dvije najviše brinu za Ahmeta. Muharemaga je zatjecao Aliju u svojoj kući, pa s početka mu nije bilo zazorno, a kasnije mu bivalo i zagonetno što to "njihovo" dijete zalazi u njihovu kuću. Da Alija prenosi kakve poruke od njegove kćeri, nije mogao ni pomislit jer je znao da je Ahmet u boju, ali ipak nije mu bilo po ćudi da se njegovo dijete druži s Alijom, ako dolazi porad Mustafe njegova, a pogotovo da mu Alija još i u kuću zalazi. Ali te ga misli obuzimale samo kad bi dječaka smotrio u svojoj kući, pa bi opet brzo sve smetnuo s uma.

Ovi su dani u Maglaju bili najzagonetniji, najraznoličniji. Za ljude radine, koji shvatiše ovu navalu silne vojske, ovaj rijetki promet, kao bujicu nadošle rijeke, za te ljude bili su ti dani najplodonosniji u životu. Samo ako hoćeš radit, sermije ti ne treba, svojom snagom, okretnošću moreš steći da se dugo sjećaš tog vremena.

Dok su jedni pazarivali sa strancima i ne slušajući šta se okolo zbiva, drugi su pozorno slušali onu graju na Preslici. I čudnovato: susreteš se s ljudima s kojim ti se eno onamo braća biju, ti gledaš u njeg, on u te, kao da se ona gudnjava topovska ni jednog vas ne tiče. I jedni su baš zbog toga izbjegavali svaki sukob sa strancem, bio on vojnik il' kolar, a neki se čak ustezali i oružje predat, već se to zakopavalo kojekuda po potocima i dupljima bukovim, dok se vidi šta će bit od one vreve na Preslici. U tim je danima najviše moglo biti klevete, i ljudi toga srca, kad im je trebalo neke podloge, išli po okolici grada, sabirali bačeno oružje pa podmetali nevinu svijetu u pojate i dvorišta da se vojska uvjeri kad se na njegovu prijavu istraga povede.

Eto, tako jedni trgovali, drugi klevetali, a treći gledali obješenih šaka kud Bosna teče, a u sebi očekivali svršetak boja, a pogledali kad će jednog dana zatutnjati zemlja pod katanom, koja poput one, što izginu prvi dan, bježi niz Bosnu natjerana tobože drugim dijelom muftijine vojske, dok uistinu i Sarajevo već bijaše palo carskoj vojsci u šake. Dok bi jedni uvečer zadovoljni prebrajali novce što su danas zaslužili, razmotavali pljesnive i zgužvane banke, drugi bi se grlili i bratili s vojnicima koji su pod večer zalazili šetnjom do njihovih kuća, a gazde ih svraćale na čašicu, pa onda udri u pjesmu i u isto doba pogrđuj turke kako se najcrnje more. Treći opet skupi se uvečer u

one iste kahve gdje su i prije provodili po cijelu polovinu svog vremena, pa ili šuti i gledaj preda se ili benetaj i nagađaj šta će bit na koncu konca.

Ta svagdanja i svakonoćna sijela ne bi bila bez Muharemage. I on je tu sjedio i obično šutio, samo slušao šta se zbori. On se uopće rijetko upuštao u razgovor, al' je bio vazda svojih misli, nepomičan u tvrdokornosti svojoj. On je od oca naslijedio da prezire svaku novotariju pa, otkad nastupiše ovi događaji, on samo proklinje Osmanlije što dadoše Bosnu Švabi; i stoga je bio u ovo vrijeme nezadovoljan, ogorčen. I sad da ga pitaš kako bi on želio da se svrše svi ti zapletaji, on ti pravo ne bi umio kazati. Ko zna, more bit, kad bi se sve to preokrenulo nekako drukčije, more bit da bi baš i on uz ostale okrvavio svoj nož, ali šta bi bilo poslije i šta treba da nastupi, kako da se živi, pa makar eto po najboljoj želji njegovoj, to nit ga pitaj niti ti more kazat. Sjedeći u kahvi, slušao on silni štropot od mnogobrojnih kola što bi dopirao preko Bosne, slušao topot vojnika koji bi svaki čas prolazili čaršijom, naslušao se onog preklapanja u kahvi, pa onda kući – onako isto nezadovoljan. Čeljad ga njegova dobro poznavala, al' ipak nazrijevali po onoj njegovoj hladnoći da još nije kraj teškim vremenima. Sirotu Ajišu pored toga morila briga za Ahmeta pa je svaki put teško očekivala Aliju da ih obraduje kojom vijesti, a tek njegov posjet bivao za nju razgovor, neka promjena u onom jednovitom životu, punu brige.

Aliji je valjalo svaki dan u Maglaj. Išao je vazda po zapovijedi brata i majke, a bila mu to i neka usputica da posjeti svog jarana Mustafu. Prije ove bune oni se nijesu ovako kod kuća slazili, ali prije se viđali u ruždiji, bili zajedno u igri, a sad nigdje ni igre ni prilike da se sastanu. Osim tog, njihovo prijateljstvo onim rastankom, dok bijahu na selu, postalo nekako čvršće; a kako se u ono doba ni Muharemagini nijesu ni s kim viđali, Alija je bio jedini koji im je vrata otvarao. Kad bi došao natrag, ispripovijedao bi majci i bratu, gdje je bio pa bi majci i selam izručio od Muharemagine čeljadi. Omer-efendinica bi drugi dan ubrala sobom po sepećik šljiva pa pošalji Muharemaginici, znajući da u njih nema nikakva voća u kasabi, pa kad bi on pošao, a ona ga isprati:

- Eto, ponesi im to! – rekla bi mu – I selam ćeš im, pa reci nek nam dođe Muharemaginica!

Mehmed-efendiju bi to obradovalo što mati ovako poručuje po njih, nadao se da će se počet slazit, da će se razgovorit i počet zaboravljat po malo svoju tugu.

Alija bi to odnio onamo, kazao im selam i poziv majčin, što bi ove vrlo obradovalo, ali se još zadugo neće moći usudit da kud prohodaju.

Tako Alija bio neka svagdanja sveza između onih dviju kuća koje su u onaj mah bile udaljene jedna od druge, al' uistinu mnogo bliže neg prije. Svaki dan mogli čut jedni za druge.

Muharemaginica često govorila mužu samo

da ga kakogod odobrovolji i radosna pohvalila se kako im je Omer-efendinica poslala koješta iz Trnina, pa bi čak i njega ponudila; al' on vazda jednak, ne bi joj ni odgovorio, a pogotovo kad mu govori o prijateljstvu s onom kućom koju on od srca prezire.

XXI

Otkad je zapucalo i na Preslici, ona je četa na Klisu oživjela. Hadži Selim-aga se razmahao, davao zapovijedi na sve strane, dobivao glasove o onoj vojsci i već odaslao jednu četicu tobož u pomoć. Sad se evo sprema druga četa na Preslicu i Ahmet je obletio zapovjednika da i njemu dopusti da ide u boj. Hadži Selim-aga je oklijevao, žao mu bilo Ahmeta, a u isto se doba radosno smiješio što ima tako hrabrih vojnika koji od sebe hrle u vatru. On se ispričavao da ne može ostat bez "buljukemina", makar da mu uistinu nije ni trebao, jer nit je on imao popisa svoje vojske, nit je znao koliko je ima. Nit joj dijelio hrane ni džebhane, svak donio uza se što je imao, a janjaca što se dotjera koji dan, to se i pojede. Nije on ni zapovijedao toj vojsci – kako god je mogo vojnik pristupit četi bez zapovjednikove dozvole, tako je mogo i otić da mu to niko ne zabrani.

Mrak je pao, a do sat-dva li imala je krenut četa sa Klisa na Preslicu. Ljudi se čisto odjenuli, na nogama lahke opanke na toku, na leđima torba, kuća i pokućstvo, a u desnici ostraguša, pripravna na svaki mah. Čekalo se da se pođe.

Hadži Selim-aga je pozvao k sebi najodabranije momke da ih nasavjetuje kuda će i kojim putem, pa im još dugo koješta govorio ako bi im dušman presjeko put, a noć tamna, gluha, kako treba da se drže kud da udare. Bilo je neko doba noći kad im reče da mogu ići i vojska krenu bez reda, kroz gustu tamnu noć, ne drumom, već stranputice, kroz šikaru. Ima znanih ljudi iz tih krajeva, pa vode vojsku prijekim putem, a doskora će i mjesec da im prisvijetli. Krenuše kao sjene, kao strašila, nijemo, gluho, samo što bi u kog oružje zveknulo, il' pod nogom grana pukla.

Odmakli su od Klisa i zapali u prisojnu dolinu punu mraka, a išli u dugu lancu, kad Ahmet osjeti nečiju ruku na ramenu. Obazre se, al' ne može raspoznat druga dok mu se on ne javi.

- Jesi l' ti to, Salih? – ozva se Ahmet, pošto ga ovaj pozdravi.

- Jesam.

- I ti s nama?

- Bezbeli.

Oni uporediše.

- Ma jesi l' ti s Klisa? – upita ga Ahmet.

- Jok. Ja sam sad iz Maglaja.

Ahmet stade od začuđenja.

- Pa sam došao ovdje blizu Klisa i čekao dok vi naiđete. – nastavio ovaj – Znao sam da će vojska večeras na Preslicu, a znao sam i za te, već prežam te evo imam da ti kažem nešto!

- Šta je? – zastade Ahmet.

- Da nas neće čut kogod?

- Neće!

- Bio sam i u Trninama.

Ahmet se žacnu.

- Pa brate, mati ti plače, bogami suza ne suši.

- A otkuda ti onamo? – u čudu će on.

- Ma sukobi me mali ti brat na čaršiji, pa kako me i neki dan, kad sam odlazio, Mehmed-efendija pitao za te, znam da će im biti drago, ja kazah malom za te da si zdravo, al' on onda udari molit da idem u Trnine da mi ima Mehmed-efendija nešto kazivat, to da je reko njemu ako koga vidi odavle da ga dovede onamo k njima.

Ahmet to tužno slušao.

- Mehmed-efendija veli da je tražio koga god mahsus da pošalje po te, al' nema nikog. Kad dođoh, brate, mati ti zacvili iza vrata kućnih: "Pobogu brate, kaži mi pravo, je l' mi živ sin?" E znaš, Ahmete, kameno bi srce pustilo suza kako žena cvili! Već daj, prođi se, pa hajde kući! U mene da je tako, ja bi se vjere mi prošo i Švabe i svega. Ovo tebi kažem, znaš, a evo istina idem i ja sad na Švabu – ali brate, mati nije šala! A bogami ne bi je gledo da onako cvili, da bi od jedanput steko pašaluk u ovom boju.

- Ta niko se ne bije za pašaluk! – odvrnu Ahmet, pa mu se u isti čas istrže dubok uzdah.

- Ha, a prije toga ne kazah ti, – ubrza Salih sjetivši se nečega – prije toga, kad pođoh s malim u Trnine, udarit ćemo preko Stranice, uputi se odnekle onaj Muharemagin, eno oni su vazda zajedno. Ovaj mu zar šapnu, a ono poteci

kući i, kad bijah pokraj Muharemagine kuće, zaustavi nas mali, a iza kapije se oču ženski glas. To je bila Ajiša tvoja. "Tako ti Boga," – veli ona – „selam ćeš Ahmetu, i kaži mu nek se prođe toga, nek ide svojoj kući!"

Ahmeta su dirnule te riječi. Srce mu jače zakuca, u grudima neka tjeskoba, a suze navalile na oči.

U taj su se čas muklo iskašljavali ljudi koji su ih stizali, a oni išli, oba šuteći. Ahmetu je bilo teško. Sad je vidio da je svojom tvrdom odlukom nagnao u tugu, u žalost dvije ženske glave, one koje on najvoli, za koje bi poginuo. Išao kroz mrak, a zaplivao u duboke misli, tamne poput ove tamne noći kroz koju evo gazi – u boj, u vatru. Pa ko zna ne čini li možda tim gore što je prouzročio tolike majčine suze nego li da u boju bogzna što postigne? Išao, mislio i korio sam svoju naglu odluku, ali... srce ga vuklo onamo, u boj, a slutio da će tu biti svemu nekakav kraj. Svi su dotadanji bojevi bili uzaludni, a ovaj, činilo mu se, da će bit odlučan, zadnji, pa da će se on onda povratit veseo što je nadbio neprijatelja. To ga vuklo da se ogleda još u ovom boju u kom nije ni mislio drugog svršetka. Pa je njegova želja, ta tvrda nada, stišavala u njemu bol što je osjećao za majkom, za Ajišom, koje sad tuguju, čeznu za njim. Pa sad odbijao od sebe onu ludu misao da bi se on pokorio dušmanu, položio oružje i predao se. Nije mogao ni zamislit onoga gorkog položaja da bi on mogao živjet pod neprijateljem, mir-

no gledat zla koja on čini kad bi već i okrenuo glavu od ćitaba i ne slušao što mu kaže. U taj se mah opet sjetio ostale svoje braće sugrađana, ta i oni znaju što je Ćitab, pa čak eno hodža njegov, od kog je on najviše naučio, eto on najbolje zna Božije i Svečeve zapovijedi, pa on se ne bije! Ali oni vele da je i to zapovijed, da čovjek sluša starijeg, cara i zapovjednika, a car je dao Bosnu, pa... „Bože dragi, il' sam ja znaniji i bolji turčin, il' su oni izdajice baš sve s reda?" – pitao on sam sebe – „Zašto se ja bijem? Ah, dušman šala nije! Udarit će nam na din, obraz, imetak a ko će to podnosit..."

Išli tako kroz nijemu noć, Ahmet utonuo u misli. Najedanput se on sjeti Švaba, oni već tri hefte sjede u Maglaju, pa se okrenu Salihu:

- Zbilja, Salih, ne pitam te ništa za Švabe. Ima li ih koliko u Maglaju?

- Sila jedna!

- Al' onako, udaraju 1' na svijet?

- Jok, brate, ko im nije skrivio. Vala sam pito ljudi, pa vele sad zasad ništa, nikom ni mukajet.

- Nijesu nikom na kuću udarili, il' na džamiju?

- Jok, brate. Već čak – veli – slobode svijet da ih se ne plaši, da radi svak svoj poso, al'... ja im to ne mogu vjerovat.

- Pravo veliš. Ko zna šta bi bilo poslije, kad bi oni ovdje ravno stali nogom.

- I ja tako mislim.

Ahmeta je ovaj mali razgovor odvratio od majke i one tjeskobe koja ga bijaše obuzela, pa sad razmišljao o budućnosti, o sudbini turskoj,

kad bi Švabo osto u Bosni. Sad mu se vijale crne slike ispred očiju: kako bi najprije nestalo džamija, pa onda... uh, jeza ga spopadala, ni mislit nije mogao. U taj se čas Salih dosjetio kud ih odvede njihov razgovor, a on se zakleo tužnoj majci Ahmetovoj da će ga skloniti ako ikako mogne da se povrati kući svojoj. Stoga on opet svrnu Ahmeta:

- Ali opet ti, Ahmete, nit moreš pomoć ni odmoć ovoj vojsci. Na Preslici kažu vojske ko na gori lista, ti jedan ja bio, ja ne bio, a utješio bi majku svoju kad bi se vratio. Evo biva, oba idemo na dušmana, a Boga mi, vjeruj Bogu, u mene da ima, pa da onako jadikuje za mnom, ja koračio ne bih od svoje kuće. Al' znaš fala Bogu, nit mi staro kašlje, štono vele, ni mlado plače, pa...

- Ti Salih dobro znaš šta bi bilo da Švabo ostane ovdje! – zastade Ahmet i pogleda u druga, koga je kao sjenu gledao uza se.

- Znaš li? – ponovi on ozbiljno.

- Znam.

- Džamije najprije, pa onda avlije, a znaš, čuo si što kazuju stari ljudi kad je ono prije nekad udario kaurin, pa stjerao i žensko i muško pred Kuršumliju džamiju, a djecu bacali pa na sablje dočekivali.

- Znam, čuo sam! – uzdaše ovaj.

- Ja kaži mi sad, ko bi to mogo gledat?

Salih je šutio.

- Ja mislim da turčinu čovjeku nema preče ništa nego ustat i branit se, a brate, Salih, ti znaš,

mati je svaka mehka srca, vehne za svojim sinom; ali... poginut, poginut svjetla obraza, bolje sto put nego li to dočekat.

Ahmet je izgovorio te riječi tako ozbiljno, dirljivo, da se u Salihu istom sad stvorila prava odluka za boj.

Dugo su išli šuteći, oba zaplivali u duboke misli. Ahmet je od toga prešao na razmišljanje o boju, a još i od prije želio da čas prije dođe na Preslicu, da vidi tamo vojsku i položaj, jer ono na Klisu, koje je više sličilo četi hajduka nego li vojsci, ono ga često nagnalo u neku tugu pa bi sam sebi jadio i proklinjao današnji naraštaj. Salih je već davno pregorio Ahmetovu majku, i njene suze. Ahmet ga je potpuno predobio i on zaista mislio o tom kako će sve to izgledat veselo i lijepo, kad oni natjeraju dušmana u bijeg.

Pred samu zoru stigoše na Preslicu.

XXII

Prevalila je polovica ramazana. U Maglaju život, kao i obično, raznoličan; kako je ko shvaćao te dane, tako ih i provodio. Vrijeme prolazilo nekom ko mutna nabujala rijeka, a nekom bi se oteglo, pa zijevao i zdvajao od silne dosade, od zamršene neke neizvjesnosti, al' ipak ih zanimala ona graja pušaka na Preslici koja bi gdjekad prestala po dan-dva i bi reko da je i tom kraj, kad najedanput opet složi, opet u nebu uzavri. Svaki dan za radina čovjeka bio plodan, obilan, dosta je samo jake mišice da napuniš džepove, a kamo li ko je imao koju paru pa otvori ćefenak. Na noge ti dođe i kupac i prodavac, a ti

samo zgrći dobit. Eno jedan nasred sokaka sa saksijom i posuđem kahve, a sjutri dan evo ti jednog jučeranjeg mu mušterije, baš prednjaka njihova i nasvjetuje ti svog "Muju" da drugi put uz kahvu ponese i mlijeka. „Ta u nas samo djeca mlijeko srču!" – čudio se Mujo, al' ipak posluša i za nekoliko dana, ta eto odmah iza one vatre, kuću čovjek sagradi, pa dok je živ zahvaljivo čestitom prednjaku što ga naputi.

No začudo, koliko je god bilo malo naših koji nijesu imali kad od posla brojit one topove na Preslici čini se i vojska, posada maglajska, kao da ništa ne zna za to. Vojnici su redovito ophodili varoš i okolicu, dobro se pazilo i vidjelo da varoš s okolicom, s vojskom na Klisu nema nikakve sveze.

I koliko se god činilo da posada ne vodi računa o svemu, pa i o onoj vojsci na Preslici i na Klisu, a pogotovo da ne drži na oku građanstvo, ipak Varošani su bili prvi koji su imali prilike uvjerit se da nije tako. Gospoda, kojoj su oni dojavljivali tobožnje glasove za mnoge građane da su u svezi s vojskom turskom, ta ih gospoda hladnije primala neg prije. Štoviše, ispituje se tu sad nadugo i široko o prijavi; a malo kasnije evo i zakletve, kojom treba potvrdit prijavu, pa onda najoštrija opomena, ako to bude laž da će onda on mjesto onog koga hoće prava da ocrni. Napošljetku rekoše da je Simo Blagojević, sinovac onog Jose koji ne može na sve doprijeti, da je taj Simo odsjedio četrdeset i osam sati u hladu pod jakom stražom, pod teškom kaznom,

što se dokazalo da je bio došao da okrivi prava turčina. Taj je glas bio nemio udarac za one koji tražiše neke naknade u ocrnjivanju turaka za onaj zulum staroga vakta. I oni sad samo stenjali na Numan-efendiju, kog su prvaci zapazili, on da se znao ulaskat gospodi, pa sad njemu više vjeruju neg njima svjema.

I sad ljudi toga srca, koji su do jučer osjećali na svojoj šiji tursko gospodstvo, ti ljudi krivili za to pojedine građane koji su plaćali u "aznu" porez ko i oni, a išli u boj i za njih i za se – pošto im se kapetanova vrata počela zatvarat zadoše oživljavat stare uspomene turskog zuluma, a to pričali i punili uši veselim vojnicima koji su zalazili među njih da se zabave. Al' momci to čuli i ne čuli, radije se šalili, pjevali i razgovarali s njihovim djevojkama.

Eto, taki bijahu ovi dani u Maglaju, vrijeme neizvjesno, život raznoličan: ovamo puca, ovdje se trguje, a zamišljen svak za svršetak svega toga. Mehmed-efendija je sa svojom čeljadi najmanje znao za tu raznolikost. Alija bi mu dosta koješta nakazivao što je vidio, čuo u čaršiji, a po svemu on nije mogao naslutit ništa kao ni oni koji su u Maglaju živjeli. On se lijepo zabavljao poslom, pa i samoća mu ona ne bi bila nesnosna da nije mati bila tužna za Ahmetom. A nju je opet u zadnje vrijeme tako zaokupila čežnja i briga za Ahmetom da se gdjekad nikako utješit ne bi mogla. I oni su čuli onu vrevu na Preslici pa bi nju gdjekad one puške razgovorile, mislila kad još ima boja da još ima nade za Ahmeta, a

gdjekad je opet zaokupila taka briga, znala da joj je sin u onoj vatri, pa... onda je salijetale svakakve slutnje. Kad bi koji dan puška prestala, ona bi se oveselila jer se sad more nadat sinu svom; al' kad bi je i opet nada prevarila, onda opet udri u tugu, u plač...

Mehmed-efendija joj kovao vijesti, smišljao, pa se i zaklinjao da je živ – al' uzalud. Ona i kad bi se utješila, to bi bilo kao da bi joj to vrijeme donijelo. Kad god bi Alija pošao u Maglaj, ona bi ga često ispratila kojom riječi, pa pošto bi znala da će se on i Muharemaginim svraćat, poslala bi im selam i poručila da im dođu. Zato je sad Mehmed-efendija govorio bratu da on svakako skloni Muharemaginicu da ih posjeti, nadao se da će mu se mati makar koliko utješiti. To je on kazao i bratu zašto čini, pa je Alija sad izručio Muharemaginici ne poruku i poziv već uprav molbu da ih posjete u Trninama.

Muharemaginica je to primila kao i obično zahvalivši im na tom i obećavajući, pa se u to obazrla na kćer i nju taj čas promatrala. Ajiša bila što koji dan nujna, zabrinuta. Pri povratku njihovu bijaše ona vesela, mislila da je svemu kraj; al' sad, sad eno opet čuje gudnjavu topova, a Ahmeta nema. Muharemaginica vidjela da joj kći čezne, da je nevesela pa ko baš u taj čas smišljala da bi joj se i kći malo razvedrila, da se izvede kud. Al' Ajiša ni bijele ni crne. Najvolila šutit, uzdihivat, eto to joj je sve.

Dok je mati tako motrila Ajišu, Mustafa je oveselio se jaranu svom, poveo ga u avliju da

mu pokaže nešto, a njiha dvije ostale u sobi. Mustafa je uzeo sohu u šake, pa se sad na avliji načinio kao vojnik, izbacio prsa, koračao odmjereno i sohom se vježbao kao vojnici sam sebi dajući komandu. Alija ga gledao u čudu. Mustafa svako jutro gledao tu u komšiluku kako se vojnici vježbaju, pa već i naučio nekoliko kretnji i vježbi i sad oba žalila što i Alija nije u Maglaju da zajedno gledaju, ko što su prije gledali turski asker kad se vježbao. Tom se prilikom počela obnavljati u njima ona njihova sanjarenja da i oni budu vojnici, da izuče pa da zapovijedaju u vojsci. To su oni mislili prije, a sad im se ta misao povraćala i oni oba sjeli jedan uz drugog i razgovarali ko djeca o svačem: kako li se postane zapovjednik, gdje li se uči, šta li se uči. I oni tako razmišljali, razgovarali i uzdisali; da im je izučit, da im je pripasat sablju i vojsci zapovijedat, za tim je obojicu srce vuklo. U neko se doba, Alija sjetio da valja kući, pa kad pođe, Muharemaginica ga isprati obećavajući da će ih posjetit ovo koji dan.

Alija je upravio čaršijom u mislima na koje ga potače drug mu Mustafa, a u živoj želji da se i oni doskora dosele u Maglaj, da se more družit i zabavljat s Mustafom. Zaokrenuo je kroz Varoš i promicao kroz skupove čeljadi i vojnika da ga skoro ne bi niko ni opazio. Pred Josinom kućom bilo pusto. Tu, u avliji, sjedio Joso, a do njeg jedan vojnik, oba pjani. U taj čas tuda naišla hrpa vojnika koji se šetali, pa kad ih onaj smotri, poče ih dozivat u avliju, al' ni jedan da

svrne k njima. Ovome kanda bila muka što ga ne htješe poslušat pa ih opet zvao, al' više zapovijedao, a oni – očito se vidjelo da se voljeli uklonit onom društvu.

Alija je međutim promako mimo njih i brzo zaokrenuo kući svojoj.

XXIII

Austrijska vojska zauzimala jedno mjesto za drugim. Dok je glavna sila davno već prokrčila put dolinom Bosne i zauzela Sarajevo, a druga uz Neretvu sve do Konjica, sporedna su odjeljenja vojevala na četiri razna kraja Bosne i Hercegovine, pucalo u isto doba na Ključu, Trebinju, Mokrom i oko Doboja. No, dok se onamo bilo da se osvoji samo ono mjesto, kod Doboja se vodio boj za cijelu Spreču – sve do Drine. Muftijina je sila bila na obje strane Spreče, a došla je do same Bosne, pa se htjelo da se prijeđe na glavnu cestu što vodi Sarajevu da se tako austrijskoj vojsci presiječe put. Ali je austrijska sila iz utvrđenog Doboja svaki dan navaljivala na muftiju takom žestinom da se ovaj napošljetku ne može dalje uzdržat u svojim utvrdama. Na lijevoj se obali oko Preslice, Lipca i Potočana razvi žestok boj koji je dva dana trajao. Muftijini su dobrovoljci bili prisiljeni poiskakivat iz svojih šančeva, a tada je bila navala s obje strane. Dim se uhvatio, sve se izmiješalo, nikom nije bilo do utvrde, boj se raširio na sve strane. Među prvim muftijinim junacima viđao se i Ahmet, pa koliko je sam srtao u ljuti boj i žestoko kreševo, toliko se obazirao na svoje

drugove, sokolio ih i poticao u vatru.

Napošljetku crni mrak učini kraj ljutu boju. Vojske se povukle svaka na svoju stranu, da se preko noći oporavi i spremi za sutrašnji odlučni boj. Ali kad sjutri dan austrijska vojska pođe na bojište, muftije više nije bilo. Borio se više od mjeseca dana držeći cijelu Spreču u svojim rukama, borio se dok mu teklo hrane i džebhane, a onda skupi četu i po crnoj tami neslomljena, al' tužna srca ostavi bojište, na njem mnogo pokopanih junaka i svoju uspomenu, pa krenu uza Spreču na Tuzlu i Zvornik, pa preko granice u Tursku. Malo iza toga pade i ovaj kraj austrijskoj vojsci u šake.

Okolica muftijina bojišta bila se već svikla na onu svagdanju graju pušaka i ne misleći najposlije o nikakvu svršetku, pa sad sve bijaše iznenađeno kad boj prestade. Mati Ahmetova upre tužan pogled u Mehmed-efendiju, pitala ga za sina, ako je živ, sad bi mogao doći. Mehmed-efendija se odmah zaputio u Maglaj da čuje za svršetak boja na Spreči, a da što za Ahmeta sazna. Pogledao je on svaki čas Saliha, kog je mati mu poslala po sina, ali od ovog nikakva glasa.

Bijaše uprav pazarni dan, čaršija puna svijeta pa sve govorilo o boju na Spreči. Mehmed-efendija dugo hodao po čaršiji, a nigdje koga poznata, dok u neko doba izbi k njemu jedan momak sa Klisa.

- Ima l' išta za Ahmeta? – saletje ga Mehmed-efendija.

- Zlo, efendija! – dočeka ovaj – Čuo sam, a ne znam potvrdo, da ti je brat ranjen, a drugi opet vele, da je – poginuo! – izusti ovaj tiho.

Mehmed-efendija sav problijedi.

- Eto, nemoj mi vjerovat! – ubrza opet ovaj da kako utješi Mehmed-efendiju – Jedni vele tako, a drugi opet... pa daj, znaj!

Ni samu tomu momku nije taj glas bio pouzdan, jer mu tako kazivali drugi koji su bili na Preslici, ali Mehmed-efendija je bio poražen, on u tom nije nazrijevao ništa dobra.

Pod večer se on povrati vrlo pometen. Smišljao kako će utješit tužnu majku, koja sad čeka kakva god glasa, a najviše se bojao da ga ne oda njegova vlastita tuga. U tom ga donekle razgovarala ona četica na Klisu koja se još uvijek sprema na Maglaj, kako seljaci pripovijedaju. Zar ne bi moglo biti nešto treće, mislio on sam u sebi iduć putem, da se Ahmet živ povratio na Klis i da tamo s Hadži Selimagom snuje navalu na Maglaj. Al' on u tu navalu nije vjerovao, poznavajući plitkoumnost Hadži Selimaginu i njegove čete, a Ahmet to može da shvati, pa videći kako uzmače muftija, mnogo snažniji, da istom će jedne noći niknuti k njima u Trnine prošavši se boja i svega, pošto se ne može iznijet s carskom vojskom.

Ove je misli Mehmed-efendija iskitio majci kao pouzdanu vijest, a ona kao i svaki put primila sa suzom u oku. Da je još bolje utješi, naređuje on za večerom Aliji da mu sjutra zovne pouzdana nekog momka iz Maglaja

da ga pošalje na Klis po brata. No sjutra je Mehmed-efendija šapnuo Aliji da onog momka i ne traži, već da kaže da ga nije našao. Bojao se on još većeg jada: momak bi se možda povratio s Klisa bez Ahmeta, a onda je ne utješi lahko.

Mehmed-efendiji je bilo žao Ahmeta, al' od žalosti nije htio da vjeruje onim vijestima – kako se Ahmet već odavno rastao od njih, uvijek mu se činilo da je živ, da će najposlije doći. Kolika ga je tuga obuzela za bratom, toliko je opet briga za tužnu majku. Ako ono bude istina, ko će joj kazati! A kriti se ipak ne može uvijek...

Svršetkom boja presličkog, mnogoj se kući povratio otac, brat ili sin. No još se nije sve svršilo, jer se na Klisu ona četa još ne razilazi. Da je ta četa imala smjelosti i snage, ona bi davno udarila ili bi bar doživjela makar jednu navalu, što je nju samu najgore srdilo. Makar da je svak vidio da joj je davno vrijeme da se razaspe, pa i sami junaci Hadži Selimagini. Hadži Selim-aga je ipak govorio kad je čuo da je muftija uzmako: "Djeco, što će bit, bit će sada – sad mi se držite!" On je mislio da je reda najposlije i na njih došla, al' još ipak nije davao zapovijedi. I kad se već i njima dosadilo na Klisu, navale oni s molbom na Hadži Selimagu da se to već udara na Maglaj. Da odluka bude malo ozbiljnija, on im ne odgovori taj čas ništa, dok se noćas ne promisli. Oni se raziđu od njeg ogorčeni što ne da zapovijedi da se otvara boj, pa odu muče

njeg u paprat i vijećaju. I zaključili su nešto, a bila je to velika tajna da se nije smjelo ni govorit o tom.

Kad se lijepo unoćalo, sjedio je Hadži Selim-aga u svojoj kolibi i duboko razmišljao: s kog kraja da se udari na Maglaj. Najedanput se zgrohtile puške dolje na straži, a odmah za ovim i u samoj vojsci. Sve je skočilo na noge i sve zamicalo u mrak, u paprat, a Hadži Selim-aga istrko bez duše i uzjaho svezana svoga konja, a ipak držao na umu što je najglavnije, vikao neprestano: "Bašlateš!" Doskora je vidio da se ne kreće, da je na svezanu konju, pa ga odriješio i ispao na čistinu; al' umjesto dviju vojska – nema ni jedne. Vidio da je ostavljen i podbo konja, pa opružio nekud stranputice kroz šikaru i doskora zamako. Osvanuo je u Kotlini, gustoj planini, četiri puna sata od Klisa.

U Maglaju se brzo saznalo za sudbinu kliške vojske. Neki građani, prijatelji Hadži Selimagini, opisivali Hadži Selimagu zapovjedniku, a ovaj se treso od smijeha, i napošljetku poželio da vidi svojim očima "junaka" kliške vojske. Odaslan bi Anto Zežić, kmet i prijatelj Hadži Selimagin, te ga nađe u Kotlini i na svoju poštenu riječ dovede zapovjedniku. Ovaj se rukuje s Hadži Selimagom i oni ostaše dobri prijatelji...

XXIV

Bijaše rano jutro. Dan jesenski, al' po onoj gustoj magli vidjelo se da će bit lijep i vedar. Čim zora, po čaršiji se ućuti topot vojnika, škri-

pa kola, pa sve jače i jače. Silan je svijet, promet velik, a vojska svaki čas jedna amo, druga tamo, manji odjeli po hranu, na posao, a straže se izmjenjuju, sve to vrvi, miješa.

Kroz gustu maglu snišlo jedno manje odjeljenje vojnika niz čaršiju, pa zaokrenulo oko Voljevca kroz Varoš, pa začas izbilo na Memišagin brijeg, gdje nađu toliki odjel vojnika, što su čuvali stražu zadnja dvadeset i četiri sata na tom brijegu. Ovako su bili posjednuti svi vrhunci oko Maglaja, pa ove straže bdile nad kasabom i među se opet dojavljivali da je svud mir. Stara se straža odmah zaputi u grad, a ovi ostaše da čuvaju.

Čim se magla diže, vodnik ove straže obleti svoju okolicu oštrim pogledom koji mu se zaustavi na osamljenoj kući što joj je krov virio iz guste rodne bašče. On je opet brzo svrgo oči odatle, pa motrio dalje, a doskora razredi stražu, pa odbroji nekoliko vojnika i poče se spuštat niza stranu. Vojnici su znali da treba područje svoje straže ne samo na oku držat, već i obilazit za vrijeme dok se čuva.

Mehmed-efendijini u Trninama još ne bijahu ni ustali, ramazan je, dugo se sjedi obnoć, pa ujutro kasno ustaje. Sunce bijaše istom iza brda, kad u njih neko pokuca na vratima. U isti se gotovo mah svi prenuše. Mehmed-efendija prvi pođe k vratima, kad mu pogled uteče kroz prozor. U bašči stajalo nekoliko vojnika. Ženskinje pretrnu od straha, dok on smjelo stupi vratima kućnim pa upita:

- Ko kuca?

- Otvori, komšija! – ozva se jedan glas s polja.

On oklijevaše čas-dva dok onaj nadoveza.

- Otvori slobodno, ne boj se! Mi hoćemo da vidimo imate l' oružja?

On otvori. Pred vratima je stajalo pet-šest vojnika, a nekoliko ih opet hodalo po bašči.

- Imate l' oružja? – ponovi jedan.

- Nemamo! – dočeka Mehmed-efendija.

- Da gdje vam je?

- Predali.

- Kome?

- U grad.

- Kad ste predali?

- Odmah čim se zatražilo.

Vojniku kao da je izgledalo da još niko za ovu kuću ne zna niti ona za koga, pa upita domaćina:

- A kako ste vi znali da se traži oružje, ko vam ga je poisko?

- Čuo sam u Maglaju. Ja idem često u Maglaj, mi imamo i tamo kuću.

- Dakle, vi ne stojite vazda ovdje?

- Samo ljeti, a zimi smo u Maglaju.

- Pa jeste l' sve predali, i ono što ste u Maglaju imali?

- Sve!

Vojnik se malo zašuti, pa onda dočeka:

- E, mi ipak moramo da razgledamo u kući. Imate l' bula, nek se one zamotaju, ako ih ima!

Mehmed-efendija koraknu preko ognjišta do sobnih vrata, koja su bila otvorena, al' žene u sobi čule razgovor, pa se već zavile. On onda

otvori vrata širom, a oni upadoše u kuću. Brzo preletješe očima sve, obadvije sobe i kiljer, pa se vratiše natrag. Oni što su postajali po bašči gledali kako se savile grane od silna roda. Mehmed-efendija to opazi, pa se požuri da ih ponudi:

- Uberite, komšija, koju šljivu, dao je Bog, rodilo je, uberite!

Svi skoro poskidaše kape, uskinuše po nekoliko pa krenuše čepajući jedre šljive, zahvalivši prije domaćinu i pozdravivši se s njime.

Mehmed-efendija se vrnu u kuću, pa će materi, nekako vesela lica:

- Eto, vidje li, kakove su Švabe? Nijedan se ne dotače šljive dok im ja ne rekoh.

I zbilja, ženskinje bijaše nekako utješeno videći vojnike ovako prijazne.

Toga je jutra baš Muharemaginica nešto svrnula oči u svoju kćer, pa je nešto u duši zaboljelo. Kći joj, čini se, časa u čas opada, bila ko izgubljena, očita joj tuga promijenila i sami pogled i držanje. Makar da to ona opaža na Ajiši već dva-tri dana, to je istom sad baci u brigu. Sirota mati naslućivala je uzrok tuzi kćerinoj, al' šta će! Nigdje sijela, nigdje razgovora. I sad se ona sjeti Omer-efendinice i njenih poruka, ne bi li joj možda taj posjet razagnao tugu sa srca? Razmišljala nekoliko časaka, pa se okrenu Ajiši koja se tobož zabavljala nekim poslom.

- Znaš – veli joj ona – otkad nas Omer-efendinica zove u Trnine! Kako bi bilo da im odemo danas?

Ajiša je vazda šutila, na mnoge majčine riječi, kojim je htjela da razgovori, uzdahom odgovarala, al' ovaj put trže u nju pogled nježan, umiljat, radostan, pa opet duboko uzdaše.

Mati nije dugo oklijevala. Ramazan je, posla malo, a vrijeme lijepo, povoljno. Ona ode mužu da kaže, al' ne da će u Trnine, već tu nekoj priji u mahali. On je šutio kao i na sve drugo, čemu se ne protivi, pa se one doskora spremiše i zamakoše u mahalu, a Mustafa će kuću čuvati. One svrnuše jednoj priji i doskora s ovom zajedno u Trnine.

Bijaše uprav ručano doba kad je Mehmed-efendija sjedio pred pušnicom, a mati mu sa snahom u kući. Mehmed-efendija razmišljao šta će, htio u Maglaj gdje bi i posla imao, a mati nije bila sklona da ga pusti, bojala se neprestano da će opet kakvi vojnici hrupit, pa šta bi bilo! – U taj je čas opazio troje ženske čeljadi uz Trnine. On se sjetio da su nečije žene iz Maglaja, pa se obradovao, odmah potrko u kuću da javi to materi. I one obje izađoše u bašču pred žene, a Mehmed-efendija se udaljio preko njive da ih ne smeta.

Žene su se već iz daleka poznale. Kolikog veselja kad se sastaju poslije toliko vremena, poslije onih strašnih doživljaja! Ali dok su to žene kitile zahvaljujući Bogu što se ovako opet vide, Omer-efendinica se tušila u suzama. Podsjetile je prije na minule događaje; a ti svi događaji, sve te bune vrtile se oko njezina Ahmeta. I sve je eto minulo, a njega nema.

Žene je opet obasule hiljadama riječi i razgovora, premda i same glede nje lile suze, i ona se malo primirila.

Sad posjedale u bašči, u onom zelenilu, pod kitnjastim granjem i zašle opet u razgovor, o buni, o bježanju njihovu, o životu na selu i sve to redalo, kitilo, nabrajalo s najvećim užasom i stravom i konačnim dodatkom: „Bože, spomenulo se, ne povratilo se!“ I tužna se mati doskora utješila, al' za čas svrne pogled u Ajišu, u nesuđenu, možda, snahu svoju, pa onda opet u plač, u suze.

- Ah, ne plači, sestro draga! – govorila joj ona uz Muharemaginicu – Ah, doći će ti, seko, zdrav i živ, ko što je i otišo! A eto jučer, prekjučer li rekoše da su ga vidjeli gor na Klisu.

I Ajiši je sijevnulo oko, zatreptilo srce od ovog tračka varljive nade, slušajući razgovornu ženu. I žena se klela svim na svijetu da su ga vidjeli, eto nema nekoliko dana, a samo, veli, čeka zgode da se izmakne. A žena se nije klela u džabu, slušala je take glasove, a ti su glasovi već davno stigli.

Razgovor se opet raspletao o svem i svačem, a tužna se mati u neko doba i utješila. Sjedile tu dugo, a ramazan, ne jede se, kahva se ne pije, pa negdje iza podne ustale, hodale zelenom baščom i prostranom čajrom, onda se vratile, latile abdesta i klanjale podne, pa onda opet u razgovor, u hodnju.

Mehmed-efendija je već davno otišao u čaršiju, a Aliju ostavio kod kuće. Ženama je

zaista godio taj sastanak, a tako i Ajiši. Pretresle su se i sve one gorke uspomene, al' se i razgovarale i tješile same sebe. Začas bi, šećuć debelom travom, zastale razgovarajući pa onda gledale zelenu okolicu, naslađivale se krasotama ljetnog obilja, pa onda opet po koji korak. Neka smotri kroz onaj promašak između Voljevca i Kujundževača onamo prijeko poljem po koju sliku gdje se kreće, pa zastavi sviju i nagađaj šta je, ova opet udari nešto pričat, pa onda opet korak po korak pomiči nekako nehajno. Jedna će smotrit kako se dva vojnika veru iza Varoša gore uz Voljevac, pa upozori sve i izusti sva u čudu: „Ah, kud li će, sestro draga!"

- A ima ih svud. – dočeka druga – Svud se kojase.

I tu sad Omer-efendinica pripovijedala za jutrošnje vojnike, kako su se one bile uplašile, al' bogzna, veli, nijesu im ništa, samo što su u kuću zavirili; traže, veli, oružja.

- Ah, svakom su, sestro draga! – dočekala žena – Svakom su u kuću zavirili.

Sad se opet povrate u bašču. Opet posjedaju, a svaki čas opominjale same sebe da je vrijeme kući. Omer-efendinica ih zadržavala, očito joj bilo ugodno što su je ove prije posjetile. Ta prvi put eto razgovora poslije toliko vremena, prvi put se vidi sa starim drugama svojim, a šta se sve prebacilo preko svoje glave!

I Muharemaginici godio ovaj sastanak, pa se i ona malo razgovorila, a mislila da je tako i

Ajiši njezinoj. Ali ona sirota, dok su žene razgovarale, slušala tobož, a pamet joj bila daleko, lutala po minulim danima, ponavljala negdanje uspomene koje joj sad srce parale. Najprije se sjetila onog kobnog dana kad su prvi put bježali iz Maglaja. A ono je bio istom prvi dan po odlasku Ahmetovu, po rastanku od nje. Sjetila se onda Ulišnjaka, pa sela gdje su bježali. Sve joj to lebdilo pred očima, pamet lutala po onim dalekim krajevima, a onda opet na onu stranu, gdje je onda Ahmet bio. I onda mislila da se odmakla od njeg daleko, kasnije se doselili u Maglaj i ona se bila počela radovat što se približuje Ahmetu – al' sad? Sad tek vidi kud su sve hodali, a koliko je vremena proteklo, a Ahmeta još nema. I ona sad dolazila do tužnih misli, do strašne slutnje da je silna zapreka, da se oni možda neće ni vidjet... i ona bi sirota sva pretrnula od straha.

Sunce već bijaše nagelo zapadu kad one smotriše Mehmed-efendiju, a on se vraćao iz čaršije. I one se počeše spremati da će kući. Omer-efendinica ih još zadržavala, al' one ustale, a zvale i nju da se doseli u Maglaj, ili bar da ih koji put posjeti. Izmijenile tako na nogama nekoliko riječi, pa onda se rastale.

Kad se žene daleko već odmakoše, Mehmed-efendija se svrnu pred pušnicu gdje je mati sjedila. On teško čekao da vidi majku, a tvrdo je znao da će joj se tuga ovim sijelom makar malo ublažit. I našao ju je bez suze u oku, al' onako bila nešto ko dirnuta, blagim pogledom još

pratila žene koje su se već primile druge kose, pa promicale između drveća. Kad se približi k njoj, ona se obazre pa mu se javi:

- Zar ti dođe, Meho?

- Ja. – ozva se on.

I oboje ušutiše. Mehmed-efendija je mislio da će se mati koliko bilo utješit, al' sad vidi da je ona nekako tužnija. Vraćajući se iz čaršije, smislio je već bio da joj kaže kako je Ahmet sa Klisa otišao u njihovo selo, pa da je on već poslo momka po njeg, al' sad ni za to nije imao odvažnosti da joj pripovjedi. Najposlije mu i to dođe na pamet da je već skrajnje vrijeme i tom odgađanju. Vojska se razišla i sa Klisa i s Preslice, a za Ahmeta se ne čuje ništa više osim onog jednog glasa. Da je živ, valjda bi se čulo za njeg; al' u taj bi ga čas nešto odvratilo od te misli, on ne može njoj kazat prave istine, dok se bar ne osele. I u taj čas njemu sinu misao glavom da ju skloni u Maglaj. U jednu ruku i njeg već savladala briga i žalost za bratom, a u drugu opet dvostruko ga mučilo gledat iz dana u dan tužnu nju, krojit joj vijesti i odgađat da ni sam ne zna šta će biti na koncu konca. I on najedanput prozbori nekim ozbiljnim glasom:

- Ja bih tebe, Hama, nešto molio!

Ona se obazre.

- Da se mi preselimo u Maglaj.

-A što, Meho! – u čudu će ona na ovaj neočekivani poziv.

-Ma eto! I meni se nešto već dosadilo ovdje

samovat, a – i za te bi bilo bolje.

Ona uzdaše, a oči joj se orosiše suzama.

-Ja znam! – pohiti on nekako sigurnim glasom – ti nećeš onamo s Ahmeta, dok i on dođe, al' ja ti kažem, ni tri dana neće proći, a on će bahnuti.

-Moj Meho, – uzdaše ona opet – on se naležo dosad u zemlji!

-Ko ti to kaže? – trže se on i pomisli na one žene.

-Ne kaže vala niko – dočeka ona brišući suze – ali ja vidim...

- Ta mahni se ti te misli! Ja ti kažem: on će naskoro amo, već ja bih se, vjere mi, preselio u Maglaj, što je rijet, noćas, samo da me ti hoćeš poslušat.

Ona šutila, uzdihivala, a on neprestano govorio. Al' uzalud. I on je već vidio da je strašna slutnja ovladala srcem njenim, pa sad i ne misli i ne vjeruje da je on živ, što ga živa ne bi vidjela. Kratko iza tog ona ustade, krenu kroz bašču prema kućnim vratima, pa izusti ko sama sebi:

- Ah, kakva sam nešto satrvena, sve mi se čini da ću i ja skoro za njim...

Mehmed-efendija je vidio da će biti teško odgađat onu strašnu vijest u koju još ni on neće potpuno da vjeruje. No svakako ga peklo to još više gledajući nju onako tužnu, a ko zna – more svaki čas stići kakav pouzdan, strašan glas za Ahmeta pa se ne moći sakrit od nje, onda... a ko bi je mogo utješit? Zato opet tvrdo odlučio da je nagovara da se sele, mislio: „Tamo je

komšiluk, tamo će moći lakše da podnese onaj teški udarac, a ovdje sami, nigdje nikog riječ da progovori, da je utješi."

Doskora je i mrak pao, vrijeme večeri. Svi se slegli u kuću i večerali. Ta večer bijaše dvadeset sedma, sveta noć, Lejlei-kadr, koju bi trebalo provest u učenju, u klanjanju. I oni su klanjali i učili dugo, al' ne onako kako su to činili prijašnjih ramazana. Oni sami u onoj samoći, a svako u svojim mislima, s tugom na srcu, svi nekako tronuti, sjetni. U neko doba polegoše oni ko sužnji u onoj pustinji, šestero njiha, među četiri zida...

XXV

Kako je u to noćno doba nijemo u samim Trninama, tako je i u cijeloj okolici. Tek da te prene iz misli cvrčak u grmu, il' da se javi vojnik na straži sa vrhunca kog oko Maglaja. Baš u to doba, oko po noći, otisnula se četiri vojnika sa straže na Memišaginu brijegu, vodnik sa tri svoja pratioca. Kad spadoše na put, zaokrenut će u Varoš, al' tiho, mirno. Naprijed je išao vodnik s jednim vojnikom i njih dva šaptali nešto, dok ih dva vojnika otraga samo pratila. Ova dva otraga znali, kao što je to mislila i cijela straža na brijegu, da se mora obilazit svoje područje, al' su u isto doba naslućivali da je vodnik nečem uhvatio trag što valja samo opsjesti, uhvatiti. Uđoše u puste varoške kuće gdje je bila tišina, sve spavalo. Svrnuše pred jednu kuću. Pošto je vodnik dao neki znak tiho pokucavši, vrata se otvore, i

njiha dva upadoše u mračnu kuću, a vodnik zapovidje ovoj dvojici da stoje pred vratima.

Nijesu dugo čekali, vrata škrinuše, a njiha dva ispanu na polje. Vodnik opet upravi s drugom svojim, a ova dva za njima. Vratiše se istim putem. Dva vojnika otraga nijesu ni slutili ništa, a nijesu se ni brinuli za njihovo noćno tumaranje; mislili prosto da je to njihova noćna ophodnja, a u drugu ruku – oni su vojnici, a stariji vodi brigu o svemu. Noć bila tako tamna da bi često s puta skrenuli. Stoga ova dva otraga nijesu ni opazili da ih je ko pratio, nit su mogli čut topot ni vidjet sjenu koja je išla za njima deset koraka. Svi su išli po zapovijedi vođe svog u najvećoj tišini.

Prva su dva išla poznatim putem, dočim su se zadnja dva zagubili, ne znajući kud su zašli, pa su samo slijedili one prve. Tako svi prijeđoše potočić i zaokrenuše uzbrdice debelom čajrom; išli uz brijeg i upravili kući u Trninama.

Pred pušnicom, pred samim zjalom pećnim kunjalo psetance i gdjekad samo zirnulo u žeravu, koja se već bila skalila. Najedanput skoči i zalaja, al' brzo umuknu. U isti se čas prenula i Omer-efendinica, ko da joj se pričinilo da je neko tiho kucnuo na njihovim vratima. Podiže glavu i poče osluhivat. Kad se kucanje ponovi, ona sva pretrnula. Bože! Ko će to bit u ovo doba! Poče budit starijeg sina, pa kad se on ozva, šaptala mu ona i kazivala da neko kuca. On se približi prozoru, otvori kapčić, pa upita:

- Ko kuca?
- Otvorite! – javi se iz mraka jedar glas.
- Ko si, šta hoćeš u ovo doba?
- Otvorite, komšija, mi smo! – ponovi onaj.

Mehmed-efendija se obazrije na mater:

- Švabe! – šapnu joj on.
- Uh, žalosna ti sam! – zakrši ona prstima – Šta sad hoće?
- Ma šta hoćete, molim vas, u ovo doba? – opet će on kroz prozor.
- Otvorite, komšija, ne bojte se ništa. – kao da se tiši glas javi – Mi hoćemo samo da vidimo imate li oružja?
- Nemamo mi oružja, – pohiti on – mi smo sve predali.
- Mi moramo vidjeti, otvorite slobodno.

Nije druge, otvorit valja, pomisli Mehmed-efendija, pa se okrenu majci. Sjetiše se onih što su dolazili minulog dana i pitali za oružje, pa napošljetku odlučiše da i ovim otvore. Dvije se žene odmah zamotaše u feredže, a kako se i djeca bijahu probudila, svaka uze po jedno u naručaj. Alija upali svijeću, koja je bila u staklenu fenjeru. Međutim, Mehmed-efendija je već bio kod vrata kućnih koja odmah i otvori.

U kuću upadoše dva vojnika s puškama i bodama na njima, a za ovim doskora još dva. Mehmed-efendija se u taj čas zabezeknuo od čuda. Četiri su vojnika stajala pred njim, al' prvi koji stupi u kuću, bijaše u svoj vojničkoj opremi, a na glavi je imao mjesto kape – fes s malom kiticom. Mada je to malenkost, u ovaj čas je to

izazvalo u Mehmed-efendije strašnu sumnju. Kad je bacio pogled u drugog vojnika, opazi gdje je ovaj zamotao krmez-šal oko glave, obavivši i po licu dvije-tri burme, da su mu samo crne živahne oči virile. No nije se tome čudio samo Mehmed-efendija, već i ona dva vojnika koji kasnije uđoše, a na kojim ne bijaše nikakve promjene. I njima je sad tek puklo pred očima kud su zavedeni, da to nije čist poso.

Prvi vojnik koji je unišo stupi korak naprijed. Bijaše čovjek visok i koštunav, očiju zelenih, krupnih, nad koje se nadvile debele obrve, bio je žute rasiječene brade. On prozbori:

- Koliko vas ima ovdje u kući?

- Evo ja i brat mi, – ozva se Mehmed-efendija – mati i žena i dvoje djece.

- Izađite svi amo! – oštrim će glasom on.

Mehmed-efendija se obazre na čeljad koja su stajala na pragu sobe. Svi stadoše pred sobnim vratima.

- Nema vas više?

- Nema.

- Koliko soba imate?

- Dvije.

- A šta je ovo ovdje?

- To je kiljer, stoji nam tu suđe i ostalo koješta.

Onaj u fesu koji je, vidjelo se, bio njihov vođa, okrenu se onom što mu je šal oko glave i reče mu nešto svojim jezikom, a ovaj na to ispade pred kuću u mrak. Začas se opet vrati i kao da kaza ovom nešto, a tada vođa pristupi pred čeljad, pa prozbori ozbiljno:

- Znate li vi zašto smo mi došli ovamo?

Svi su šutili prestravljeni, dok će Mehmed-efendija jedva kroz zube:

- Ne znamo.

- Nama je data zapovijed da uzmemo od vas sto dukata!

Svi se žacnuše od začuđenja. Vođa je gledao ravno Mehmed-efendiji u oči, a ovaj tek shvatio svoj položaj. Nije bilo vremena da se i o čem razmišlja. Četiri su vojnika stajala, naoružana, vidio je odmah da će tome biti težak i mučan izlaz. On podiže oči u vođu, pa gorkim osmjehom jedva izusti:

- Mi nemamo tih para!

- Mi moramo vršit carsku zapovijed! – dočeka vojnik.

-Zaista mi to nemamo. – opet će Mehmed-efendija malo slobodnije, dok mu i mati pritače:

-Za Draga Boga, ta i vi vidite da u nas nema tih dukata!

Vođa se opet okrenu onom u šalu, dade mu znak, a on ispade pred kuću. Kad se povrati i kaza ovom nešto, ovaj opet stade ozbiljno:

-Dakle! Novce ovamo!

-Mi nemamo novaca. – dočeka Mehmed-efendija.

-Ako ne date novaca, mi moramo nosit glave vaše.

-Uh, pomagaj! – udari ženskinje u jauk, kad začu one riječi.

To ovu dvojicu malo uznemiri, dočim su ona dva mirno stajala. Vođa se zagrozi žen-

skinju nataknutom bodom:

- Ni riječi više! Novce ovamo il' vaše glave!

Oni šute.

- Novce ovamo! – ponavljam.

Oni ko nijemi.

- No! Hoćete l' dat novce?

Niko ni riječi.

- Kažite, hoćete l' dat sto dukata ili nećete?

- Mi nemamo novaca! – izusti Mehmed-efendija.

-Ne! To vas ne pitam, nego hoćete l' dati ili nećete?

-Dali bi, kad bi imali.

-Samo vas pitam hoćete l' dat ili ne?

-Ako Boga vjerujete, kad vam velimo da nemamo! – procvili mati.

Vojnik kao da ne čuje tih riječi, ponavlja pitanje:

- Hoćete l' dat?

Oni šute.

- Dakle nećete? Nećete dat?

On se okrenu družini, pa im dade oštru zapovijed, a oni poskidaše puške s ramena. Sva je čeljad strepila od straha. Sad im vođa poče davat zapovijed, postavivši se i sam u red s njima. Kapci se u četiriju pušaka izotvaraše, povadiše naboje iz ćanti svojih, napuniše puške i zaklopiše. Sav taj zveket pušaka izazivao je u čeljadi novi strah. Sad vođa opet ispade naprijed, pa prozbori smjelo i ozbiljno:

- Hoćete li dat novce?

Oni šute.

- Hoćete li dati sto dukata, pitam vas zadnji put?

- Mi nemamo tih novaca, – prošapta Mehmed-efendija – pa činite što hoćete od nas.

- Dobro! – dočeka on – Dakle, dat ćete vaše glave?

Oni opet šute.

- Ako ne date sto dukata, ovaj ste čas svi gotovi! Ti stani ovdje! – okrenu se on Mehmed-efendiji – Mali do tebe, bule neka stanu ovdje do vas! Tako, dobro je!

Kad ih tako poreda ispred sobnih vrata, on se izmače uz drugove, koji su bili leđima uz protivni duvar, pa onda reče:

- A sad vas još jedanput pitam: Hoćete li dati sad ovdje sto dukata ili vaše glave?

Oni se skamenili, ni usta da otvore, strepe.

- Hoćete l' dat? – ponovi on.

Pošto ne dobi odgovora, on se obazre na družinu, dade znak i četiri puške naperiše u četvero čeljadi, a oni mirno gledali u zjala puščana.

Trenutak jedan gorak, užasan.

Vojnici nišane, a čeljad šuti, čeka smrti svoje. Onaj u šalu stajao do vrata kućnih, pa najedanput spusti svoju pušku, pošto mu vođa dade znak, te ispade pred kuću. I ostali skinuše puške s nišana, al' još bijahu uperene na čeljad. Mada je to bio čas gorak, čas pun straha, očaja, kad se lebdi izmedu smrti i života, Mehmed-efendiji je ipak sinuo tračak nade – on nazrijevao da ih vojnici samo plaše da neće smjeti pucati.

Pošto se onaj povrati i izmijeni sa starješi-

nom pogled, ovaj opet prozbori:

- Evo vidite! Samo da ja dam zapovijed, puške će planuti i vi ste gotovi! Dakle kažite, hoćete li dati novce?

- Mi nemamo novaca! – promuca Mehmed-efendija.

- To te ne pitam, već hoćete l' dati sto dukata po carskoj zapovijedi?

Pošto ne dobi drugog odgovora, osim šutnje, on i dade znak, a puške se opet digoše i uperiše u njih. Opet tišina, čas težak, koban, odlučan. Pod svjema noge strepe, trnci ih poduzimlju. U tom času Bog sami zna kakve su se kome misli vrzle po glavi. Neko je mislio da je to samo kušnja, neko opet nije vjerovao ni očima svojim da se to zbiva oko njih, već da je to puki san. No kanda je majci Mehmed-efendijinoj bilo najteže izdržat ovaj gorki čas, pa bijaše zazinula da nešto rekne, al' u taj čas iskuca njihov sat sedam (jedan po ponoći).

Sat kao da smete vojnike, da ne ispucaju. Oni odmakoše puške s oka. Opet Mehmed-efendiji jedan dokaz, da je to sve samo kušnja. Samo mu bilo teško što to i ženskinje ne može da uvidi, već se prestrašilo, zabezeknulo od užasa.

Onaj u šalu ispade u mrak i brzo se povrati, a tada starješina udari opet na Mehmed-efendiju:

- Pazite sad! Pošto nijeste htjeli dati novaca, prije nego što po carskoj zapovijedi uzmemo vaše glave, mi ćemo sobom pretražiti.

- Tražite! – dočeka Mehmed-efendija.

- A ako nađemo?
- A vi nosite!
- Dakle, imate novce?
- Nemamo!
- Pazi, momče! – zagrozi se vođa – Ako mi ne nađemo novaca, mi mjesto toga moramo nosit vaše glave. A ako ih nađemo, mi opet možemo da vam ne poklonimo života, pošto nas varate. Dakle, je li vam bolje dati novce, pa da ne diramo u vas!
- Vi morete činit od nas što hoćete, ali ja vam kažem i kunem se da u nas nema tih novaca.
- Mi ćemo tražit! – osiječe on i odmah poče razređivat vojnike.

Jednog postavi na vrata, drugog između kiljera i jedne sobe, a trećeg na vrata druge sobe u koju onda uđe s čeljadima da pretražuje. Baci pogled po sobi. U kutu jednom bila dva sanduka i inače ništa više osim prostirke.

- Gdje su ključevi? – upita on, pošto vidje da su sanduci zaključani.

Dobaciše mu ključ, a on otvori sanduk. Unutra bijaše sama rubenina, sve svežnji naslagani. Poizbaciva haljine, a novaca nema.

- Gdje je ključ od drugog sanduka?

Zaludu se žene obazirale okolo, zaludu tražile, ključ se negdje zagubio. Kad mu to kazaše, on usplamti:

- To nije istina! Ključ ovamo!

Uzalud, ključa nema.

- Nećemo se mi dugo s tim baviti, mi ćemo to silom otvoriti.

Mahnu rukom na jednog vojnika od one dvojice što im se do sad ni glas nije čuo, pa mu zapovjedi da obije sanduk. Vojnik pristupi sanduku, a upre moleći pogled u vođu. Ovaj raskolači svoje velike oči od bijesa, a vojnik izusti dvije riječi što drugi ne čuše. Bijaše to skromna molba siromaha vojnika da se kane i sanduka i svega, ali tek što to bijaše izustio, ovaj ga tako silno udari šakom po licu da je siromah potetu-rao, a sva čeljad zadrhtala.

Vojnik je obio sanduk, ali i taj pun rubenine; od novaca ništa. Tada se zaputiše u drugu sobu. Tu bijaše u jednom kutu hrpa suhih šljiva, a pri vrhu sobe nešto prostirke. Zaviriše i u kiljer, tamo samo suđe. Novaca nigdje. Vođa gnjevan s toga neuspjeha, vrati se otuda pa onda iznova povika:

- Gdje su novci, kazujte!

Mehmed-efendija šuti.

- Hoćete l' dat novce, pitam vas?

Niko ni riječi.

- Nećete? Nećete? Dobro! Postavite se u red!

Dok su se oni poredali ispred sobnih vrata, on je i davao zapovijed vojnicima, kapaka i naboja zveket stojao. Digoše puške na oko. Horoz zape.

- Jedan! – viče on. Oni šute.

- Dva! – nastavlja on i nišani ravno u Mehmed-efendiju, a drugi u ostalu čeljad.

Jedna riječ još pa će puške planuti; al' vođa gnjevan na onu tvrdokornost skide pušku s

nišana, okrenu kundak, pa viknu na Mehmed-efendiju:

- Ti si zanijemio! – pa ga u taj čas udari u prsa da je posrnuo natrag.

Sve udari u jauk, pa i sama djeca koja su dotle šutila, a i vojnici se žacnuše. Mehmed-efendija se u jedan čas zbuni od ovog udarca, a tada krv mu navali u glavu od nekog gnjeva, mrak mu pade na oči, i samu bi smrtnu bol lakše pretrpio; on se baci ko bijesan lav, razdražen u svom leglu, spopade ga za prsa, pa njim o duvar da se sva kuća potresla. To izazva još veći užas, čeljad zavrišća, a mati poletje za sinom, kad i nju suzbi drugi kundak, a ona posrnu i udari o duvar. Mehmed-efendija se prikrpio uz onog, pa ga ne pušta, čeljad sve jednako vrišti, a i drugi se vojnici zbunili, pa nikako da se učini tome kraj neki. Kad onaj drugi udari mater, ona jeknu, potetura, pa se oporavi i poletje opet za sinom govoreći u divljem strahu:

- Meho! Podaj im što imamo, nek nas se prođu!

- Aha! – uskliknu vojnik i najedanput se prekide ova uzbuna, sve se umiri, a i Mehmed-efendija se raskrpi s vođom. Sad je svršeno, nije više trebalo ni prijetnje ni grožnje; sad treba samo dukate primiti.

Mehmed-efendija je u taj čas klonuo, poražen, što mu se majka ovako zaletjela. Naslućivao je da će ih progonit i kad im oduzmu sve, jer su ih varali. Međutim je mati bacila pred vodu svoju ječermu od tanka platna, u kojoj je bio zašiven njen nakit, dvije ogrlice dukata, sta-

rih jigrmiluka, što ih je čuvala za snahe svojih mlađih sinova. Vođa podiže haljinče i napipa u njem novac. Brzo ispara platno, izvadi dukate, pa ih sasu u džep. U to je žena Mehmed-efendijina skinula s vrata ogrlicu svoju i fes s potkitom rubija i bacila na tle pred vojnika. Možda se na onom prvom moglo i razminut, ali žena sirota nije znala drugo nego da se da što se ima.

Dok je vođa primao dukate i ne gledajući kakovi su, ni da li ih je baš stotina, dotle je onaj u šalu ispao pred kuću u mrak i zadržao se nekoliko časaka. Mehmed-efendiji je uopće bilo zagonetno ono istrkivanje onog vojnika, pa je baš u tom odmah nazreo ono pravo zlo; ili je pred kućom neko ko je doveo njiha amo, ko je dakle svemu začetnik, ili su vojnici u bojazni, da ih ko ne zateče u ovom njihovu djelu. Vojnik se povrati i izmijeni sa starješinom nekoliko riječi. Zatim će ovaj dosta hladno i ozbiljno:

- Evo, ženskinje se odužile, sad dajte vi muškarci!

Kad to vođa izusti, oko Mehmed-efendije se kuća okrenu. Sad mu je bilo jasno, sad je vidio da tom zlu izlaza nema. Tražili su prije sto dukata, a sad, sad kad im oduzeše sve, sad iskrenuše na drugo. On sav poražen, jedva odvrati:

- To je sve, što smo imali!

- Nije istina! – usplamti vođa – I za ovo ste nas htjeli prevariti. Novce ovamo!

Mehmed-efendija šuti.

- Hoćete l' dati? Nećete? Dobro! – zaključi

on bez daljeg natezanja i okrenu se vojnicima da im da zapovijed.

Mehmed-efendija je sad nazreo pravo zlo. Znao je da oni nijesu imali te zapovijedi da ih opljačkaju, znao je da se sad ti razbojnici boje i sebi, pa da će sad gledat da uguše sve što bi im moglo odati trag djelu njihovu. U ovom odlučnom času, kad je smrt lebdila pred očima, sjeti se on nečega i upotrebi onaj trenutak, dok su vojnici skidali puške s ramena i punili ih, pa šapne svojim da bježe u sobu, kojoj su gotovo pred pragom stajali. I u jedan čas sve četvero njiha zamače u sobu, da vojnici još ne bijahu ni naperili pušaka.

Svi zapadoše za vrata da ih zatvore, a vođa gnjevan i u divljem bijesu da mu žrtve tako ispred oka umaknu, navali za njima. Nastade strava, nasta boj, za ona vrata, koja jedni hoće da zatvore, a drugi da provale. Troje je čeljadi zapalo za vrata i bilo je u tom kobnom času sasvim pri sebi: ako se vrata zatvore, da su se i oteli iz čeljusti gorke smrti. Mati je stajala nasred sobe, jaukala, kršila prste držeći uvijek unuče svoje u naručju.

Vojnici su vidjeli da će na taj način svašta biti, pošto im je gotovo jednaka protivna snaga. Stoga jedan, onaj u šalu, navalio na vrata uz onu dvojicu, koji su tobož tiskali vrata, al' i htjeli i ne htjeli, a vođa se izmakao nasred kuće i uperio pušku svoju na onaj otvor, koji je svakog časa bivao manji i veći. U tom bi času, kad bi se vrata bolje otvorila, pokušao on da se uvuče si-

lom u sobu pa bi unio čitavu lijevu ruku i rame; al' onda bi ovi iznutra navalili takom snagom da bi njemu pritužilo i on se opet povuko natrag.

Napošljetku on se opet izmače nasred kuće i naperi pušku na onaj otvor. Vrata su škripala, skoro da se izvale, kad najedanput puška ko grom kroz onaj otvor, a mati se Mehmed-efendijina sruši zajedno s unučetom na pod do samih vrata. Dim zaguši, barut zaudari. U tom očajnom času, kad život visi o koncu, kad smrti u oči gledaš, u tom se času majka sjeća čeda svog. Žena Mehmed-efendijina ostavi vrata i pritrka svekrvi da joj iz naručja uzme čedo svoje da vidi je li joj živo. Opet planu puška, sad na nju, al' ona se diže zajedno s djetetom, pa opet za vrata.

Sinovi se bore i u isti čas gledaju majku svoju, ogrezlu u krvi. Trenutak kom nema vječne zaboravi, čas tužan, gorak, očajan, kad nevina žrtva okrutne zvijeri gleda u krvave čeljusti njene, a ona... savladana za čas divljim bijesom udiše novu snagu da novom silom navali na plijen svoj. Pravedni gnjev slio se s očajnom tugom, ulio je braći nove snage i taj čas bi oni bacili se za vrat ubojici majke svoje i krvniku svom da ih ne opominjaše gorak plač troje čeljadi, koje je za njima tugovalo zdravo, još netaknuto. To im podade nove snage i oni navale na vrata takom silom da evo... samo, samo malo još pa će ih zatvorit; al' u taj čas, da im se to zapriječi, promoli puška s bocom između vrata i dovratka. Stariji brat prihvati za bocu, da je otme il' da

slomi, kad odaše puška, a njegova ruka klonu, ranjena.

- Oh! – izmače se Mehmed-efendiji težak uzdah. Puške nestade, a vrata se pritvoriše.

- Ključanicu! – viknu Alija, al' u taj tren odjeknu puška kroz vrata, no nikog ne pogodi.

Kad se vrata potpuno zatvoriše i zaključaše, u sobi, a i u kući zavlada grobna tišina.

XXVI

Nekoliko časaka stajali oni izvan sebe, blijedi, izgubljeni. Poslije one silne borbe, oni odahnuli, al' jak dojam ovog gorkog časa, ove smrtne borbe, zahvatio ih je tek sad potpuno, i oni pali u neku polutamu, pa se odatle istom osvješćivali, spoznavali šta se sve zbilo oko njih.

U prvi mah pomislili da će dušman čekat na vratima pa da iznova navali. Zato privukoše oba sanduka za vrata. Da ih ne bi dohvatio pri svjetlu s obližnjeg brežuljka kroz prozore, digoše prostirku i zastrše ih. Sad tek pristupiše mrtvoj majci, koja kanda ni živa na zemlju nije pala, okrenuše je, a svjema se svrnuše suze u ovom gorkom času nad izgubljenom majkom. U Mehmed-efendije šibala krv iz ruke, a rana bila još vruća, pa čovjek još ne osjeća boli. Zaviše mu ruku.

Sve su to obavili za nekoliko časaka, a još uvijek u smrtnom strahu da otkle ne zapuca ili da će najedanput kuća planuti. Svaki čas osluškivali, al' svud mir, svud tišina, ni ljudskog glasa, ni topota, ni pijetla da zapjeva...

Sad se malo smiriše. Posjedali jedno uz dru-

go i šutili – čekali još uvijek nekakva svršetka ne vjerujući da će se na tom razminut. Iz časa u čas oporavljali se oni od onog straha, užasa, i oni sad bistrije razmišljali o svom kobnom događaju. Sad im se one slike redom prikazivale, a oni se zgražali nad njima šta sve pretrpješe. Uto su počeli i govorit, šaptat po koju riječ.

Sat po prilici kako se zatvoriše, oni su već bili slobodniji, bili su sasvim pri sebi, no još uvijek u strahu da ih neprijatelj čeka pred sobnim vratima. Napolju nigdje ni glasa kakva ni šušnja; izgledalo im kao da je sav svijet pomro. Tako su presjedili do zore.

U neko se doba Alija primakao prozoru i opazio da se dobro razvidnilo. Sad nastane između njih dogovor šta će činit, valja majku sahranit, a Mehmed-efendiju osim toga opominjala rana da valja potražiti liječnika. Uz to je tvrdo odlučio da događaj prijavi zapovjedniku u Maglaju i da se ne prolazi dok se krivci ne iznadu. Danje je svjetlo već i kroz zastore prodiralo u sobu, pa Mehmed-efendija ustade, da će k vratima, al' mu žena zakrči put.

- Ako Boga znaš! – zakrši ona prstima.

- Šta je? – u čudu će on.

-Ne otvaraj! More bit da nas i sad čekaju pred vratima.

Mehmed-efendija nije mogao sklonit ženu da otvore vrata, pa je onda zapita:

-Da šta ćemo? Ne možemo ostat cio dan zatvoreni ovdje!

Ona mu ne odgovori na to, al' nije mogla

dopustit da se vrata otvore. Najedanput se ona sjeti nečeg:

-Znaš! – veli – jučer smo poručili po Buljubašićku da nam dođe danas oprat haljine, pa ja je baš sad pogledam.

- Pa?

- Dok ona ne dođe, da ne otvaramo.

-A ako oni budu još i sad u kući, biva da i ona gine zbog nas?

Žena ne odgovori.

-Kako bi bilo da ja njiha viknem odavle, nek ide i sin s njom? – učini Alija – Svakako će nam trebati.

Mehmed-efendija bi pristao na to, al' nikako ne može da se skloni, bojeći se da i drugi ne nastrada s njiha.

Buljubašićka bijaše siromašna udovica sa svoja tri sina. Imali su kućicu koja se iz Trnina jedva raspoznavala na protivnoj kosi u prisoju Memišagina brijega. Imali tu nešto bašče i zemlje, pa kadgod u Mehmed-efendije bilo kakva potežeg posla, zovi njiha da pomognu. I Alija nije oklijevao dugo. On odmače zastor, pa kao što bi ih vazda dovikivao, on i sad povika kroz gustu jutarnju maglu:

- O Smajo!

Tek što je drugi put viknuo, odonuda se ozva glas.

- Dođi i ti s materom amo, imamo posla nešto!

- Eto nas, etooo! – ozva se onaj.

Uto je njihovo psetance pred pušnicom oću-

tilo da je čeljad kućna poustajala, pa ono potrča k vratima. To je ove vrlo razgovorilo. Mehmed-efendija je motrio i osluhivao, a psetance uđe u kuću, pa dođe na sobna vrata i poče grepsti nogama. Po tom oni vidješe da u kući nikog nema i otvoriše vrata. Zaviriše u drugu sobu, u kiljer, nigdje nikog. Zlikovci su po svoj prilici odmah otišli čim su se vrata pritvorila.

Kad je došla žena sa sinom, nije se mogla dosta načudit gledajući onaj prizor i slušajući šta su sve pretrpjela huda čeljad. Mehmed-efendija ih doskora ostavi kod kuće i djece, a on se zaputi s Alijom u Maglaj da se stvar prijavi. Kako bijaše ramazan, građanstva još nikog ne bijaše u čaršiji; sami vojnici hodali tamo-amo za poslom. Oni se zaputiše Numan-efendiji da potraže u njeg savjeta. Pošto je i onako bilo još rano jutro, kod njega se dugo zadržali i on ih naputio ravno zapovjedniku.

U Begovskom konaku, komu zid oplakuje talasasta Bosna, stanovaše tada zapovjednik maglajske posade. Tek što bijaše ustao i odjutrio se, kad mu sluga javi da mu žele ući dva turčina. On dade znak i sluga uvede dvojicu braće.

- Što želite? – upita ih zapovjednik umiljato, pa najedanput opazi u Mehmed-efendije zavijenu ruku i približi mu se.

Mehmed-efendija mu ukratko ispriča cio događaj. Zapovjednik se čudio, pa mu se onda i na licu opažalo koliko ga se to neugodno dojmilo. Pošto je posadio braću, dozvao je slugu i davao mu neke zapovijedi. Doskora unišao k njima

kapetan koji je potanje ispitao Mehmed-efendiju o događaju, a za ovim liječnik. Odvedoše Mehmed-efendiju u drugu sobu gdje mu ovaj pregleda i zavi ranu.

- Šta vam se čini? – upitat će poslije toga kapetan – možete li poznat koga od tih momaka što su bili kod vas?

- Ako ne mognem sviju – veli Mehmed-efendija – mogu makar jednog.

Tada pođoše svi, i zapovjednik i kapetan na cestu pred konak.

Dok su se gore zadržali, dolje se pred konakom skupila sva vojska i poredala ispred konaka da joj se drugi kraj nije ni vidio. Kad je Mehmed-efendija vidio kako se brzo slegla sva vojska, kad je malo prije vidio, kako se zapovjednici čude i u isto vrijeme žale što se to zbilo, bio je ugodno dirnut. On je znao da on sad pozna sva četiri vojnika pa da ih sviju kazne najtežom kaznom, njemu neće nit mogu povratit matere njegove, ne mogu mu ni rane zacijelit da sakat ne ostane, ne mogu mu izbrisat iz glave onih grozota koje je pretrpio te noći – ali opet, opet... u njemu srce jače kucalo, on gledao, pronicao u svaku crtu lica svakog vojnika, on tražio ubojicu svoje nedužne majke. Vojnici stajali ukočeno, izbačenih prsa, gledali ravno u zapovjednika. No uzalud je Mehmed-efendija doveden na korak pred svakog vojnika, uzalud se zagledao svakom u lice, nema onog žute prosiječene brade, zelenih krupnih očiju, koga bi i na pedeset koraka mogao raspoznat. On je nje-

mu zadao najviše jada i muke, a oni drugi, kako su došli, činilo se njemu, jedino pokoravajući se njegovoj okrutnoj volji, oni drugi su bili nejasni Mehmed-efendiji, njihove su mu slike sasvim iščezle iz svijesti. Išli tako pomičući korak po korak. I zapovjednik je motrio vojnike, hoće l' se koji možda promijenit u licu, ako ga ovaj pozna, a motrio je u isto doba i Mehmed-efendiju da vidi hoće l' mu poznavanje biti sumnjivo il' odlučno.

Najedanput Mehmed-efendija upre prstom u jednog koji je bio deset koraka od njih.

- Ovaj je! – obazre se on na zapovjednika.

Vojnik je bio zaista onaj isti, krupan momak, one iste brade, onih očiju, sve na dlaku. Kad ga zapovjednik izazva preda se i on poče govorit, Mehmed-efendija je bio sasvim uvjeren da je i glas isti onaj koji mu se toliko grozio prošle noći.

Vojnika razoružaše i odvedoše pod stražom u konak, a oni odoše dalje. No brzo su stigli na drugi kraj, a da Mehmed-efendija ni jednog više nije prepoznao, mada je viđao sumnjivih lica. Vojska se zatim raziđe i oni krenuše u konak.

Taj se čas povede prva, prethodna istraga. Vojnik je odgovarao na sva pitanja odlučno, smjelo, a priznavao nije ništa. Ko ga nije poznavao, njegove prošlosti i vladanja u vojsci, taj bi s mjesta reko da je to sve gola potvora na čovjeka prava zdrava. Starješine su ga njegove dobro poznavale, bio je u službi dosta tačan, al' inače drzovit, a osobito pri piću je uprav obije-

stan. Porijeklom je iz Crne Gore, odakle je prije nekad uskočio, nastanio se negdje u Dalmaciji i tako pao u vojništvo. No sve to nije mogao biti nikakav dokaz da je on baš onaj krivac koji je to počinio, a osobito zapovjedniku bilo nepojmljivo da bi to mogla počiniti četiri vojnika zajedno, koje Mehmed-efendija ni poznat ne može. Zatim uvedoše Mehmed-efendiju, pošto ovog otpratiše u zatvor, te ga zapovjednik poče potanje ispitivat o vojnicima. Kad reče da je ovaj imao na glavi fes, on odmah naredi da se vojnik dovede, te sam mu pretraži džepove i – nađe fes, onaj isti. Vojnik reče da je kupio taj fes da ga pošalje kući svojoj kao poklon iz Bosne.

Zapovjednik prekide ovu prvu istragu, a Mehmed-efendiji reče da se nađe tu poslije podne, da će komisija ići u Trnine, pa da se dotle ni mati ne ukopa.

Dok se to zbivalo u konaku, gore se cijela kasaba zgražala nad tim događajem. Munjevitom se brzinom rasprostro glas o tom, dvoje gdje se sastajalo kazivalo jedno drugom što se dogodilo u Trninama. Ljudi bili zamišljeni, dirnuti ovom vijesti, a žene lile suze za čestitom Omer-efendinicom, žalile i hudu čeljad, kako ih je dušman mučio. Zato je i pošlo onamo sve što je svojte i komšiluka njihova da otprati čestitu ženu do hladnog groba, da utješi ožalošćenu braću i ublaži im bolno srce.

Kad je minulo podne, došao je čitav red prvaka vojničkih u Trnine, a pred njima išao Mehmed-efendija. Po želji njihovoj, udalji se

sva ona čeljad koja je tu došla da se nađe u pomoći, a oni sad uzeše ispitivat Mehmed-efendiju, brata mu i ženu i za pojedine potankosti sinoćnjeg događaja. Razgledali čak i one budže, kud su taneta udarila, izračunalo se da onih oko sto i dvadeset raznih dukata, koje vojnici odnesoše, iznaša preko tri stotine forinti, prisutni liječnik gledao ranu mrtve matere, i sve se to pisalo, svačiji govor, sve na dlaku. Napošljetku rekoše da se mati može sahraniti, a oni krenuše u Maglaj.

Prisutni hodža i hodžinica latili se da spreme mrtvo tijelo a dva brata klonuli, satrveni duhom i tijelom, sjeli u bašči, gledali ko izvan sebe one ljude koji se oko njih kojase. Začas bi im se pričinilo da je to sve puki san, mati da im nije umrla, već zaspala, pa će sad najedanput ustat i s njima zajedno zahvalit Bogu što ih je izbavio one očajnosti. Ali ljudi koji su tuda postajali, te one sprave koje su donesene da se mrtvac sahrani – to im sve rastjerivalo taj prividni san i oni spoznavali šta se zbiva oko njih.

Napošljetku sve je gotovo. Njihovu majku, nedužnu žrtvu, eno spustiše u hladni grob. Uistinu je umrla! Da, strovali je eno na prečac zrno puščano, strovali je mržnja, bijes.. il' možda nepravedna i kruta osveta.

XXVII

Te večeri skupili se ljudi po običaju u kahvu. Bilo koljeno do koljena, puno, a među njima i Mehmed-efendija. Ljudi bili dirnuti, ožalošćeni s ovog nečuvena događaja, pa šutio svak ko

otrovan. Nije ni šala, Mehmed-efendija onaki momak da nastrada, pa mati mu, šta je žena mogla bit kriva kome? Osobito ta kuća, jedna od prvih, prednjačila vazda u kasabi, nikom zla ne mislila, pa na njoj da se to skoli? I oni koji su prije zazirali od suda, prezirali Osmanlije, pa i one naše koji se u sudovima umiješaše među njih, oni sad u Švabi gledali drugog Osmanliju, oni sad gledali Mehmed-efendiju kao žrtvu njihova srtanja u sud, njihova miješanja s tuđincem. I Osmanlije što su kome zlo činile, činile su najprije onim koji su oko njih u blizini njihovoj.

Drugi su nazrijevali u tom početak onih zala za koja je došo Švabo da ih počini, a s tim se strpio dok se vatra svud ugušila, dok je oružje oduzeo. I tako i jedni i drugi dolazili do zaključka da njima tu nema opstanka, red će najposlije doći svakom tako kao i Mehmed-efendiji.

Dok su oni tako umovali, drugi su raspleli razgovor i nagađali uzroke tom nečuvenom djelu, a da kako i Mehmed-efendiji ublaže tužno srce.

- To je, brate, osveta za Ahmeta, što je digo pušku na Švabu! – osiječe jedan.

- Otkud bolan! – drugi će – Zar da se osvećuje materi za sina koji je i nju ucvilio odlaskom svojim, to mi svi znamo.

- Ma doveli ih dukati, ljudi, šta vi govorite! Došli da im otmu ono dukata, a onda htjeli ih poubijati, da ukriju trag svoj, bezbeli, bojeći se sebi.

- Ni jedan nijeste pogodili! – pohiti Avdaga, prvi komšija Mehmed-efendijin koji taj čas prispje na razgovor – Ja bih, veli, dao glavu svoju da je to nečije tuđe maslo.

Svi svrnuše oči u njeg, a on nastavi.

- Evo, da vam kažem nešto! Kad sam danas pošao u Trnine, udarih odavle kroz Varoš. Ono dvoje, Joso i Anđuša, sjede pred svojim kućama i razgovaraju preko puta. "Eto" – veli ona, i ne gledajuć u me – „i Omer-efendinica bi i prođe, a i sin joj umalo da je osto!" „Šta ćeš," – na to će Joso – „svačija sila za vremena!" a ona dočeka: „I oni su dosta zla počinili."

- To nije istina, da je sve! Mehmed-efendija da je nekom zlo činio ili kogod njegov? To more reći ko je izgubio i obraz i pamet!

Mnogog je ozlojedila ova potvora, pa istom sad vidjeli šta može učinit mržnja i obijest, al' koliko god im je to krivo bilo, ipak razmišljajući o Mehmed-efendijinoj prošlosti, o njegovu ocu i njihovu prijateljstvu s vlasima, sažaljevali ga samo, a Mehmed-efendiji, mjesto da se tuga ublaži, bolilo ga sad dvostruko, jer je i prije iščekivao take prigovore za njihovo prijateljstvo s vlasima, a znao da nikad prijatelj takom nedjelu ne može bit začetnik. Još ni on pod istinu ne zna odakle je to sve poteklo, to će se valjda istragom pronaći; no kad bi i bilo tako, on zna kako nijesu oni jednakih misli i ćudi da tako ni Varošani svi ne mogu biti začetnici toga djela koje se baš na njegovoj kući skolilo. Ali bilo bi uzalud i ne bi bilo umjesno da on, koji je sve to

pretrpio, da on sad ispravlja te misli njihove, ta to bi bilo u očima ljudi braniti dušmana svog.

Sjutri dan je Mehmed-efendija našao čovjeka težaka čestitog Ibriša da dovrši onaj poso u Trninama. Jučer kad mu majku sahraniše, saletješe ga rođaci i komšije, da se odmah „dok su još živi" presele u Maglaj. On ih je poslušao, pa sad nije se mogla ostavit kuća i nedovršen poso, valjalo je nekog najmiti da se osuši bašča. Tog jutra odvede on Ibriša u Trnine, a Alija ostade sa snahom u Maglaju. I oni bili od jučeranjeg dana umorni, a onom žalošću uprav satrveni. Al' zato je sad puna kuća kona, rodica i prijateljica koje su se požurile na žalost Mehmed-efendijinu, da oplaču čestitu Omer-efendinicu, da utješe tužnu čeljad. Sve su se skoro obredale na žalost, a među njima je došla i Ajiša sa svojom majkom. Alija je mimogred vidio i odmah je opazio kako se za ono kratko vrijeme silno promijenila. Nešto je sirota promakla ko da je bolovala, a oči joj podbuhle od silna plača. Jadnica, čula je sumnjivu vijest za Ahmeta, da je poginuo; no trebao se kogod našalit da ona pod istinu primi. Nije mogla ni imala zgode da koga god upita za Ahmeta.

Žene su sjedile u jednoj sobi, a u drugoj Alija s Mustafom i još nekoliko dječaka iz komšiluka. I djeca su bila dirnuta ovom žalošću, pa se tu sad nije veselilo i zabavljalo kao obično, već svi šutili, a samo Alija tugaljivo pričao doživljaje one kobne noći. Najedanput ućutiše oni topot konjskih kopita u avliji. Alija brzo istrka na avli-

ju. Pred kućom je stajao njihov Lazar, a za njim konj pod tovarom.

Kako je čestiti Lazar bio čovjek lijepe ćudi, odan svom gospodaru, tako je i taj tovar, što ga dotjerao, bio prva trećina od kmeta agi nakon ove promjene dviju vlada. Dotle su izdolazili seljaci iz najudaljenijih sela u Maglaj, vidjeli vojsku, ovu promjenu, pa kako niko ništa ne reče za trećinu da se i nadalje daje ili ne daje, a bijaše usto ljudi koji napuniše seljacima uši da ova promjena i nije ništa drugo nego da se svak izravna, to seljaci jednim mahom i postaše svoji gospodari, a age se ne usudiše po svoju trećinu. Ali Lazar to ništa nije čuo, on je svoje age ljubio i štovao, a u ovo doba godine znao da se u njihovu ambaru staro izmaklo, a novo ne prispjelo, pa natovario nove šenice i dotjerao svom agi. Sve je selo graknulo na njeg, grdili ga i psovali, al' on i ne obazirući se zamače za svojim konjčetom u Maglaj.

Kad otovari šenicu, izvuče iz svog torbaka nekakav svežnjić, pa ga pruži Aliji, obzirući se okolo da ga ko ne opazi.

- Jedan seljak, koji je bio s Ahmetom u boju – prošapta Lazar – šalje vam ovo nešto Ahmetovo, da znate da je odista poginuo.

Siromah Alija još ni iz daleka ne bijaše zaboravio majke svoje, još se ni oporavio nije od onih strahota, koje su pretrpjeli one večeri, a evo sad tužne istine za brata, evo nove tuge da je i njeg izgubio.

Odnese svežnjić u kuću i predade ga snahi.

Sve su prisutne žene pustile suze i oplakivale ovu trostruku žalost, što se zbila u ovoj kući. U svežnjiću bijaše Ahmetova hamajlija koju je vazda nosio uza se i učio kad bi dopro, a usto nova, nepoharana čevra. Sve su žene plakale, a u čudu gledale čevru, a i Ajiša bila potresena ovim glasom. Al' kad ona, suzna oka, smotri i poznade svoju čevru, koju na rastanku dade svom dragom – nesuđenom, srce joj se potrese, krv navali u glavu; ona ciknu i klonu za majku svoju...

Žene su potpuno razumjele hudu Ajišu, pa još većma plakale, a ona slomljena, satrvena, grudi joj nešto stisnulo, pa se začas razabrala i pozvala majku da idu kući...

U to doba, kad se i Mehmed-efendija povratio iz Trnina, išao čaršijom vojnik i gdje bi koga sreo, pitao za kuću Mehmed-efendijinu. Ljudi se snebivali od čuda. "Bud su ga" – veli – „onako ucvilili, šta hoće opet od njeg?" Al' niko se ne usudi da pita vojnika zašto traži Mehmed-efendiju.

Mehmed-efendija se povratio iz Trnina, tek da sad odahne, kad ga snađe nova žalost: smotri bratovu hamajliju. „Dakle je uistinu poginuo!" – jecao on pod utiskom ovog tužna, istinita glasa. Sad mu se podvostručila ona tuga, žalost za majkom i bratom poklopila ga, srce mu cijepala.

U taj je čas pokucao vojnik na njihovim vratima, Mehmed-efendiju obuze nova briga, al' brzo mu odlahnu kad ču kako ga pozivaju dolje

u begovsku kuću gdje je bio vojnički sud. On je znao da će se sad povest istraga, pa ga to malo i utješilo. On se doskora zaputi s bratom i ženom dolje u sud, a ljudi po čaršiji šaptali s uha na uho i gledali pusta jada od prava momka.

Povratiše se tek u podne i rekoše da je dotle ispitan samo Mehmed-efendija, koliko se pomno vodi istraga. Tako su oni iz dana u dan odlazili punih dvadeset dana, a nikad da se sukobe s ubojicom il' da saznaju da li je priznao čin i prokazao drugove svoje.

XXVIII

Ajišu je teško potreso onaj čas kad je smotrila Ahmetovu čevru. Ona nijema čevra donese joj crn, al' istinit glas o Ahmetu, da je zbilja poginuo. Njezina cijela duša, sve nježno biće njeno bijaše satrveno pod utiskom silna čustva, teške tuge. U prvi mah provodila vrijeme u plaču, u tuzi, misao joj bila zaokupljena samo za Ahmeta. Njega nema više, on je uistinu poginuo i ona samo lije suze, suši se. Jedina huda mati znala za tugu kćerinu, pa samo lebdila nad njom, strahovala. Kako da ju utješi, šta da joj govori kad onoj tuzi utjehe nema! I njiha dvije tako tugovale. Ajiše čisto nestajalo, ona vehnula ko nježan cvijetak na žarkom suncu. No majka se ipak nadala, tješila kćer, samo da ju kakogod razgovori, da tugu ublaži.

I Mustafa je bio tužan sa sestre svoje. On je nju volio, jer je ona njeg ljubila, pa se čisto njena tuga dojimala njeg da bi i on bio sjetan u nju gledajući. Jedini Muharemaga za to nije znao. Ta

on je i onako vazda bio svoje ćudi, malo govorio, a osobito djeci svojoj; a kako još pregrmiše ovi događaji, on posve nekako prevrnuo. Kod kuće vazda šutio, a vrijeme najviše provodio u čaršiji, u kahvi.

Mehmed-efendijin je događaj davao dosta povoda da se u kahvi naklapa koješta što bi čovjeka samo ogorčit moglo. Onaj silni promet u čaršiji nekako je prinukao mnoge da se late kakva bilo posla, a u kahvi bi onda ostali samo oni koji nijesu marili da što steknu, oni se većma brinuli o tom šta će bit od svega ovog, što se evo još i sad kuha. Puška je prestala u okolici, a koliko se moglo čut, i u svoj Bosni. Svi su krajevi zauzeti pa se sad moglo svašta nagađat o onom, zašto je došla uopće austrijska vojska. Jedni ipak očekivali da Švabe istom nestane jednog dana, drugi govorili da je došao na tri godine; ali Mehmed-efendijin događaj kazivao im da su došli da izvrše ono što Osmanlije nijesu mogle – da nas unište. A kakva ti je razlika između Osmanlije i Švabe? Nikakva! Oni idu na zlo, oni rade nama o glavi, pa bili mi uz njih uza sud ili ne bili. Tako bi se oni daleko zaveli.

Baš u te dane išlo je jedno odjeljenje vojnika čaršijom sa nataknutim bodama, znak da nekog vode il' idu po koga, ko je pao pod neku sumnju. Ali kolikog iznenađenja, kad ljudi usred vojske smotriše čestitog Ibriša! Bio je siromah prestrašen i zabrinut. Vojnici zakrenuše u grad i odvedoše Ibriša.

Taj mali, novi događaj baci svijet u brigu.

Niko nije mogao ni pomislit da je Ibriš čemu kriv; to je on nastradao s onih nesretnih Trnina, u kojim je za hatur Mehmed-efendije otišao da onaj posao dovrši. Najgore je bilo Mehmed-efendiji. Djeca Ibriševa dotrčala plačući, cvilila Mehmed-efendiji što im unesreći oca, što ga posla u onu kobnu kuću da i on zaglavi ko što su i oni. Njemu je bilo teško, al' se nije mogao odvažit da moli gdjegod il' da pita za Ibriša, jer je to u svezi s njim, njegovim imenom, posjedom; strahovao da spomene ono ime kojim se nazivalo njegovo selište i kuća nad kojim, kako mu se sad čini, vije se crn oblak i hoće da uništi i nju i sve što je u njoj. Začas bi ga obuzele misli, pa bi posumnjao u samu pravicu nove vlade, al' bi se brzo povratio i sam sebe uvjeravao da će se to sve po vremenu raščistiti, da će on ostat čist i prav ko što je i jest, a krivci izaći crna obraza. Možda je to sve zbog Ahmeta? Ne, to on ne može da vjeruje. Ta bilo ih je još koji su digli pušku, al' su ili izginuli ili zarobljeni i poslani nekud u sužanjstvo, dakle svi su okajali tu svoju neposlušnost što se po zapovijedi stare vlade ne pokoriše novoj. No šta on i njegova kuća ima da okaje, što je on ikad ikom skrivio? To ga je peklo i mučilo, al' ipak nadao se, pogledao da pravica izbije na srijedu.

Minu podne, pa i mrak pade, a Ibriša nema iz grada. Sjutri dan odvaži se jedan brat njegov pa ode u grad da pita za njeg, šta je skrivio, ali mu se straža ne dade ni približit. „Da nije nešto

skrivio," – veli mu jedan vojnik – „ne bi ga ni zatvorili. Ti mu ne možeš ništa pomoći, pustit će ga valjda!"

Trnine opet ostaše puste. Mehmed-efendija nije ni mislio da bi mogao naći koga ko bi mu dovršio onaj poso. Kako je svijet zazreo, čini mu se, kad bi ih kome poklonio da ne bi mogao naći mušterije. No bilo je ipak ljudi koji nijesu tako mislili. Sijedi je Mustafa Dikedžija tvrdo vjerovao da se prije smrti ne može umrijeti, pa se stoga on ponudi Mehmed-efendiji da dovrši poso. I sad opet nastao razgovor u kahvi, nagađalo se, al' se na kraju svodilo sve na jedno da će red doći svakom ko što je eto Mehmed-efendijinoj kući.

Četrnaesti dan pustiše Ibriša. Kad je po mišljenju svoje braće umakao očitoj smrti i povratio se djeci svojoj, obasulo ga stotinu pitanja, šta je skrivio, zašto ga zatvoriše?

- Zatvori me vlaše jedno! – odaho on uzrujan.

Sve otvorilo oči i zinulo slušat, a on pripovijedao.

- Prije na dan nego će me zatvorit, vidim ja onog Đuricu Anđušina gdje nešto koliši oko Trnina. Hajde, mislim ja, traži krave šta li. Kad evo ti drugo jutro kumpanije vojnika i ono pred njima, uprav k meni u bašču. „U tebe" – veli mi starješina – „ima oružja." „Nema!" – ja ću – „Ja sam predo svoje oružje." Oni se obazreše na Đuricu, a ono zaklikti: „Ima, ima, eno gore u živici." Svi pođosmo gore, a ono nas zbilja

navede i mi nađosmo dvije puške i sablju.

- Ko da ih je ono podmetnulo! – prekide ga jedan.

- Uzalud moje zatezanje, uzalud zakletva; mene spratiše četrnaest dana u grad!

Ljudi se tome čudili, u mnogom kipjela krv od srdžbe na ovu podlost, al' se mnogom i rasvijetlilo, sad vidjeli odakle potječe ono zlo koje su pretrpjeli i koje i sad trpe. Govorilo se o tom zadugo, a bilo svakakvih misli. Jedni su gledali sve zlo u ono nekoliko varoških kućica, a drugi, među kojima je bio i Muharemaga, mislili da je to samo početak onog zašto je došla nova vojska, da se biva trijebe turci. Stoga zamišljali da njima tu nema opstanka i osjećali se u svom domu nekako privremeno. No još je silan promet, velika vojska prolazi, druga dolazi, još se ništa nije oporavilo od one promjene vlada, pa nekako niko nije mogo odlučiti da poduzme što ozbiljnije, a pogotovo seljenje preko granice.

No, dobar dio građanstva nije imao kad ni da razmišlja o tim stvarima. Mnogi je svijet prolazio uz Bosnu, noćivao tu, a da se i ne broje oni silni radnici koji su tu gradili vojničke barake, staje, razni drugi trgovci i silna vojska. Trošilo se sve, a pod dobru cijenu. Istom opaziš jednog dana, a na ravnoj ledini, gdje se nekad djeca igrala, podigla se zgrada, a u njoj puno svijeta, zveka čaša i tanjura – para ko pljeve. Svijet naš, koji nije imao kakva posla, objesi ruke pa hodaj tuda i gledaj šta se radi. Tuda bi se gdjekad kojasio i Alija s

Mustafom. Njiha dva bili uvijek zajedno, razgledali ona strana lica, novotarije kojekakve, a bilo bi tu svašta što bi njih zanimat moglo. Tako Alija pomalo zaboravijao onu tugu svoju, oni bili veseli što se opet sastali, a Mustafa, kad bi se kući povratio, snuždio bi se vidjevši sestru još uvijek sjetnu i tužnu.

Onih nekoliko dana majka je lebdila nad svojom kćeri. Na silne majčine riječi i razgovore, kojim je htjela da joj utješi srce, ona se naoči otresala tuge i ponešto se laćala posla; al' sve radila s uzdahom, vazda sjetna, nujna. Jedne večeri tugovala ona zatvorivši se u svoju sobicu, a tu najvoljela provodit vrijeme, jer je bila sama. Čitava joj se prošlost nizala u pameti pa bi joj se i nehotice oči svrnule na prozor gdje je razgovarala s Ahmetom, gdje se zadnji put rastali. Zaplivala u prošlost, pretitrala sve u svojim mislima koje bi je onda dovele do najnovijih događaja, a tu bi onda srce njeno jače zalupalo, ona bi sva pretrnula, pa... onda opet uzdah, suze. Tada bi joj se naplele one njene sanjarije, one slatke nade u budućnost, kako je mislila bit sretna, kako joj Ahmet šaputao onako slatko umiljato; ali... Ahmeta nema više i – sve je svršeno... Ostala je sama ona, a tužna je misao samo veže sa nezaboravnom prošlosti. I ona je plakala, dugo plakala...

Sjutri je dan ustala Ajiša malo vedra lica, ko utješena. Sinoć je tugovala, dugo nije zaspala, bila u nekom polusnu; al' je ipak iza tog okrije-

pio dubok, sladak san. Ustala je nekako bistre duše, srce joj nekako umireno, jer – živo joj još lebdi pred očima slika: ona je na snu vidjela svog Ahmeta. On joj se ko smilovao, došao da je utješi. Bože, kao sad da ga gleda, lijep, umiljat, a zaklinjao joj se da mu je ona jedina na srcu, da je zaboravit neće nikad – do vijeka. I ona je to njemu rekla, i ona se njemu zaklela da ga neće zaboravit, da mu se neće iznevjerit, rekla mu da će ga čekat dok je živa.

Ah! Eto, na snu mu rekla što i na javi misli, osjeća, da ga ne može zaboravit, da je samo njegova i ničija više, kao što se i on njoj zakleo. I ona se u taj mah trznula kao da se sjetila nečeg. On je zbilja eto održo svoju riječ, on je zaista poginuo, ostao njoj vjeran... A ona? Uzdahla, zaklela se i sad da ga zaboravit neće, da će mu ostat vjerna, da joj je na srcu samo on – jedini... a bistra suza i dubok uzdah bijahu svjedoci tih riječi...

XXIX

Mehmed-efendija je redovito išao na preslušanje, a s njim i žena mu i brat, pa kad im jednog dana rekoše da je istraga svršena, sve izvali oči šta će sad bit od ubojice njihova. Dan po dan i mjesec prođe, a glasa nikakva. Ubojicu njihova često viđali kad bi ga pratila straža, čitava ga već kasaba znala, a on vatrenim očima sijevao na sve strane. Najedanput rekoše da su ga otpratila četiri vojnika s bodama, prevezli se s njim i sjeli u kola, pa niz Bosnu. Odveli ga nekud u veliku kaznionu, rekoše jedni, a dru-

gi opet kako hoće tamo negdje da ga pogube. Mehmed-efendija je još uvijek čekao osude, a čekali su to i mnogi drugi kojih se to nije ticalo. Pa i sami Muharemaga, koji je klonio glavu od ove kuće, i on nestrpljivo očekivao osude. „Ako krivac ne plati životom toga svog čina," – govorio njemu njegov prijatelj Salihaga – „onda se vidi da je poslan od same vojske."

Dan po dan, ništa. Od ubojice nikakva glasa. Tada ljudi istom uzeli zlo na oko. Sad istom nazrijevali šta ih čeka sviju, pa se počelo pogovarat o seobi, da ovdje nije stanka. Jedino Numan-efendija uvjeravao ljude da je to još ratno doba, a u drugu ruku, veli, da nije bilo ni dovoljno dokaza da se krivac osudi. Ali ga oni nijesu slušali, jer znali da je i on vazda bio uz Osmanlije, uza sud, pa je i sad uza Švabe. I Mehmed-efendija je ko i otac mu uvijek u sudu, a osim toga šuruje s vlasima, pa eto šta uradiše od njeg! To su oni mislili, a nijesu htjeli da mu to reknu, da mu uvećaju tugu na srcu. Tako se provodilo vrijeme i neprestano govorilo o Mehmed-efendijinoj istrazi, pa onda svodilo sve na jedno: da se ovdje ostat ne može. Osobito bacilo ljude u brigu i neko ogorčenje kad opaziše kako neki Varošani uprav počeli prkosit za onog ubojicu, što ga odvedoše, a ne pogubiše, kako se to mislilo. Oni se još nijesu zapravo ni rastrijeznili od one radosti koja ih obuze dolaskom nove vojske, pa sad hodali čaršijom i očito prkosili, izazivali ljude da im tako povećaju ogorčenje. Društvo, u kom se nalazio

Muharemaga, opominjalo sve oko sebe da vide kako se Varošani osvećuju, pa sad nek opet srće ko hoće i u sud i sa Švabama nek se drži ko i s Osmanlijom, i s vlasima nek se prijatelji, al' nek sad vidi kako oni i prijateljstvo uzvraćaju. To je Mehmed-efendija znao, makar da to njemu u oči nijesu govorili, pa ga to bolilo, al' uvijek se nado, uvijek pogledo da pravica pobijedi.

I Muharemaga bi napunio uši u kahvi, pa dolazio kući nekako ogorčen, mučaljiv. On je od prvog dana krivio Osmanlije, prezirao oduvijek one naše ulizice Osmanlijama, a sad nekako sažaljavajući osuđivao Mehmed-efendiju, koji je preko tog i s vlasima šurovo, pa ga sad sve najedanput stiglo. I to je on jedanput rekao ženi svojoj, koja je gotovo svako jutro, kad bi kahvu pili, žalila čestitu Omer-efendinicu i njene sinove. On nije mogao trpjeti dalje, rekao je da ih je i njemu žao, ali da se nikom nije sviđalo ono njihovo prijateljstvo s vlasima.

Te su riječi Ajiši srce cijepale. Ona nije znala ništa drugo nego žalit nesuđenu svekrvu svoju, majku Ahmetovu, žalila cijelu kuću, a nije znala da je to tako zlo što su oni činili. Ona je od to doba još većma žalila čitavu onu kuću.

Majka je tako govorila s Ajišom a radovala se što joj se činilo da joj se kći oporavlja od one tuge. U zadnje vrijeme počela je i izvodit sa sobom kojekuda u komšiluk, gdje bi bilo još djevojaka; al' Ajiša se nekako ustezala od hodnje. Ona najvoljela kod kuće, zabavljala se vazda poslom. Kad bi se Mustafa povratio kući,

ona bi se s njim ugodno razgovarala, pitala kud je hodao, šta je vidio, a on joj pripovijedao, kitio, šta je sve mogao vidjet toga dana. I Mustafa njoj bio ugodan razgovor, ona ga volila i brinula se sad više za njeg, gotovo više neg mati mu.

Tih dana Mustafa bi se dugo zadržao kod Alije. Jednog jutra pošli njih dva tu u komšiluk, gdje su bili vojnici u jednoj kući, pa se svako jutro vježbali u širokoj avliji. Vojnici vidjeli kako to dječake zanima, pa i njih veselilo i javljali im se. Jedan razgovarao s njima koješta, pa ih napošljetku pitao da li uče što, znaju li pisati. I oni mu oba napisali svoja imena, kako su još u ruždiji naučili, al' vojnik ni slovca jednog da pročita. Kad on vidi da je to turski, on brzo skoči i donese im knjigu iz koje će oni naučit njihovo pismo. Oba uskliknuše od časovita uzbuđenja. Naučit njihovo pismo! To je bilo za njih zamamljivo i lebdilo im pred očima.

Listali knjigu, zavirivali u svaki red, u svaku riječ, htjeli nekako na silu da prodru u sadržaj njen, da časovito riješe tajnu koja se krila u mrtvim slovima. Vojnik otvori knjigu i poče im kazivat slova, a oni pod svakim napisali turski. I oni oba odnijeli knjigu Alijinoj kući gdje su mogli bit sigurni da ih niko ne pometa. Išli putem, ta poskakivali od nekog ushićenja, a trnuli i zazirali od svakog kao da će im ko otet ovu radost, ko da će ih ko preteći u tom. Ta naučit njihovo pismo, moći se onda svakom pohvalit – to je njiha zanijelo!

I učili su slovo po slovo, a od silne radosti

ne vjerovali sami sebi da pravo čitaju, tražili ta slova na drugim stranicama, da ih poznaju, pa onda pokušavali, da ih i napišu. A koliko veselja za njih kad oprezno nabadajuć slovo po slovo pročitaše prvu riječ! U isti čas i radost i iznenađenje! Nekoliko časaka gledali jedan u drugog od silne radosti, onda opet listaj i traži, da još koju riječ sastave. Kad god bi začuli u drugoj sobi govor il' tutanj kakav, munjevitom bi brzinom turili knjižicu pod jastuk. Nijesu mogli unaprijed znati šta bi im stariji rekli; al' znali su toliko da uče "švapsku" jaziju, pa krili to ko zmija noge. Ako bi im to oni i odobrili, bolje je da saznaju poslije kad oni nauče bar ono dokle je vojnik zabilježio.

Sjutri dan otišli su svom vojniku učitelju i kazali mu dokle su naučili. On se čudio, a i radovao što dječaci tako napreduju. On im iskaziva slova do kraja, a oni se taj dan zapute u polje i tamo su učili cio dan bez prekidanja. Pred veče su znali napisati svaki svoje ime, a slijedećeg dana reče im učitelj da su naučili sva slova, a dalje da ni on ne zna.

Od to doba češće se sastajali, već čitavu knjižicu pročitali, pisali koješta i šarali, pa sad zaprli, jer nemaju šta da čitaju, ne znaju šta da pišu. No oni ipak provodili tako vrijeme u zajednici, sad se sjetili i svojih ruždanskih knjiga, pa sravnjavali ova dva pisma, a lica bi im zasjala od silna veselja kad pomisle: „Rijetki su njihovi vršnjaci koji i jedno pismo znaju a oni – dva!"

I Alija nije mogao održat da se kome ne po-

hvali. On se već odavna upoznao sa slugom nekakva gospodina što je tu u komšiluku mlijeko kupovo. Sluga se čudio dječaku kako je brzo naučio, pa to kazivao kod kuće svom gospodinu. Kad je drugo jutro došao po mlijeko, donio je Aliji od svog gospodina lijepu knjigu, punu priča i pjesama. Tim su se njiha dva zabavljala.

XXX

Kasna je jesen. Snijega još nema, al' zemlja smrzla, zrak suh i oštar. Mehmed-efendija hodao još zavijene ruke, radit što i da je htio, ne bi mogao. Liječnici mu kazali da će ostat malo sakate ruke, a da treba da se čuva studeni. Zato on rjeđe izlazio iz kuće, a tu bi mu se često navratili prijatelji, Numan-efendija, Avdaga i drugi. Kad bi izašao koji put u čaršiju, sretao po čitave hrpe vojnika, a oni šeću od dućana do dućana. Kad bi Mehmed-efendija mitio mimo njih, čuo bi mnogi put njihov razgovor:

- Vidiš! – rekao bi koji vojnik družini. – Ovome je turčinu Crnogorac ubio mater!

- I njega eno ranio! – drugi bi dodao.

- Lopov! – grdili vojnici.

- Šta mu je žena kriva?

To bi Mehmed-efendiju razgovorilo, kad bi vidio kako i vojnici preziru krivca i ubojicu njihova. No vojnici su to zaista činili s dvostrukim razlogom, što je on, vojnik, pucao na žensku glavu, a u drugu ruku ionako ga prezirali, dok je još u vojsci bio, pa se čak oveselili kad ga zatvoriše. Osobito njegovo odjeljenje, kom je on bio vodnik, strepilo od njeg. Bio je u službi

tačan i strog, al' inače u privatnom životu opak i obijestan. Zato su ga i izbjegavali svud, nigdje nije bilo vojnika u krčmi, gdje bi on bio.

To bi Mehmed-efendiju utješilo, to toliko bi on saznao za ubojicu njihova, a inače nit izbijao glas o osudi, nit se on usuđivao da pita gdjegod. Jednog dana dođe k njemu jedan sin Buljubašićkin i opomene ga da onu ogradu u Trninama skloni kud, jer da je zimno doba: mogla bi se raznijet ko i svake godine. Mehmed-efendija saslušao momka, al' bi volio da mu se nikako ne govori o Trninama. To je ime dozivalo njemu tužne uspomene u pamet, a on na silu htio da to zaboravi. Al' odreći se svog dobra, okrenut od njeg glavu, to se opet nije moglo. I on napošljetku najmi tri konja da sjutri dan prenesu ogradu.

Ranim jutrom zaputio se Alija s kiridžijama u Trnine. Magla se istom bijaše rastupila, a iza brda pojavilo crvenkasto jesensko sunce, kad oni zaokrenuše kroz Varoš, gdje je još sve spavalo. Kad bijahu nadomak Varoši, nikoše im pred očima Trnine sa golom baščom iz koje viri krov kućni. Alija je to sve preletio jednim mahom, a misli mu se svrnuše na nedavnu prošlost. No ne dade mu se dugo razmišljat, jer je opazio gore nešto što ga vrlo iznenadi. On je tobože uza se nosio ključ kućni, da tom prilikom i kuću obiđe, a taj čas eno iz kuće se vije dim, kao da ima neko u njoj. Kad je i kiridžije upozorio na to, oni svi iznenađeni pohite i doskora se mašiše

Trnina, pa se žurili uz brdo tvrdom ledinom.

Stigoše pod bašču, al' sve pusto. Iz kuće je sukljao tanak dim, no oni već čuli i prasak vatre. Ne časeći časa jurnuše kroz bašču, kad se svi zapanjiše od čuda. Đurica, sin Anđušin iz Varoša, provalio duvar kućni, pa u njem naložio vatru; i sad se izmako, pa gleda kako šeper puca. Kad njiha smotri, stišće iznad kuće onamo prama gaju, koliko ga noge nose. Čas-dva, oni se izgubili. Dva momka i Alija htjeli sad da se natisnu za vlašetom da ga pitaju što podbaci vatru pod tuđi krov, al nije bilo vremena, plamen skoro da obuhvati sav duvar, a prihvati li krova, kuća je onda u plamenu. Šta će? Za kućom je bilo vreoce odakle se voda nosila, suda nigdje, pa se kiridžije latiše kapa svojih, te nosi i pljuskaj vodu u duvar, i tako ugasiše vatru.

Alija se požuri kući da javi bratu taj događaj. Mehmed-efendiju to nije samo iznenadilo, već ga čak dirnulo, porazilo, da mu je teška nekakva tuga srce stegla. Htjela se dakle njegova kuća da pretvori u pepeo, krivac je viđen, zatečen na djelu – sve je bilo jasno. Obuzelo ga neko tugaljivo ogorčenje, misli ga salijetale i dovodile u sklad sve što je pretrpio one kobne noći, ono okrivljenje Ibriševo, pa sad ovaj palež kućni. On znao da se ljut dušman krije za onim djetetom, Đuricom, ta prstom bi mogo uprijet u njeg, a taj dušmanin ustao da prevrne njegovu kuću, da ga uništi i njeg i sve njegovo... On vidi da je njegova kuća najviše pretrpjela mimo svu kasabu, no još ga većma bolilo što je vidio onog

dušmanina kom on nije ništa skrivio, a koji je ustao na zlo, koji mu se sveti a nema zašto, koji mu o glavi radi...

Mehmed-efendija je uzrastao u očinoj kući, u milju i obilju, bez ikakve brige, a nije se naučio podnosit ni mrka pogleda, ni oštre riječi, već bezbrižno provodio svoju mladost, pa udario i u piće, a da se što bolje zabavi sa društvom svojim. Njegova i onako blaga ćud nije naučila podnosit ni lakših udaraca od onih koje je pretrpio, al' u ono vrijeme tješili ga prijatelji i on se održao da ne potraži kakva oduška svojoj tuzi i tjeskobi. Al' ovaj ga zadnji događaj porazio, nije ni mislio da potraži zaštite dolje u zapovjednika pred kojim je stajao nekoliko puta, a vazda nekako skromniji i satrveniji i od najvećeg krivca. Tog časa nije mogao vjerovat da bi to mogao biti zadnji napadaj na njeg i njegovu kuću, a pošto se sve to zbivalo vazda u Trninama, on brzo stvori odluku makar da ta kuća i zemlja ne mogu bit uzrok njegovoj kakvoj krivnji il' čijoj osveti.

Sjedio dugo i tako sam u sebi razmišljao, pa onda dozvao Aliju i dao mu nekoliko zapovijedi. Alija je doskora otišao u čaršiju, našao telala čaršijskog i poslao kući, a zaputio se onda drugim poslom, što mu je brat naredio. I makar da se potpuno pokoravao bratovoj volji, ipak dugo je oklijevao da uđe kud je poslan. Najedanput ispade odnekle preda nj Avdaga, komšija njihov, pa kad smotri Aliju, nekako zbunjena, saletje ga pitanjem kud je pošao, šta li traži.

Dječak zamotavao, mrsko mu bilo da kaže Avdagi pravu istinu, a ovog poduzimala sve veća sumnja. Napošljetku sazna on od Alije da ga je poslao brat po rakiju, da tim tobože razbije tugu svoju. Avdaga spopade dječaka za ruku, pa upravi s njim kući njihovoj. Putem on saznade za novi događaj u Trninama, što je i uzrok da je Mehmed-efendija posegnuo za piće.

Avdaga je čovjek od starih ljudi, pun savjeta za mlade, ali i velik neprijatelj svih novotarija. On se oduvijek dobro pazio s njihovom kućom, a jedino što se njemu njihovo nije sviđalo bijaše ono njihovo potucanje po sudu, kako je on nazivao službu za prijašnje vlade. Kad uđe Mehmed-efendiji, ne bijaše ni sio a zasu raskolačenih očiju:

- Šta ti je, pobogu brate?

Mehmed-efendija tužnim okom pogleda prijatelja, a ni riječi ne izustio. Znao da će Avdaga sad prosut čitavu torbu svojih savjeta koji ne mogu utješit srca njegova.

- Sretoh evo dolje u čaršiji brata ti, – poče opet Avdaga – pa šćaše u mejhanu! Jesi l' ga ti poslao?

Mehmed-efendija šutio.

- Ej moj Mehmed-efendija, ali ti si lud! – naklopi se on – Vi, mladež današnja, puneći njima kese, a ispijajući njihove čaše i ustovarili ste ih na vrat sami sebi! Ostavi se, bolan, zar se dozvo nijesi! Zar dušmanu kesu punit!

Mehmed-efendiji je bilo gore, tjeskobnije. Nije mogao da mu kaže da on ne pije da nji-

hovu kesu napuni, već da tugu svoju razbije. No znao je to Avdaga i bez njeg, znao je što Mehmed-efendiju taj čas boli pa opet nastavio:

- Bili vam zapalili kuću, je li?

- Ja! – potvrdi on.

- Pa! Tim da im se osvetiš? Kam' sud, što ne tužiš dušmane?

- Neću! Prolazim se svega!

- Ja ih se ne bih prošo! Ovo nije više "ratno doba" Numan-efendijino, pa napošljetku da i jest, ja mislim da se opet ne smije palit tuđe dobro!

Oni uprav u razgovoru, a Numan-efendija upade k njima. Domaćin usta spram prijatelja, a ovaj, tek što sjede, u čudu pogleda u Mehmed-efendiju, pa upita:

- Ma je l' ono istina što ja čuh u čaršiji?

Mehmed-efendija pogleda u njeg, čekajući pitanja.

- Da Trnine prodaješ?

- Jest! – potvrdi on tiho.

Avdaga sad istom zagalami. On nije ni znao da se Trnine već prodaju, a Numan-efendija opet nije znao zašto je Avdaga došao. I tu se sad raspleo razgovor. Oni krivili Mehmed-efendiju što je tako podlegao, da se čak s Trninama rastane. Ta prodati ono selište tako je kao odreći ga se, jer onakog mjesta, a na kućnom pragu, nema u daleku. Osim tog, što će reći i dušmani? Smijat će se! Napošljetku ga svjetovali da da Trnine kome u zakup, al' on neće toga, bojao se ne bi rad bio da iko nastrada njegovom kriv-

njom, na njegovoj zemlji. Oni mu govorili, al' uzalud. Mehmed-efendija se nije dao odvratiti od svoje nakane. Trnine su njemu zadale toliko jada da bi ih se odrekao, rado zaboravio, kad bi mogao. Ali od pića ga ipak prijatelji odvratiše. Duboko su mu se u pamet uvrtile one Avdagine riječi: "Ne, bolan, punit dušmaninu kesu! Tim bi mu pomogo, da ti zada većeg jada, da te upropasti!"

Trnine se prodadoše. Kupi ih Ferhat, onaj težak željeznih ruku, jake mišice, koga nikad zora ne zateče u postelji, a po mraku se vraćao s posla.

Baš odmah prvog jutra zametnu se on sjekirom, kako je vazda običavao ići u njivu, pa okrenu u Trnine. Kad bi kroz Varoš, smotrit će pred kućom starca Mitra, oca Arsenova, pa ga pozdravi krupnim svojim glasom da je čuo sav komšiluk. Starac mu se ozva, pa odmah pritače smiješeći se, tek da rekne koju:

- A kud si mi se to podigo saba'ile?

Ferhat kao da je to i očekivao, zastade pa odvrati:

- U Trnine!

- A ja zbilja! – dosjeti se starac – Ti si pače kupio Trnine.

- Jesam, ja.

- E, neka, neka, da Bog da s ajrom da ti bude!

- Dabogda, stari! – prihvati on.

- Neka, neka, dobro je selište! Ne žali što si dao para!

- I ja mislim! Pa pođoh evo da obiđem malo, da vidim... Valja obilazit svoj zirat, a...

- Treba, treba...

- A ionako, vjere mi, ima svakakva svijeta, a ograda je, kuća je pa...

- Treba, ja kako!

- A ja... – maši se sjekire – sobom sudim kad udari ko u moje. Ja dok sam živ, ne dam u svoje, a Švabo ako će mušketat, neka – meni je svakako jedanput mrijet.

Starac se Mitar na silu smiješio i odobravao glavom, tek da bi ujagmio po koju riječ, a Ferhat jednako drobio, a vikao, razlijegalo se. Na to se rastanu.

Te su se riječi brzo raširile po kućama varoškim. Svak je znao Ferhata i svak i nehotice zamišljao onu veliku razliku između njeg i Mehmed-efendije, a svako je čeljade moglo na dan po dvaput vidjet Ferhata kad prođe između njihovih kuća i čisto se činilo da im prkosi svojim krupnim i runjavim rukama, jedrom mišicom i teškom sjekirom o ramenu. Od to doba bile mirne i Trnine i njihov gospodar...

XXXI

Nastala zima i duge noći. Promet u čaršiji opadao, nestajalo pomalo one bujice silna stranog svijeta. Obnoć kahve pune, govorilo se o svačem, a najviše o nedavnim događajima. Sad mnogi uviđali da je svaka borba bila uzaludna, al' ih još ima koji misle da se Švabo još nije učvrstio u Bosni. Sad se pričale razne zgodice iz onog vremena, svaki je doživio ponešto što

drugi nije, pa se sad tu redalo i kitilo, a sve izazivalo sad užas, sad smijeh; sve su to nedavne uspomene koje će se dugo pričat, i koje svak rado sluša.

I Muharemaga je tu provodio vrijeme, al' on vazda šutio. Ko je bio pun jadikovanja, taj je mogao s njim. Katkad bi se upusti u razgovor sa svojim starim jaranom Salihagom koji je sad, otkad ovo rad smalaksa, imao više vremena i češće zalazio u kahvu. I tako bi se on gdjekad pomalo razvedrio razgovorom sa Salihagom, pa bi onda i sa ženom kod kuće progovorio po koju riječ, što bi nju vrlo obradovalo. Ta dugo je već od onog časa kako je buna buknula, od onda je njen Muharemaga nekako neveseo, pa to i nju morilo. Ona se dotle brinula samo za Ajišu. Svaki joj dan čitala neku tugu na licu, al' ipak nadala se da će jednom kakav povoljan događaj uplivisat i njena će se kći istom najedanput promijenit, nestat tuge. Ali kad je Muharemagu počela popuštat njegova hladnoća i ko počeo da živi novim životom, nju je baš tada poduzimao neki strah i zebnja za njezinu kćer. Ajiša nikako da se oporavi, vazda onako sjetna, vazda tužna. Doduše nema onog plača kao ono prije, al' nema ni cigle vesele crte na licu. Ona nije govorila o tom s Muharemagom već samo u sebi strahovala. Izvela bi koji put Ajišu u komšiluk na sijela, na sastanke, gdje bi još djevojaka bilo, al' Ajiša se od tog ustezala. Osobito odonda kako joj se bio počeo javljat Rašid Salihagin, kako je mati kasnije čula, odonda Ajiša rjeđe izlazila.

Baš u te dane dođe žena jedna od Salihagine kuće i onako izdaleka reče Muharemaginici kako bi, eto, Rašid, biva, bio mušterija kćeri njihovoj a i roditelji mu bi to želili pa, biva, hoće da znaju u koje će ime zaprosit, da se ne bi osramotili. Muharemaginicu je to taj čas i obradovalo i opet bacilo u brigu. Govorila najprije s Ajišom, a ko mati svoja, pozlatila kćeri svojoj kuću Salihaginu, kako je i momak čestit a iz dobre kuće; al' Ajiša na to samo uzdahla. Mati je opet salijetala, svjetovala da je kakogod skloni, al' ona napošljetku reče da ne nalazi mahane, a moli da se to sve strpi ovog vremena. To je majku utješilo, premda od kćeri nije dobila povoljna odgovora.

Muharemaginica je dugo oklijevala da to mužu otkrije, al' napošljetku došla joj opet neka rodica Salihagina, pa onako u razgovoru nabacila izdaleka kako onamo pogledaju odgovora. Nije kud! Ona to sve otvori Muharemagi. On je saslušao, zašutio se nekoliko časaka pa odriješio:

- Ja momku ne nalazim mahane, a ni kući mu!

- I ja sam ti tako, – dočekala žena – al' bogme ne znam... cura, ako ćeš nešto... ma vazda ko da boluje, eto ti!

I tu se zašutili. Muharemaga bi želio ovo prijateljstvo sa Salihaginom kućom, a i žena mu želila da usreći svoju kćer, ko i svaka mati, al' reda je bila strpit se i čekat da se Ajiša oporavi.

Muharemaga šutio i otišao u čaršiju a da ništa ne osjekoše. No žena mu nije propuštala zgode da govori s Ajišom, mislila da će je onako sklonit na udaju, a to bi bio hajr za nju najviše; majci se činilo da bi taj događaj, ta promjena neka učinila pa bi se Ajiša otresla one sjete i tuge. Al' sve uzalud. Ajiša se zabavljala kakvim poslom, a nikad riječi, nikad razgovora. Majci se činilo da joj ona ne progovori, da bi joj kći po cio dan šutila.

Tako prolazili dani u nekoj neizvjesnosti i Muharemagi i ženi mu, a i Ajiši. Oni želili njenu udaju, svezu sa Salihagom, a ona kanda najvolila vazda u šutnji, u misli. Želio to i Salihaga a i sin mu, još odavna, al' prije je bio Ahmet, a Rašid onda znao da Ajišu niko ne odvrati od Ahmeta. I tako sad sve ustalo da se Rašid oženi Ajišom, al' odonud nikad povoljna, svjesna odgovora.

Utom je skoro i zima na izmaku. Dva mlada druga, Alija i Mustafa, provodili dane i noći zajedno. Onaj sluga donosio Aliji knjiga i oni se zabavljali, a kad bi im toga nestalo onda se laćali onog što su u ruždiji učili, ponavljali to i tako provodili vrijeme. Tome je dosta pomagalo i to što ni jedan nije imao posla, a starješine, osobito Muharemaga, nijesu se ni brinuli za njih. Tako listajući knjige, razgovarali, premišljali, rađala se u njima neka želja da bi opet učili, da bi čak draga srca i otišli nekud iz svog rodnog mjesta da nauče, da budu učeni, pametni ljudi. Ali sve te njihove misli, sve želje bile u taj mah

neizvedive. Govorili o Carigradu, govorili i o Sarajevu, pa o Turskoj i o „njihovoj" nauci – ali to je sve njima bilo daleko, za golemim brdom, ko u kakvoj gustoj magli. Znali su da nijesu dorasli sobom ni preko kućnog praga, a ko zna bi li im starješine i dopustile, a kamo li da ih sobom napute i još odvedu nekud. Uto se Alija sjetio što mu je govorio onaj gospodin, što mu je slao knjiga kad ga je prvi put upoznao, kako je šteta da ništa ne uči.

Oni su tako mogli samo razmišljati, nijedan nije imao odvažnosti ni da spomene starješini svom, osobito Mustafa, poznavao svog oca kako mu nije drago bilo ni što je u ruždiju išao, pa bi začas protrnuo kad bi mu na um palo da otac sazna za njegovu novu jaziju što je naučio, šta bi mu rekao! Alija je drukčije mislio o svom bratu, a već tada znao da je njihov sav rod oduvijek u sudu, pa mu se u taj mah činilo da mu brat ne bi zabranio. No njega je pometalo drugo nešto da on jedanput otkrije svoju želju bratu svom: on češće čuje na sijelu u njih kako Avdaga govori da će puknut (puška, rat) prije Jurjeva.

Tako se oni svaki dan sastajali i vazda govorili o svojoj nauci. Gdjekad bi tako daleko zašli da se već gledali izučeni, pametni; tada bi bili ushićeni, a onda opet naglo pali, pomislivši da o tom svemu nema još nikakve nade, nikakva izgleda.

I Ajiša je u neko doba opazila na bratu kako je nešto zamišljen, gdjekad zadugo ne bi za-

spao. Kako ga volila, a u zadnje doba bio joj jedini razgovor, pitala ga ona, al' on ni riječi o tom, sve tajio.

Jedne večeri bijaše u Mehmed-efendije na sijelu nekoliko prijatelja, a među njima Avdaga i Numan-efendija. Domaćin je bio nešto zamišljen, pa tek što su prijatelji sjeli zađe im on pričat čudnovatu novost. Toga dana odazvao ga dolje (u sud) jedan gospodin pa mu govorio da pošalje brata nekud na nauku. „Ja znam" – veli Mehmed-efendija kako mu je govorio onaj gospodin –„vaša je porodica oduvijek bila u sudu, stari vam bili najpametniji i prednjačili u kasabi, pa zašto ne bi dao brata da izuči, nek bude ko što su mu i stari bili."

Prijatelji se njegovi čudom čudili, a jedini Numan-efendija bio ravnodušan pri tim riječima.

- Taj ti je gospodin iskreni prijatelj! – trže se on prvi, a Avdaga raskolači oči u njeg:

- Ma što govoriš ti? Jesi l' ti pri sebi? I ti bi to učinio?

- Zašto ne bih?

- E čuješ, Numan-efendija! – ozbiljno će Avdaga – pametan si, a tu vidiš... Ma znaš li ti šta hoće oni s tim?

- Šta je? – ovaj će smiješeći se.

- Vidiš li ga – upire prstom u Mehmed-efendiju – ranili su ga, mater mu ubiše, a onaj i jest poginuo – zar neće tim da ovu kuću u temelj raskopaju?

Numan-efendija se u taj mah nije mnogo osvrtao na njegove riječi, on je bio obuzet oz-

biljnim mislima, vidio je on već i prije da su nastala druga vremena, a nauke je i prije trebalo, a sad kanda još više. On je sad ozbiljno razmišljao o Aliji. Al' u taj mah Mehmed-efendija nastavi što nije dovršio, a to je bilo još začudnije da je Alija već naučio njihovo pismo. To mu je kazao onaj gospodin, a on se kasnije i uvjerio o tom. Još veće čudo, veće iznenađenje! Svi su šutili, a govorio samo Numan-efendija i Avdaga. Drugi nijesu znali uz koga da pristanu. Avdaga bio pravi turčin, zazirao da će se djeca ovako odmetnuti od dina. Numan-efendija opet sasvim drugih misli, al' mnogo učeniji, pa razlagao potrebu da se uči.

- Svak je čuo zapovjednikove riječi, – govorio on – svak da je pod zaštitom cara i pravice, al' svak treba da radi i da uči. Alija će po vremenu zamijenit u sudu onog gospodina, ako nauči i znade ko on.

Avdagi to nije moglo leći u pamet, a nije to mogao ni da prisvoji, jer turčin treba samo dina da čuva. Numan-efendija mu dokazivao za se da je on sam slušao većinu ljudi, kad je bio mlad, da ni on ne bi otišao na nauku, a danas i din bolje čuva od njih.

Dugo se još razgovaralo, a na kraju ostao svak pri svom. Numan-efendija nije ni govorio da uvjeri Avdagu o potrebi nauke, on je govorio više Mehmed-efendiji, ne bi l' ga sklonio da ozbiljnije misli o budućnosti brata svog.

XXXII

Cijela je kasaba govorila o dvojici dječaka,

kako su već naučili „njihovo“ pismo, a ni godina još po Švabi. Taj se glas rasprostirao a svijet se čudom čudio, a još više nenadanoj odluci njihovoj da su već htjeli ići nekud u te „njihove“ škole.

- Ma ne čudite se djeci, – govorili jedni – već starješinama njihovim.

- Ali ne, Muharemaga je pravi turčin, on svom neće dat. – govorili drugi.

Dok se ova čudnovata novost širila i govorilo o njoj i gdje bi se dvoje sastalo, Muharemaga je dotle stao tome na put onako kako je on znao. Od onog časa Numan-efendija se brinuo za Aliju zajedno s bratom mu, a odlučio to govorit i Muharemagi za sina mu, nek su djeca zajedno, al' ga u tom preteko Avdaga. On je onog jutra otkrio Muharemagi sve, pa ga onda nasavjetovao kako će zabranit djetetu: al' ovaj nije čuo savjeta, odmah je uskipio od srdžbe i pohitio kući.

Žena je odmah poznala da tu ima nešto, pretrnula, ne smjela probijelit. On stade na hajatu, puhao od ljutine!

- Gdje je! – dreknu on na ženu. Ona zadrhta.

- Gdje je... – ponavlja on.

Na taj glas njegov otvoriše se sobna vrata, a na pragu se pojaviše Mustafa i Ajiša, oboje iznenađeni.

- Što si uradio! – viknu on da se razlijegalo, a lupi nogom o pod. Gledao je ravno u Mustafu.

- Šta je, ako Boga znaš! – upade sad žena i

stade među njih.

- I ti prihvatio za njihovu jaziju! – vikao on na sina – Ti... – i poletio put sina, a žena i kći udariše u jauk.

- Ako Boga znaš! – zacvili opet žena, a Ajiša plakala. Mustafa stajao nijem, blijed.

- Govori! Ko te navrati na to! – grozio se on djetetu.

Žena lomi rukama ne znajući još šta joj je mužu.

- Govori! – viknuo on opet da se razlijegalo – Je l' ti ono vlaše zavrtilo mozgom!

Dijete strepi, ne odgovara.

- I ti hoćeš da ideš! – dreknu on sav gnjevan, koraknu i udari sina da je poteturao i složio se na pod.

Sve udari u vrisku, u plač. Ajiša potrča k bratu, a žena stade pred Muharemagu. Molila ga, zaklinjala, htjela da ga uvede u sobu, da ga kakogod mine ona srdžba. On upro u sina ukočen pogled:

- Ni koraka jednog iz kuće! Makneš li se samo odavle... glavu ću ti tvoju odvrnut!

I on svrnu u svoju sobu.

Dugo je prošlo, a on se nije umirio. Sjedio, ustajao, otpuhivao, a žena pored njeg strepila. Kad se oporavio od onog uzbuđenja, pripovjedio ženi sve što je čuo za sina. Sad istom vidi zašto su se oni onako vazda družili, a naslućivao i prije da to drugovanje nikad dobru ne sluti. On je oduvijek prezirao onu kuću, a kao da mu srce šaptalo da je se kloni. Sad da ikako

može iščupao bi iz djeteta i ono što je naučilo. To ga je peklo. Napošljetku se zagrozio ženi da ga ne pušta iz kuće. S onim (Alijom) ne smije se ni vidjet, a kamo li sastat!

Dok je on govorio sa ženom oporavljajući se od one srdžbe što ga bijaše spopala, dotle je Ajiša onamo gorko plakala, a Mustafa još uvijek strepio. Ona je ljubila brata svog, nije mogla gledat da mu se imalo nažao učini, pa ona silna grožnja očina, onaj udarac, to je bolilo, srce da joj pukne. Nije znala šta joj je hudi brat skrivio toliko, nije ga mogla ni pitati taj čas, već samo tugovala, plakala.

Muharemaga se napošljetku malo smirio pa otišao u čaršiju, a mati sad pošla da utješi djecu svoju. Uzalud ih razgovarala, govorila čak da se otac odljutio, oni se još nijesu mogli oporavit, još uvijek strepili od straha.

Muharemaga je sjedio u kahvi donekle umiren, što je onako doskočio zlu, al' ga još uvijek bolilo što čuje gdje se sad govori i o njegovu djetetu. Svijet svašta govorio, najviše se čudili što su djeca naučila njihovo pismo, a da niko o tom nije ništa ni znao. Svak se tome čudio, a rijetko da ko udari Muharemagi u obraz. Vidjeli ljudi da mu je i samu teška muka na srcu, pa govorili mu za ledima, žalili ga, a Avdaga to i pred njim rastresao. „Nešto su, veli, djeca i u ruždiji zahvatila," – porugljivo će on što mu je Mehmed-efendija govorio – „pa je jazuk da se prekine. A ne zna siromah da su te njihove ruždije i dovele nama Švabe na vrat! Pa im sad nije

ni to dosta već hajde sad i u njihove škole! A eto on (Mehmed-efendija) najviše srtao uz Osmanlije, pa šta ga snađe!" Tako Avdaga govorio ne zamotavajući, a ljudi mu odobravali; al' kad bi na to prispio Numan-efendija, nastala bi onda prava svađa. Ono što su djeca naučila njihovo pismo, a da niko nije ni znao, to je starješinama opomena; kad ih oni ne napućuju na nauku, djeca onda sama to čine. „U naravi je ljudskoj da teži za naukom," – govorio Numan-efendija – „i to se najbolje vidi kod djece. No, koja korist kod onakih roditelja, koji suzbijaju onu želju dječiju za nauku, ta oni se uopće nikako ne brinu za svoju djecu, a kamo li da ih još na nauku napute." Tako opet Numan-efendija krivio roditelje i to mnogog ošinulo, mnogi to na se uzimao, pa mu niko ne bi odobrio govora.

- Pravo nam veli! – govorio kasnije Salihaga Muharemagi, makar da on nije imao razloga da to sebi prigovori jer on istina nije dao Rašida da izuči, al' onako se brinuo za njeg, a u svom ga dućanu izučio trgovini da sad bolje trguje nego on – I ti isti, i ja, i svaki, zar se mi brinemo za svoju djecu? Kako se brinemo tako nam i rade.

I tu se Muharemaga zamisli. Sam je sebi priznavao da se on ne brine svojom djecom, osobito Mustafom. Da je gledao kud hoda, s kim se druži, da ga je držao na oku možda toga ništa ne bi bilo. I on se sad dozvao, sam sebe korio, a uto opet Salihaga prionuo razgovarat ga što se sve na tom razminulo. On se donekle umirio.

Mustafa je od onog časa bio zatvoren u svojoj kući. O Aliji, o njihovu drugovanju nije smio ni pomislit. To ga bolilo, a još gore onaj silni nagli preokret u njegovu životu. Ta zar bi mogao i pomislit da će se on kad rastat sa svojim drugom! A sad, sad ga mora na silu da zaboravi, mora izagnat iz glave i sve one lijepe uspomene iz njihova drugovanja, mora se odreć i onih slatkih nada, onog nekakva života što ga je s Alijom zamišljao. Ta otac ga je toliko zastrašio da ne smije o tom svemu ni da pomisli.

Onaj prvi dan proveo on u tuzi, u plaču zajedno s Ajišom. Nije u taj prvi čas mogao ni pomislit šta je skrivio, tek kad se počeo oporavljat od onog straha i plača, mislio o svojoj pogrješki; al' ipak nije mogao da shvati da je to tako zlo što je on uradio. I sad se više uvećavala ona bol za Alijom, za drugovanjem njihovim, sad ga mučilo i to što ne smije nikud iz kuće. On i sestra čitali jedno drugom tugu s lica. On je znao za prijašnju tugu svoje sestre, ta godina je skoro kako je veselu nije vidio pa sad gledao kako je ovo ponovo rastužilo; vidio da se sad sirota za njeg rastužila, pa ga to još više bolilo.

Ajiša bijaše satrvena od tuge za Ahmetom, i koliko god se činilo da se sirota oporavljala, bijaše se ipak svom dušom odala nekoj sjeti, pa živjela tako iz dana u dan jednovito, kretala se po kući kao sjena, a glasa nikad da joj čuješ. Očito je bilo da je našla utjehe u onoj nujnosti, sjeti, a svaki spomen o starim danima izazivao bi u nje dubok uzdah, bistru suzu u oku. Uste-

zala se i od hodnje, od svakih sastanaka i veselja, pa se odala kućnom poslu koji bi radila samo da provede koji čas bez tuge, a jedini joj razgovor njen mili brat s kojim bi kanda jedinim izmijenila pokoju riječ. U duši mu se radovala, pratila blagim sestrinskim pogledom, a u srcu svome nosila jedinu želju na ovom svijetu: vidjet jednom Mustafu sretna, dočekat njegovo veselje.

Zato su one očine riječi parale srce njeno. Od prevelike ljubavi za bratom, tugovala za njeg više nego on, a one strašne grožnje očine ona nije mogla podnijet, bila je nemoćna da tom odoli, nju je ova nova tuga shrvala...

XXXIII

Alija je otišao u Sarajevo. Naputio ga brat, Numan-efendija i onaj gospodin, a drugo sve šutilo. On se spremio, a bio vazda tužan; nije ni zamišljao kako se teško rastat od svoje kuće, od zavičaja, a nadasve žalio Mustafe. Otac mu zabranio, pa se nijesu vidjeli od one noći i on ga se već za to vrijeme zaželio, a sad se rastaje od njeg bez ijedne riječi. Alija je ipak uoči polaska svog poslao Mustafi po ciganki pisamce i doskora dobio i odgovor od njeg. Ta dva pisamca bijahu njima jedine vidljive uspomene od njihova drugovanja, njihovih minulih dana.

Bilo je rano jutro kad je Alija pošao. Još ni sunca ne bijaše iza brda, kad on s bratom ispade na sokak, a momak za njima nosi prtljagu. Mehmed-efendiji se bilo teško odlučit da brata pošalje na nauku. U tom odlasku gledao, kako on ostaje sveosve sam, al' ona misao za nau-

kom, što je on još kao mlad momak osjećao, nadvladala i on brzo odlučio: ostat makar i sam, a poslat brata svog da izuči. I Alija je bio čas ushićen, što prvi od cijele kasabe odlazi na nauku da izuči, da postane čestit čovjek i činovnik, kako mu je govorio onaj gospodin, al' u isto doba bio i ganut s ovog rastanka s bratom, s kućom i s Mustafom.

Kad su naišli ispred Muharemagine kuće, Alija bacio pogled u prozore i raspoznao svog druga. Jedan ganutljiv pogled bio njihov oprost. Mustafa pokrio lice rukama, a Alija oborio oči preda se, nije mogao od suza dalje gledati.

Siromah Mustafa znao da će Alija tuda naići pa se od ranog jutra pribio uz prozor da vidi svog druga – zadnji put. I Ajiša je bila dirnuta s njihova ovakvog rastanka.

Taj dan je sve znalo da je Alija otišao i o tom se svud govorilo. Mnogi to nije mogao vjerovat da će to učinit Mehmed-efendija; al' sad svakom bilo jasno: Alija je uistinu otišao i to da je kud na tursku nauku već – u školu. U to doba, kad se još moglo pogledat da se Švabo vrati niz Bosnu, u to doba šalje svog brata u njihove škole Mehmed-efendija koji je najviše pretrpio od njih. To je bilo najveće čudo; i što se više svijet čudio i osuđivao taj korak njegov, toliko se Muharemaga tješio i zahvaljivao Bogu što se i na tom razminulo. Pored toga uvjeravao njega njegov prijatelj Salihaga da je to bilo stoga što se nije brinuo za svoje dijete, što ga je pripustio samu sebi, pa dijete tako i zabasalo zajedno s

Alijom. A da se drugovalo s boljom djecom, toga ništa ne bi bilo. Salihaga je svog Rašida vazda držao na oku, a kadnokad dao mu i gara, nek nije prazna džepa, a samo nek je u redu. Što će on otić u mahalu, što će otić i u kahvu zabavit se sa svojim drugovima, pa gdjekad i popit štogod s društvom svojim, to ga ništa neće skrenuti s Pravog puta. U svoje vrijeme nek hoda, nek se zabavlja, al' nek i kući dođe.

Tako Salihaga svjetovao Muharemagu kako treba djecu pazit i čuvat. I on je došao k sebi. Iza onog dana, kako je Alija otišao, Mustafa je mogao izlazit, bilo mu je slobodno; al' dijete, prestravljeno očinom prijetnjom, nije se usuđivalo ni preko praga kućnog. Tek do nekoliko dana majka ga teško uslobodila da izađe koji put, kad oca nema kod kuće.

Koliko god je Muharemaga u sebi popustio, nije mogao tako naglo razvedrit svog lica, prekršit onu svoju ozbiljnost da rekne sinu: nek hoda, nek se zabavlja. I tako vrijeme prolazilo, on bio još ozbiljan, naoči ljut, a Mustafa najviše kod kuće, rijetko da izađe kradom oca, a po želji matere svoje.

Mati njegova zato najviše trpjela. Sad gledala Ajišu kako joj se nikad ne može da svali sa srca ona neka tajna tuga, kako neprestano boluje, vehne, a sad opet sin, momčić zdrav, mlad, da ne smije nikud ispod krova svog. Koliko je bolila kćerina bol, toliko je žalila sina pa bi joj se začas stijesnilo gledajuć ovako djecu i mahom svalila svu krivnju na Muharemagu, njegovu strogost.

Jednog jutra opazila ona Muharemagu nešto dobre volje, a bolila je ona tuga svoje djece, pa ubrusila mužu da mu se potuži na njeg samog:

-Strog si im plaho, pa eto! – dobacila ona nekako dirnuta usred razgovora – Eno, ono (Mustafa) župi u kući ko ničije, a i ona još od one bune uvijek nevesela, a sad i ovo s Mustafe, pa... kad ih vidim... – i riječ joj zaprla u grlu.

-Eh, eh! – dočeko on poistiha – Ja šta bi bilo da se ne drže na uzdi?

Ženu zanijela tuga za djecom pa govorila neprestano i predbacivala mu za njegovu srdžbu na svoju djecu a on šutio, popuštao pomalo.

On bi gdjekad ovako bio nekako mekši, pa razgovarao sa ženom, bi rekao nikad onaj, a u zadnje ga vrijeme i Salihaga dosta promijenio pa sad neprestano popuštao ženi.

-Nek hoda! – odvratio on u neko doba – Ama... u pamet s kim će se družit!

On je već i prije popustio, pristao da mu sin izlazi, hoda, da je slobodan; al' on prvi to ipak nije mogao reći dok žena nije zapovrgla razgovora. Al' sad ujedno zaprijetio ženi: „Mustafa treba da se kojasi oko kuće, kad zaokujiše, u džamiju, petkom da kud i prohoda, te šta je." To su sve Salihagine riječi i on to sad nabrajao ženi, al' žena još uvijek jadila i za njeg i za Ajišu, kako je bolesna, tužna. Napošljetku on upre čibukom u sanduk, od kog je ključ bio u žene, pa završi:

-Eno, – veli on – podaj mu po koji groš, nek nije prazan, a za drugo se ti ne staraj!

Žena još nije izgledala utješena, al' uistinu veselilo je što on ovako popušta. On otišao u čaršiju, a ona odmah djeci svojoj, iskitila im sve, al' sve ljepše, slađe, da ih samo obraduje, razgovori. Mustafi dala i para, rekla mu da slobodno hoda, da otac nije više ljut. Mustafi je svanulo, on drukčije progledao, al' Ajiša – sve te majčine riječi s uzdahom primila.

XXXIV

U Muharemaginoj se kući vraćao stari mir, Mustafa je bio slobodan, hodao po cio dan, s akšamom dolazio kući. Muharemaga nije imao za što bit ljut, a to je sve umirilo Muharemaginicu, a činilo se – i Ajišu. I majci je sad zbilja izgledalo da joj se kći oporavlja. Samo kad nema one tuge, onog plača, pa je sve bolje. Ajiša bila i u majčinim očima slabašna, blijeda; al' to sve majku ne plaši. Štoviše ona joj bljedoća podavala neki anđeoski čar, i majci bi zatreptilo srce od radosti kad bi je promatrala ovaku nježnu. Tako bila Ajiša, a na onu njenu šutnju, nujnost i majka se već davno privikla.

Dani prolazili tako i sve okretalo nabolje. Mustafa se zabavljao, našao društva koje je i po mahali hodalo, pa tako i Mustafa zalazio među cure, tek nek se hoda. Osobito je Mustafu zavolio Rašid Salihagin. Makar da on bijaše momak, odavna na ženidbu, a Mustafa još dijete pri njem, on bi ga ipak vodao sa sobom kad bi ga gdje sukobio, a to je neka usluga od momaka djeci koja su na prelazu iz djetinjstva u momkovanje. Oni svakog petka, a često i u

druge dane, hodali po mahali, a rastali bi se baš pred Muharemaginom kućom, pa bi onda Rašid bacio pogled u njihove prozore, al' nikad da koga smotri. On mislio da će bar Mustafa pričat sestri s kim je hodao, kako ga to Rašid pazi.

Ajiša bi svaki put pitala brata kud je hodao, gdje se zabavljao, a on bi joj onda sve pripovidio, al' nju bi tada žignulo kad bi on spomenuo Rašida. Ta bi je riječ o Rašidu podsjetila na nedavnu prošnju, a ona strepila od te misli. Ona kao da je svaku pomisao o sebi zakopala u najveće dubine, kao da se zauvijek odrekla svega, pa strahovala od onih majčinih riječi, od prošnje, jer to povređivalo njeno srce, rušilo njenu odlučnu volju. Al' hoće li njeni roditelji moći i htjeti razumjeti njeno srce, pa pustit njoj da bira: prsten il' miran život u roditeljskom domu, to nije mogla riješit, i to je najviše strašilo.

I majka je bila vesela što se vraćaju stari dani. Mustafa je miran, Muharemaga nije više ljut, a ona Ajišu već izvodi gdjekad u komšiluk na sastanke; al' Ajiša ipak voli sjedit među ženama nego li onamo među djevojke. Mati se uzdala da će se kći sabrat, promijenit, zaboravit stare dane, a Ajiša izlazila, samo da majci nažao ne učini.

Tako je i Muharemaga mogao provodit većinu vremena u kahvi, gdje se još uvijek govori o Švabi. Prošao je Jurjev dan a ne puče puška, minula i godina po Švabi (po okupaciji) a ništa ne izbija, i jedni već uviđali da su pogodili oni

što rekoše da je došo na tri godine, pa sad jedni bi selili, a drugi bi čekali dok i te dvije godinice mite.

Baš u te dane došla opet žena od Salihagine kuće i govorila o prosidbi. Muharemaginica je to držala na umu, al' nije smjela govorit s Ajišom, čekala da se dobro oporavi. Ona i sad reče ženi da se strpe s tim još neko vrijeme, bar mjesec-dva, i tako se opet odgodi ta prosidba. Al' u sebi je odlučila da skloni kćer na udaju, pa je od tog dana češće govorila s Ajišom, al' svaki put vidjela kako bi te riječi rastužile njenu kćer, kako bi joj poremetile onaj mir i njoj se činilo da su je oči varale kad bi pomislila da se Ajiša oporavlja.

Tako vrijeme prolazilo, a Muharemaginica trnula kad će opet poruka od Salihage. Bila u neprilici, kćeri sklonit nije mogla, a priliku opet taku ispustit žao joj bilo. No više je ona želila da svoju kćer usreći, srce joj kazivalo da bi u Ajiše tom promjenom života nestalo svake tuge.

Ajiši su svaki put te majčine riječi srce parale. Ona je bila tužna, a te joj tuge niko nije mogao uklonit. Bila se podala mirnu, skromnu životu, živjela samo za stare uspomene svoje, al' sad ustala mati pa joj i to otimlje, ne da joj ni da u tom proživi koji časak. A da zna koliku joj ranu zadaje svojim riječima!

Tako opet Ajiši nastali dani teške tuge. Ali koliko se ona imala da bori svojom tugom, toliko joj i brat počeo zadavat brige. Njega je ona svud pratila svojim toplim, sestrinskim po-

gledom, a s njim jedinim izmijenila bi pokoju riječ, a te bi joj riječi bile promjena u životu, razgovor u tuzi. Ali što koji dan ona opažala neku promjenu na bratu. S njom nije više razgovarao kao prije, činilo joj se da se svaki put nekud žuri, a što je najviše plašilo, poiskavao je od majke novaca, kad bi ona zaboravila da mu od sebe pruži. Ona često zapovrzi razgovor s njim, on bi joj tada samo odgovarao, a nikad da joj što priča, kao što je to do sad činio. No gdjekad bi joj ipak pričao, al' to bi bilo što o Rašidu, kako ga pazi i voda, ali nije smio da joj sve kaže. Rašid gledao da osvoji Mustafu, da ga on zavoli, pa negdje u mahali, u društvu, namignuo on drugu kad su redom ispijali bocu jednu, da i Mustafi pruži. On se počeo zatezat, al' oni svi graknu na njeg: „Zar bit momak i hodat po mahali, a trijezan!"

Ajišu bi svaki put u srcu žignulo kad bi Mustafa spomenuo Rašida, pa joj nekako nije bilo ni u volji da se druži s njim. Njoj nije drago bilo čuti tog imena samo s udaje njezine, al' njoj veće brige zadavao Mustafa. On negdje provodi vrijeme po cio dan, a i obnoć nekud škrine. Majka milostiva srca pruži gdjekad i pokoji groš više, otac se ne brine s njim, pa... ko zna kud luta, šta li radi.

I što je nekad otac u ljutnji počinio na Mustafu, to je mati sad htjela da izgladi, pa mu pružala po očinoj želji i zapovijedi, a Mustafa sad nalazio društva i s Rašidom i bez Rašida. Obdan hodao kojekuda, a prijedi koji put i pri-

jeko, pa zađi i u koju gostionu, a obnoć skupi se njihovo društvo u kahvi, pa se kartaj do neko doba noći.

Tako on provodio život za koji niko nije znao, a Ajiša samo naslućivala. Otac ga vidio dvaput s Rašidom, pa bio siguran za dijete, a mati bila vesela što nema one zabune u kući. I dok je njoj bila jedina briga da Ajišu skloni na udaju, Ajiša se borila svojom tugom, a brinula za Mustafu. Što koji dan ona opažala na njemu sve veću promjenu, a jedanput joj se čak pričinilo da je i pijan došao. Ona se sirota razgovarala da joj se to samo pričinilo, al' ga ipak od to doba pomnije motrila.

Jedne večeri ostao Mustafa negdje do po noći. Najedanput se Ajiši pričini da je škrinula njihova kapija, a onda čula nekakvu gudnjavu. Izađe sa svijećom u ruci, pa najedanput sva pretrne, problijedi. Za kapijom je ležao Mustafa pijan, iskaljan, nije znao za se. Vratila se, živa promrla od straha da se otac ne probudi, izazvala majku, pa ga unijele ko kladu u kuću.

Muharemaginica je sjutri dan bila pometena, a trnula da muž ne sazna za Mustafu. Ali Muharemagi se druge misli vrzle po glavi. On se skanjivao, sjedeći uza saksiju i pijuć kahvu da otpočne razgovor.

- Sinoć mi čoek donese selam od Salihage! – poče on.

Njoj odlahnu, al' odmah pade u novu brigu.

- Pa mu ne rekoh ništa dok se to ne zdogovorimo.

- Hoće da prose? – upade ona.

- Ja.

- A bogme, ne znam šta bih rekla... – poče ona zamotavat.

- Šta je? – u čudu će on.

- Ona... eto onako... vazda nešto nevesela!

- A šta joj je? – on će gotovo ljutito.

- Ne znam, ko rekla bih da joj nije u srcu, pa...

- Čuješ, sijeda! – ozbiljno će on – Salihagi i sinu mu nije mahane. Kuća od prvih...

- Baš, Muharemaga, – ona će moleći – da pričekamo još neko vrijeme!

- Šta se ima čekat? Hoće čoek odgovor!

- Ja ću gledati da ju sklonim, – opet će ona – al' sad zasad nek stane!

On se zašuti.

- Ono beli, nema mahane toj kući, – pohiti ona opet – al' eto, cura nešto ako ćeš... i nezdrava; a šta hoćeš... carević da je... Kad god joj reknem, ona će: "Bogati, mati, nek to stane neko vrijeme; nije hitnje!"

Muharemaga je razmišljao. Salihaga mu u srcu i sva kuća njegova, a bilo skrajnje vrijeme da se čoeku da odgovor, pa mu bilo mrsko da se to tako oteže. Pa ni kći mu nije izgledala da je bolesna, al' opet, silit se ne može; a i žena moli da se još strpi s tim. Napošljetku, stidio se samog Salihage da se to ovako oteže, pa dovrši:

- Ja neću da se prosci vrate, ako dođu! Eto, neka znaš, pa sad gledaj, a ja ću to opet razvrnut koji dan.

I njoj je odlahnulo. Sad pošla u drugu sobu, a u to je salijetala briga za Mustafu. Ono što se sinoć zbilo s njim, ne spadalo joj s uma. Mustafa je do to doba spavao, a Ajiša mislila o njem, tugovala. Uto se i Mustafa probudio, sjetio se svoje sinoćnje noći, pa se požurio iz kuće. Mati pred njeg da ga ukori, a on... ni da pogleda u nju, zamače na vrata.

XXXV

U Salihage sve pripravno, željno se čekao odgovor od Muharemage. Eto, dva-triput se poručivalo onako tajno, pa samo da dođe glas, odmah bi se poslali prosci. Svakom bi u Salihaginoj kući ova ženidba Rašidova, a iz one kuće, bila u volji. Njiha dva stari znanci, momku i djevojci nikakve mahane, ma sve, eto, podudarilo se, al' odonud još nikakva glasa. Sve se nešto otezalo, govorili da je cura bolesna. Odovud najposlije slali žene, pa išle i uhodile, al' začudo, Ajiša vidi se nije nešto vesela, al' nit je ležala, ni bolesna bila.

Salihaga je to držao ko u ruci. A i šta bi moglo zapriječit tu ženidbu? Njemu se sviđa Muharemaga, a i on njemu. Rašid, momak kakvih je malo. Istina, otac mu povlađivao i on hodao, momkovao, al' otac ne skida oka s njega. Gdje bio bio, njemu valja u akšam doć i zatvorit dućan, naći se s ocem u akšam u džamiji, iza večere, ako je ko na sijelu, uhizmetit, il' zapalit fenjer, pa pred ocem u kahvu. Pa i steći je umio ko ijedan. Otac nije žalio od njeg što će se i proveselit, a nek je onaki, u ruci svom

ocu. I Rašid je hodao, momkovao, al' otac, kuća vazda na umu. Gdjekad bi se on sukobio s najrazuzdanijim momcima, al' se vazda znao vješto izvući i na vrijeme bit kod kuće. Budno oko očino nije dalo da on zabasa.

Salihaga već nije mogao da dalje čeka. Pogledao svaki dan da žene reknu da je svršen dogovor, pa da se onda prosi. I eto skoro zamolio jarana jednog da to Muharemagi provuče kroz uši. On već da pošalje prosce, al' odonud opet odgovor: „Nek stane neko vrijeme."

Pa i sami je Muharemaga bio u neprilici. Mrsko mu to bilo odgađat, i on ustao da se to svrši, al' žena moli da se ne hiti.

Muharemaginici je bilo najteže. Onog jutra, kad joj ono Muharemaga govorio, odmah je opet zapovrgla razgovor s Ajišom, al' ona – vazda jednaka.

- Bona, ja ne znam, šta je tebi! – govorila joj mati – Bogme su one prilike rijetke: Salihaga jedan po jedan u kasabi, a i sin mu...

- Tako ti Boga, mati, nemoj mi o tom govoriti! – uzdahla Ajiša.

- Uh, uh! – udarila mati na nju – A što? Zar bajagi boljeg...

- Ah! Njima, po tom, nema mahane, – opet će Ajiša – ama...

- E, šta je? A s očinom dovom ideš, kćeri draga! Eto, njemu ta želja, a i meni bi bogme drago bilo! Pa zar nećeš poslušati oca i majku svoju!

Ona je šutila. Na ove majčine riječi nije mogla

odgovorit. Srce joj njeno zapovijedalo da bude čvrsta u svojoj odluci, a majka je sad opominje na poslušnost roditeljima svojim. No u taj je čas morila nju još jedna misao. Od onog časa, kako se ono zbilo s Mustafom, ona mislila o bratu, a to je boli, ubija. Njezina se slutnja obistinjavala, bojazan sve veća da je Mustafa skrenuo, zabasao s Pravog puta. Žalila ga i u duši je bolilo otkad ga vidjela onakog. Napošljetku ona prekine ovaj razgovor, pa upita majku bolnim glasom:

- Ali šta je Mustafi našem, majko?

- Što je? – pohiti ona da utješi kćer – Eto i jutros zaboravih da ga ukorim za ono... a šta ćeš, ko mladež; provode i drugi.

I one ušutiše. Mati je mislila da će napošljetku sklonit kćer, pa ovako govorila za Mustafu, makar da je i sama nazirala zlo po sina.

Po podne tog dana Mustafa se navratio kući, i kad ga Ajiša htjela da moli, da se prođe onog, on je preteče, rekao joj, a zapovjedio da mu zaište novaca u matere. Bilo mu ipak mrsko da to sobom učini, stidio se matere. Ajiša ga poslušala, samo da mu volju ispuni, a dajući mu novce molila ipak da se kani, al' on je nije slušao.

Majku je sad obuzela dvostruka briga. Časovito bi joj se pričinilo da joj je sin zakoračio u zlo, pa bi je prostrijelila neka strašna slutnja, al' brzo bi se otela toj misli, samo da se zavara da o tom i ne misli i ne govori, jer bi mogao Muharemaga saznat, pa onda – eto opet zabune u kući i to baš sad kad se sprema sreća drugom joj djetetu, njenoj Ajiši. I svaku bojazan, svaku

misao o Mustafi odgonila ona od sebe, a mislila samo o Ajiši, s njom samo govorila o udaji njezinoj. Ali od Ajiše nikad niti jedne riječi o udaji, nikad ni vesele crte na licu, ni kakva znaka što bi majku obradovalo. Mati govorila, a kći šutila; gdjekad samo dubok uzdah, il' suza na oku, i... one bi se opet rastale.

Tako je majka salijetala svoju kćer da primi prsten, a u duši strahovala za Mustafu; Muharemaga u kahvi, a Mustafa za to vrijeme skitao se kojekuda i danju i po noći, il' u kartanju il' prijeđi onamo prijeko i vrljaj od krčme do krčme. Otkako se pogradile vojničke barake, dvije ćuprije, a željeznica već prohodala, od to je doba onaj kraj onamo neka nova čaršija, „Novi Maglaj". Između ostalih zgrada i zgradica, gostiona je najviše, pa samo zaviri, puno. Svirači, pjevačice, igračice, zabave, života u obilju za mladi svijet. Čim mrak na zemlju, hrli onamo sve jatomice. Provodi se tu do neko doba noći – ta plodni su bili prošli dani, pa svak pun pare. Kad god tu zaviriš, oko stolova zaokružila družina, a pred njom čitava šuma boca, bočica i ostalog pribora, što kiti njihov sto. A povrh toga služi njima pokoje čeljade, lijepo, umiljato, da zanosi mladež, pa još gdjekom i polaska da je – glavit, lijep... To je mladiće opijalo pa neki više trošili, a da se samo svide „krčmarici" svojoj.

I Mustafa je tu provodio noći. S početka on prelazio sa svojim društvom koje ga i odvelo prvi put onamo, a sad već i sam ide. Gdjekad

on trkimice prijeđe pa se brzo povrati, da se na vakat nađe kod kuće, a gdjekad se išuljaj iz kuće, pošto bi se sve uleglo, pa provodi onamo cijelu noć i povrati kući pred samu zoru. Onaj ga život onamo vukao, i on teško čekao da se smrkne. Polazeć onamo, sjetio bi se gdjekad roditelja, ako mu uđu u trag mogli bi mu ustegnut ono što mu daju; al' kad bi se kući vraćao, ne bi mu to ni na um palo. Njega onaj život zanosio, pa bi i zaboravio da ima starješinu nad sobom, osjećao bi se kao većina njegovih drugova što su bili svoji gospodari.

U kahvi se već pogovaralo, ljudi znali da mladež onamo provodi noći, al' mislilo se da su to samo oni razuzdani momci koji nemaju starijeg nad sobom, i većina nije ni sumnjala za svoje sinove.

Tako oni žalili mladež što uludo troši novac, a i kvari se, a krivili Švabe što načiniše ćupriju da mladež može prelazit u ponoć kao usred dana, što pogradiše one svoje gostione pa u njih umamljuju mladi naraštaj.

- Švabe su svemu krive! – osudio Avdaga, a Numan-efendija dočekao:

- Niko nikog ne može natjerati ni na dobro, a kamo li na zlo, pa tako i onih što se svojom voljom podadoše svakakvu životu.

- Pravo veliš! – prihvatio Salihaga – Švabe njiha ne mogu natjerat na piće, ako oni neće, a mi bi ih mogli odvratit.

- Najposlije moj (sin) ne ide! – trže se Avdaga.

- Ma lahko je ljudi za one koji imaju očeve, ama šta će bit od onih što uzeše đem na zub!

- Bogme propast, šta će drugo!

- Trebalo bi sudom zatvorit one krčme! – dobacio jedan.

Numan-efendija se smiješio, a Avdaga pohiti:

- Strpite se, ljudi! Brzo ćemo se mi toga svega kutarisat. Kad "vjetar" puhne ozgor od Novog Pazara, to će sve bit ev'... – i on otreso dlan o dlan.

Ovaj je razgovor podsjetio Muharemagu sina njegova. Sunula mu glavom misao da nije možda i on zabasao onamo, ali opet ne vjeruje. Viđao ga ono prije s Rašidom, a Rašid je zaista očino terbije. I Muharemaga bi ovu misao odbio od sebe, a nije umio naći razliku između sebe i Salihage, između Mustafina i Rašidova oca.

Mustafa je provodio dane i noći na svoj način. Kod kuće se ne bi mogao stanit, na ručak dođi il' ne dođi, a mati bi često čula u neko doba noći, kad vrata škrinu i on dođe odnekle. Sjutra bi se požurila da ga ukori, al' njega bi taj čas nestalo ispred nje.

Muharemagi je bilo sumnjivo, nazrijevao već da Mustafa neuredno dolazi kući, pa mjesto da tome stane na put nekako drukčije, on se grozio ženi da će ga istjerat iz kuće, ako se ne opameti, ako čuje što ružno za njeg. Ona sva pretrnula od straha i sjutri dan pođe da govori sinu, al' on u taj mah pošao k njoj da išće

novaca. Ona se zbunila, htjela da mu taj put ne da, a on... stade, nekako se promijeni u licu, pa joj zaprijeti da će ih odustat, da će u svijet, ako mu ne dadnu. Mati promrla. Odmah mu dala, obećala i više, a molila da se opameti. On nije ni čuo tih riječi.

Ajišu je gorko boljelo gledajući ovako brata svog. Sad je već potpuno vidjela da je Mustafa okrenuo stranputice. Uhvatila bi koji čas pa ga od puste boli ispod oka promatrala i opažala iz dana u dan promjenu na njemu. Lice mu bilo nekako tamnije, oči podbuhle, bilo mu svaki put kod kuće nekako nesnosno, a nikad da s njom zađe u razgovor kao prije.

On je zaista propadao, a to nju jako boljelo, pa često plakala. A, sirota, pri toj tuzi za bratom, o sebi nije ni mislila, nije ni opažala da iz dana u dan opada. Nju je savladavala neosjetljiva trajna bolja, ona je podlijegala svakoj novoj tuzi, nije mogla podnosit kao prije, a Mustafa sve dublje padao, sve razuzdanije živio...

XXXVI

I zima je davno minula i proljeće procvalo; prošla i zima sijela, nastali ljetni teferiči, sastanci, a tek najbliža blizina Muharemagine kuće da je mogla opazit da njegova čeljad rijetko izlazi, malo se vida. Svijet ne zna ničije boli, pa tako i njima samo se čudili. A i Muharemaginica je bila u neprilici, u zdvojnosti. Kad bi vidjela da treba sina okrenut na Pravi put, bilo joj skrajnje vrijeme za Ajišinu udaju. S njom bi se upustila u razgovor, molila je da korači s hajrom u sre-

ću svoju, a taj je čas salijetale misli o Mustafi. Ali napošljetku, Mustafa njezin ostaje kod nje, imat će se kad i popravit; treba Ajišu sklonit na udaju, što će i njoj sigurno uklonit onu tugu sa srca.

Jednog jutra sjedio Muharemaga sa ženom i pio kahvu. Čas je bio smrknut, a začas bi mu se opet čelo razvedrilo. Misli mu nekakve miješale glavom. Najedanput uzdiže on obrve, pa prozbori:

- Ja mislim, sijeda, da će prosci ovo koji dan, a... more bit i danas.

- Uh, zar baš...! – trznu se ona.

- Šta je? Ja nemam obraza da otežem dalje!

- Ne znam... Ništa! – zbuni se ona.

- Zar nije ovako? – ozbiljno će on.

- Ma ono – tako je, ali... eto, učini mi se da je bajagi onako zdrava, ko... rekla bih, oporavila se, a bogami nije!

Muharemaga se zašuti. Neugodno mu bilo ovo odgađanje, a eto opet se ne da da se to svrši.

- Nešto uvijek ko tužna! – govorila žena – Nikad vesele riječi, nikad smijeha kao prije; al' mene gore plaši: ona je onako nezdrava.

On šutio, razmišljao. Već je obreko, kad mu je zadnji put govorio jedan prijatelj njegov i Salihagin, pa nije kud dalje zatezat.

- Ja se nadam da će to sve bit kakono je najbolje, – veli opet žena – samo da je meni nju sklonit...

U taj čas klapnu njihova kal'ija, a Muhare-

maga smotri na sokaku Mustafu gdje odlazi u čaršiju. On se sad sjeti sina, pa pogleda u ženu:

-A šta on? Dolazi li sad vaktom kući?

Ona pretrnu, i ne može zatajit straha na licu, al' se brzo snađe:

- Ta gdjekad i zadocni, al' šta ćeš, ko mladež, ja da se opameti.

-Čuješ! – ozbiljno će on – Ja neću toga! Hoću, nek se kani hodnje i bresposlica, kuću nek čuva. Kaži mu, ako se ne opameti... zna šta ga čeka!

Ona opet protrnula. To ona ni pomislit ne smije, a sad se baš sjetila sinovske grožnje, pa... strepila od one strahote koja prijeti za dijete njezino. I ona u taj mah nije znala drugog lijeka, već da se svrši Ajišina udaja, a to onda da će nekako i prilike promijenit, moći će se onda brinut samo o Mustafi, i ona i otac, a možda čak da će i Salihagina kuća pripomoći da se sin joj okrene na Pravi put.

-A daješ li mu para? – trže se on.

-Pa i ne dajem vala, istom... kadnokad.

-Ne daj više, evo ti rekoh! A ja ću se sad pobrinut da ga opametim ili...

-Ne budi mu strog, tako ti Boga! – udari ona molit – Ja se nadam, dok ovo mine, da će okrenut nabolje, a eto, biva, i Rašid ga pazi, pa... opametio bi se.

Tu se Muharemaga opet zamisli. Časovito bi u njem uskipilo i on bi najvolio da tome učini kraj onako kako on zna – naprečac; ali sad tome nije zgode, da je vazda. Eto prosci se već

očekuju a, ko zna, možda bi se zbilja tim prijateljstvom sa Salihaginom kućom i Mustafa popravio. Udaju Ajišinu treba svršit, a ionako... prilika je to koju je on odavna i želio.

I on svršio sa ženom razgovor. Ona je tvrdo obećala da će skloniti kćer, da će prosce dočekat i sve bit kakono je najljepše. Sve je to obećala, a u tvrdoj nadi da će to biti hajr za njihovu kuću, za oboje im djece, a u želji da i Muharemagu ublaži, da ne udara na sina.

Ajiša nije još ni znala šta je očekuje. Ona je u taj mah samo o Mustafi mislila. Dok su joj roditelji onamo razgovarali, ona je motrila Mustafu. On je u taj čas ustao i htio u čaršiju, a ona ga molila da ne izlazi iz kuće, mogao bi se tu s ocem sukobiti, strahovala ona. Al' on ni da čuje, nekako otresito zamako na vrata. Oči joj ostale za njim, a ona u sebi mislila, jadila: „Bože, kolike razlike između njena Mustafe, koji je nekad drugovao s Alijom i zabavljao se, i ovog sad! Kao da je drugi, tuđi momak."

Doskora je mati unišla Ajiši u sobu. Časkom je promotrila blagim materinskim pogledom punim brige, a onda obasula slatkim riječima, molbom, zakletvama da korači u svoju sreću, a s roditeljskim blagoslovom, a onamo je jedva čekaju! Mati govorila, nizala stotine hvala, obećanja, a Ajiša slušala, uzdisala, a bistre joj suze treptile u oku.

- De, kćeri moja! Poslušaj majku svoju. – veli joj ona – I otac ti to želi, a i ja... ko kad znamo da ti je to sreća tvoja!

I mati je govorila tako milo, a riječi njene, tako slatke, a ko strijele padale na srce Ajiši. Kad je iskitila, a sama se već unaprijed radovala sreći kćerinoj, ona podiže sumorne oči pa bolno izusti:

- Ah, kako ću majko!

- S našom dovom, kćeri draga! Sreća ti eto ispala, a suđenik... pa ko i svak...

- Ah...! Zakletva – promuca Ajiša u teškoj borbi.

- A Bog će ti oprostit, kćeri moja! – pohiti mati – Ako si se zaklela... nije suđeno...

Ajiša pokri lice rukama.

- Iskat ćemo od Boga! On će ti oprostit. – opet će mati – A to je sve suđeno tako, to ništa nije u našoj ruci.

Ajiša je bila dirnuta majčinim riječima, bila rastužena, jecala.

- Vidiš, draga kćeri, šta se radi od Mustafe! Trnem, ako otac sazna, znaš ga, strog, naprasit; a to ako Bog da, kad se s hajrom svrši, svi ćemo onda gledat da se dijete opameti. Rašid ga i sad pazi, ama svi... svi ćemo onda ustat da se dijete okrene na Pravi put. De, draga moja! Ne tuguj, korači u sreću svoju... porad sebe, porad nas i brata svog.

Zadnje su riječi prenule Ajišu. Mjesto tuge, plača, ona je sad zaplivala u duboke misli. Mati vidjela da svaki put njene riječi izazivaju u kćeri tešku tugu, gorke suze, pa i sad, udaljila se ona a ostavila kćer da se oporavi, da zrelije razmisli. Znala mati za tugu kćerinu, znala za

zakletvu nesuđenom Ahmetu; al' sad želila, čvrsto se uzdala da kćer uvede u novu sreću, da joj ukloni tugu sa srca; lebdilo joj pred očima da je to hajr po nju samu, po Mustafu, po cijelu kuću njihovu.

Ajiši u taj mah dvije misli srce cijepale: Ahmet... zakletva... Vjernost njemu jedinom vezalo je da bi i život sami dala da to ne prekrši; a ovamo opet živa želja mile joj majke da se i brat joj odvrati od one propasti; da se izvede na Pravi put... Ona nije imala snage da vlada mislima, ona je klonula, bila nemoćna, shrvana...

XXXVII

Bilo je sjutri dan oko rane ručanice. Krasan bio ljetni dan. Muharemaga sve do to doba sjedio kod kuće, bio ljut, gnjevan, a pored njeg žena, tužna. Te noći Mustafa nije nikako dolazio kući, negdje je ostao. Al' mati to ipak tajila, krojila mu da je sin malo kasnije došao, a jutros rano usto i odmah se zaputio u čaršiju. No Muharemaga to nije mogao vjerovat, nazrijevao da je sin sveosve uzeo mah, pa... gnjev ga obuzeo, htio da prokune nevaljala sina, a mati moli, cvili, da se samo kakogod razmine, klela se da je Mustafa noćio kod kuće. Muharemaga se napošljetku smirio, zamako u čaršiju, a žena pošla Ajiši, jer joj jučer iza onog razgovora bila sveosve rastužena.

U taj čas je neko pokucao na njihovim vratima. Muharemaginica se požurila da otvori, kad na pragu smotri Suljaginicu, sestru Saliha-

ginu sa jednom ženom uza se.

- Uh, uh, pobogu! – požuri se Muharemaginica – Šta će to bit da vi meni otvarate vrata moja? Hoćemo l' u prag zarezat? – šaljivo će ona.

- A evo nas! – dočeka Suljaginica – Tebe, draga Muharemaginice, nema nikud – to ti sebi kaži!

Tako se prikoravajući u šali i smijehu uđoše u čardak. Muharemaginica se razletila da što bolje pogosti prije, a ove bile vesele s takog dočeka. Šerbe je, pa kahva, a sve u razgovoru mahom o najozbiljnijim poslovima, pa opet začini šalom i smijehom.

Kad se kahva popila i one istom sjele da razgovaraju, uozbiljit će se uto Suljaginica i počet uzvijajući obrvama:

- Evo, draga Muharemaginice! – govorila ona vadeći prsten i ogrlicu dukata – Selam i tebi i Muharemagi ti od Salihage i njegove kuće, s Božijim emerom, a s hajrom, ako Bog da i sa srećom i vašom hajr-dovom, da nam date svoju kćer Ajišu za Salihagina sina.

- Amin s hajrom da Bog da! – dočekala ona žena uz nju.

- Ako vam je u srcu i Salihaga i sin mu, – prihvatila opet Suljaginica – i ako je s vašim razilukom i kćerinom vam voljom!

- Ne do Bog, mi im ne nalazimo mahane! – prihvati sad Muharemaginica – Kad oni nas begenišu, i mi njiha, draga srca!

- Pa sestro draga, mi smo i prije bili baš ko i

prijatelji. – nasmiješi se Suljaginica – Njiha dva (Salihaga i Muharemaga) oduvijek ko braća-prijatelji, de baš jutros sam s bratom govorila...

- Jest, jest! – požuri se domaćica – Al' opet... neću ti, draga hanuma, ništa rijet – ovo ti, biva, velim za se i za svog Muharemagu, a za curu... po tom, ako joj je u srcu, eto... nek i uzme (prsten)! Ja, pravo da ti reknem... ne bi nikom sevep bila, ako mu nije u srcu; nek svako sobom...

- Baš si sa mnom! – pohiti Suljaginica – Boga mi najbolje...

Muharemaginica se dobro sjetila da to uplete u razgovor. Tog časa ona nije znala šta će Ajiša odabrat, vidjela je samo silnu borbu u kćeri, pa bi joj začas sunula misao da to možda neće bit gore po Ajišu, kojoj ona samo sreću želi. Al' svakako, uzme li joj kći prsten, prije će vidjet da nije bilo sile, da joj je samoj u srcu, pa će djevojku još slađe primit – ta majka bi svoja želila Ajiši svaku sreću, svako dobro.

Mati je doskora unišla Ajiši. Ona je već znala za prosidbu, prepoznala Suljaginicu, mogla je naslutiti zašto je došla, pa je bila u svojoj sobi u očajnoj borbi, u tuzi, plaču.

-Evo ih! – šapnu joj mati sva ushićena od radosti, a da ko i Ajišu obraduje.

Ona je bila zamišljena, ko u nekoj magli, izgubljena stajala na sred sobe.

-Hajde! – opet će mati – Uđi i – uzmi prsten!

Ona šuti, al' vidjelo se da joj je duša u silnoj borbi. Mati je sad skupila sve sile, obasula

kćer stotinom molbi:

-Hajde, kćeri moja! Ovo je sve ovako suđeno, a sreća i hajr, ako Bog da i po te i po svu kuću našu, hajde...

Ajiša podiže bolesne oči i pogleda u majku.

-De, draga Ajiša! Evo žene došle! Hajde osvjetlaj nam obraz, nemoj nas osramotiti, hajde...

-Majko... – uzdaše ona bolno.

-Sve prekrši! Sve zaboravi! – šaptala joj mati – Hajde... korači u svoju sreću, s Božijim emerom, s našom dovom...

-Ja... sam... tvoja majko! – promuca ona jedva, satrvena – Čini što hoćeš! – i poljubi mater u ruku...

Majka zagrli svoju kćer, poljubi je u čelo, i njene se vruće suze sliše sa kćerinim.

Muharemaginica se povratila među žene. Čas-dva tišina... Vrata se otvoriše, a k njima uđe Ajiša.

Ko živa sjena, slabašna, blijeda priđe ona Suljaginici i poljubi je u ruku.

-Da Bog da s hajrom i sa srećom! – poče Suljaginica natičući joj prsten – S dugim umurom tvojim i sviju tvojih...

-Amin, da Bog da! – prihvati ona žena do nje, a mati sad dirnuta do suza, udari blagosiljat kćer: kud koračila, u sreću gazila; za što se latila, u zlato se stvaralo; mnogo godina proživila sa svojim starješinom, u zdravlju, rahatluku i veselju... – a svaku ovu toplu riječ majčinu bistra suza pratila.

Ajiša je postajala čas-dva, pa se po majčinoj želji sklonila u svoju sobu. Majka je opazila neku promjenu na kćeri, pa je uklonila od žena da se onamo oporavi od onog uzbuđenja. Bila je silno potresena pa joj je trebalo odmora.

Sad se opet pila kahva i šerbe, žene iznova udarile u razgovor. Napošljetku ustale, sve zadovoljne i vesele, ugovorile svadbu do dvije hefte i otišle, a Muharemaginica ih ispratila do avlijskih vrata.

Gorka je bila tuga Ajišina za Ahmetom, teška je bila bol njena gledajući brata svog kako propada, pa je to sve poput jake bure lomilo sve sile njena nježna bića; a ovaj zadnji udarac, potres, slomio je, nadvladao i srce i zadnju silu njenu, onda se predala majci, podlegla sudbini, borbi, ona klonula...

Kad je mati kasnije unišla, opazila je na kćeri silnu promjenu. Ona bila blijeda, sumorne oči svrnula preda se, bila kao izvan sebe, da se ništa njene duše dirnut nije moglo. Mati joj govorila, pitala je, molila da joj samo kaže ako joj je što teško, il' je možda boli što; al' ona samo uzdahnu, odvrati majci pokoju riječ i utješi je, al' u njenim riječima ni traga teškoj tuzi, a ni iskre vesela srca. Cijelo biće njeno bilo: srce bez čuvstva, duša bez osjećaja.

U neko doba ustala ona po majčinoj želji, pošla na hajat da se rashladi, jer u sobi bilo sparno. Korak-dva... mrak joj pao na oči, dubok uzdah i – ona se sruši na minder...

Tužna je mati vrisnula, pritrkala kćeri svojoj.

U taj čas na pragu niče Muharemaga. Oboje se latilo da osvijeste kćer, umivali je i doskora povalili u postelju. Nije znala za se...

*

Mati je samo strepila nad Ajišom, ronila gorke suze, a Muharemaga stenjao u svojoj sobi. Čas prije naišao na prizor koji potrese njegovim srcem, a on još iz čaršije došao satrven, slomljen. Uklonio se između ljudi od puste sramote, njegov Mustafa bio u hapsu!

Po čaršiji se govorilo kako se sinoć onamo prijeko nekakvi pobili, a noćna ih straža pohvatala i otpremila u zatvor. Jaran mu jedan šapnuo da je i njegov Mustafa među njima. Krv uzavre u njem, mozak uskipi i – on izusti tešku kletvu. Tada je gnjevan, slomljen otišao kući.

Dan je već mitio i suton pao, a majka se ne odmiče od kćeri. Nju oblio ledeni znoj, za se ne zna, a mati roni suze, dozivlje je – uzalud. Gdjekad bi se prenula, a sumoran pogled odavao tešku bol njezinu i ona bi se opet zanijela.

Dok je tužna mati lebdila nad bolesnom kćeri, nije ni znala šta se pred kućom zbiva. Jacija je već minula, a nikom ni do večere, ni do sna. Muharemaga sjedio u svojoj sobi slomljen, satrven od tuge, kad začu škripu kapije svoje. Kao da je naslućivao, skoči on, pa niz basamake. Na kućnom pragu sukobi se on licem u lice s Mustafom koji se jedva držao na nogama.

- Nesretniče! – viknu on sav gnjevan.

- Ne bilo te! – zagrmi on opet.

Sin stajao pred njim blijed, poražen.

- Tepi se ispod mog krova! – dreknuo on i poletje prema sinu.

Ovaj jednim skokom preleti avliju i nađe se na sokaku. Otac lupi vratima sav bijesan, a Mustafa nestade u mraku...

XXXVIII

Ajiša bolovala, bila teška hasta: što koji dan, čas, sve gore. Skupljala se svojta, sve obilazilo Ajišu, a ona – ko nježan cvijetak na žarkom suncu, vehne... Ko da utješi, razgovori tužno majčino srce? Ona se gubi nad bolesnom kćeri, nema kad ni da misli o Mustafi. A ona ne bi ni mogla, ne bi smjela vjerovat da je on već daleko od nje. Muharemaga se pojavi gdjekad u čaršiji, al' ogorčen, ubijen. Čas bi ga spopala neka srdžba, pa bi kleo, smrvio, uništio sve; sad opet svali mu se na srce tuga, čemer, pa samo stenje – podnosi, odolijeva krutoj sudbini.

Kći mu se eno s dušom dijeli, a glas se već pronio da je Mustafa odusto od kuće, otišo u svijet. Vidjeli ga u Brodu, govorilo se; a šta je dalje od njeg bilo, to niko nije znao. Muharemaga bio više ljut neg žalostan; više gnjevan neg tužan – a u času kad mu drugi evlad lebdi između smrti i života, nije mu ni nakraj pameti da traži sina, da ga vraća, kako ga prijatelji neki svjetovahu i – Mustafa već davno bijaše preko granice.

O samom zapadu sunčanom bilo kod bo-

lesnice puno svojte, a među njima i Suljaginica. Sve šuti, sve suznim očima gleda u Ajišu. Ona u teškoj vatri, časa čeka. Katkad baci sumoran pogled oko sebe, zove majku, oca, Mustafu... Žene uče, plaču, mati krši prste nad njom.

Sunce uprav zapadalo, crvenkaste mu zrake dopirale u sobu, a Ajišin pogled, bolan, bio uprt u majku. Čas-dva tišina... još jedan pogled, lahak smiješak – i tužan vrisak majčin, gorak plač žena razliježe se kućom...

*

Mladi je petak, džamijski harem pun šarolike svjetine. Pohrlilo i staro i mlado da klanja prvu džumu. Sve je u čistoj ljetnoj nošnji, al' sve nekako turobno dirnuto, klanja se dženaza pod prstenom djevojci – Muharemaginoj Ajiši.

Doskora je krenula duga povorka za mejitom da ga otprati do hladnog groba. Među svjetinom išlo i mlado momče u uskom odijelu, Alija, brat Ahmetov, koji je tog dana na dopust došao. I on, suzna oka pratio – nesuđenu snahu; bio tužan za Ajišom, za Mustafom – a sva mu nedavna prošlost treptila pred očima. Još ga više rastužilo kad je vidio Muharemagu, a on – ko pusto stablo kom ljuta bura skrši granje, tužan, satrven... a kako je tek sirotoj majci...

Alija se povratio s pokopa Ajišina, posjetio onda majčin grob, otišao sjutri dan na Preslicu da vidi gdje mu je brat pao; a kad se po-

vratio u Maglaj, opazio gore, malo više Delibegova hana, lijep spomenik onim vojnicima koji padoše na Maglaju. Sve je obišao, suzna oka, promatrao ove nevine žrtve onog vremena, sudbine, koje je sada pokrivalo zeleno busenje...

PRIPOVIJETKE

TAHIR-AGA

Ja kakvo je Crveničko polje! Dugo je i široko, a daj mi konja koji bi ga do podne obigro, a ravno, evo, ko sami dlan. Pa ti ga je svega prekrilo zlatno klasje, nema, već dahne li samo mali vjetrić, a ono istom zaljulja, more; milina jedna. Amo je Bosna, huči mu ispod obale, a slap te njen po večeri slatko uspavljuje. Gore, gdje se ono malo ko uzdiže, zaredale kućice seoske u golemu razmaku, a među svima opažaš jednu bijelu ko jaje, a visoku ko tanahnu jelu. Vidjela se ova kula sa svakog brežuljka okolice, a tako i njen gospodar Tahir bio pribran i u selu svom i u samoj čaršiji. Nema gotovo dana kad on nije u čaršiji, a ko blizu je to; spani na obalu, pa u lađu, i eto te naprečac u čaršiji s lulom duhana.

Upekla jednog dana Božija zvijezda, čini ti se izgori sve; al' debelim poljem razasuti težaci, znojna čela, harna srca, jake mišice pa bi reko da onom silnom moru ti sitni crvići ništa ne mogu; ali gledni samo kako otkosi padaju, ledina ostaje čista, obrijana, a po njoj niču silni plastovi, kladnje, stogovi.

U to je doba Tahir kod svoje kuće bio zabavljen silnim poslom. Po onoj zelenoj ravni pred kućom bile sve hrpe dinja, lubenica, bili bijeli sepeti, puni mavenih šljiva ko kokošjih jaja; u kući buktile goleme vatre a tri se maje razmaha-

le, pa to nema: peče se, vari, miješa, maslo cvrči, jaja se lupaju, a baška za kućom što momak okreće janjca na ražnju.

Kad je sunce spalo na sami šiljak Ljeskove kose, Tahir je sio pred svojom kućom pod velikim orahom i odahnuo. Pripremio je sve za doček svojih gostiju, pa sad sio da ih čeka. No nije mogao dugo sjediti, bio nemiran, svaki čas ustajao, zurio očima niz polje metnuvši ruku nad obrve, al' iz polja se čuli samo glasovi težaka koji su sad pred mrak prionuli da do noći sadiju kladnju il' završe sijeno. I doskora, kad sve polje osta u hladu, opazio Tahir kako ljudi promiču mimo one rakite, samom obalom, a domalo raspoznavao između visokih kukuruza bijele ahmedije, crvene fesove, krmeze, il' bijele adžem-šalove.

- Djeco! Evo ih! – viknu on čeljad u kući.

- Pa neka ih! – ozva mu se sijeda Đulsa, maja koja je dovedena iz kasabe da priredi tu neka jela što je ona samo umjela.

- Ja ih se ne bojim – veli ona – sve je spremno!

Sin Tahirov, momčić od desetak godina, nađe se uz oca, a Tahir pođe niz avliju prema njima, kad oni ozdol zaokrenuše međom prama njegovoj kući. On se topio od nekog veselja, nije šala: evo dolaze mu prva gospoda, cvijet uprav čaršijski, na teferič. Eto pozvao ih ko od šale a oni, mogli su da mu i ne dođu, njemu, seljaku jednom – što im ko more? Beli mu se nijesu odazvali od straha, a sprijateljiti se s onom po izbor gospodom, vjera je, nije svačiji posо.

Stoga je Tahir uprav rasto gledajući ih, a oni zaredali livadom kući njegovoj. Naprijed je kajmekam s kadijom uporedo. Za njima dvojica efendija, pa medžlisi iz suda: čestiti Avdi-beg i sijedi Mustafaga. Za ovim opet trojica memura, Osmanlije, pa onda trojica trgovaca, desni jarani Tahirovi. Kako im kola nijesu mogla preko njiva, oni išli onako nogu za nogom, pa istom zastani i gledaj duž i širom kitna i šarolika polja, a ugodan vjetrić, miris trava i poj ptičica zanosio ih!

Tahir daleko spao pred njih, a kad se srete s njima, tu stade ukraj puta da ih dočeka. Svi u jedan mah zagalamiše: neki nazivao selam, drugi se divio okolici, a treći zavidio Tahiru na ovim krasotama u kojima on živi. On se čisto zbunio od veselja, nije im mogao svima naodgovarati. Tako u razgovoru dođoše pred kuću. Tu posjedoše po zelenoj travi, a domaćin se sad razmaho: kahva je, šerbe medeno i šećerli, a bostan onaj na hrpama oko njih, sam im se nudi. Što je ko htio tog se i laćao, a sve u slatku razgovoru. Večernji se suton neopaženo spuštao, tih vjetrić osvježivao ih iza one žege, ugodan miris čista zraka, svi čari krasne ljetne noći u prirodi, u divnu skladu, sve ih obasipalo nekom dražesti prirodnom, opijalo, pa svi bili veseli, čisto oživjeli.

Kad se već smračilo, klanjali akšam tu na zeleni, pa onda sjeli za večeru. Tahir molio da se ide u čardak, al' oni, željni zeleni, voljeli ostati pred kućom. Večera bila obilna, ta pravi pir.

Već od po sofre molili domaćina da ne iznosi više suda a on, ta iznio bi im sve što je imao.

Po večeri se istom raspleo pravi razgovor i domaćin je tada po njihovoj želji sio među njih. Kajmekam Osmanlija, a čovjek već u godinama, razdragan onim čarima ljetne noći, bio veseo, pa čisto ka opojen nekim ugodnim mislima, najedanput sklopio oči i družina je začas začula njegov inače starački al' zvučni glas – on je zapjevao tako dirljivo istočnu neku melodiju da mu je glas treptio poput lahor-vjetrića tihim noćnim zrakom. Malo ih je bilo koji su razumjeli pjesmu ovog istočnjaka, a njega je taj čas bujna mu mašta nosala kroz čarne cvjetnjake bajnog mu Irana.

Sjedili do neko doba noći, a tada se razišli na počinak.

Sjutri su dan poustajali svi čili i veseli, pa pošto se na onoj rosnoj zeleni uz poj ptičica popila kahva, zaputilo se društvo još za hlada u varoš. Pri polasku se srdačno zahvalili domaćinu i čisto mu zavidjeli što on ostaje u toj krasoti prirodnoj, a oni se vraćaju u svoju sparnu čaršiju, vlažne zidine i tvrdu kaldrmu.

*

Tahir je bio sretan, što je onako mogao dočekati onu gospodu, a što je tim i svoje prijateljstvo s njima još bolje učvrstio. I njegov se otac ovako držao s gospodom, pa eto i on. A ovo je bila prva čast koju je on iza oca njima dao. Pa je sad na svoje oči vidio da su ta gospoda i s njim svezala prijateljstvo, kao i s ocem mu, dok je

bio živ; a on je to i želio da i u tom oca naslijedi. Njihova je kuća bila prva ne samo u tom seocu već u cijeloj okolici, a Mahmud, otac Tahirov, bio još dalje poznat. Pa kako su ljudi u čaršiji držali oca mu, tako baš i njega i sad je bio red da i on sve učini.

Od tog je dana Tahir sve češće išao u čaršiju. Nešto ga tamo vuklo. Kuća bila jaka u svemu, doduše čeljadi malo: mati mu, on i žena i dvoje djece, al' je vazda imo dobrih najamnika, a zemlje, baščе, što nema u drugog, pa bacalo; ta kad se godinu ne bi latio motike, ne bi se na njegovoj kući poznalo. Koševi vazda puni, ambari stenju, a i čeljad u kući ne rasipala, već lijepo upravljala kućom, pa to nema – već ptičjega mlijeka da potražiš, hajde samo Tahirovim, naći ćeš.

Tahir je do tada odlazio u čaršiju petkom i pazarnim danom, a sad kojasio se u čaršiji gotovo preko dan. A čim se pojavi, trgovci, age, jarani, zove svaki k sebi na kahvu, na ručak. Sva ga čaršija pazila, a imala i koga. Bio to nekako sladak čovjek, tih i dobar ko janje, riječi mehke. Kad bi ušao u kahvu, punu aga, a oni svi u jedan glas:

- Hodi, Tahir-aga!

Onda se pomaknu i načine mu mjesto među sobom. A to je njemu bilo kao da bi ga ćurkom ogrnuli.

Doskora nastala zima, kad je na selu malo posla. Sad je Tahir bio svaki dan u čaršiji. Onaj mu se život omilio, pa da je moguće ne bi ni

odlazio kući. U zimnim danima čaršija gotovo pusta, dućani na pola pritvoreni, al' kako u kahvu ukoračiš, puno ko šip. Tu i Tahir sjedi, pa slušaj što ljudi govore. A i oni su, ako ćeš, napola težaci, svaki tu oko čaršije ima makar po njivicu, pa se gdjekad zapovrzi prepirka i o zemlji, o težakluku. U to bi se i Tahir umiješao i vrlo mu godilo što su age u tom osvajale, što bi on rekao; a on je često znao bolje nego svi oni. No kad bi gdjekad zapovrgli razgovor o bojevima, kad bi nastavili nabrajati careve i zemlje, kolika je koja i koji je car najjači, tu Tahir nije umio baš ni usta otvoriti. U takom razgovoru žalio on sebe što se nije rodio u čaršiji, pa onda žalio i sve druge seljane koji su još dalje, pa ni u mjesecu ne mogu u varoš a i kad dođu, tuđe se, ne smiju ni zaviriti među ljude. U tom se sjetio sebe, da on opet eto skoro svaki dan sjedi među tim pametnim ljudima: no kad bi se pred večer vraćao kući, žalio bi, što i noć ne može da provede u kahvi, a u noći je sijelo zaista još ljepše.

Tako on razmišljao vraćajući se iz čaršije i, kako bi ono age ljeti zavidile njemu na selu, tako on sad zimi zavidio njima u čaršiji.

Dok je kod kuće, ona mu kahva puna ljudi, onaj slatki razgovor ne bi spadao s uma. Kad zauči podne ili ićindija, sve listom u džamiju, ta u njih je svaki dan ko petak, mislio on, a u njih na selu ne čuje se ni ezan.

U proljeće, kad nastaše poslovi, Tahiru se bilo teško ustegnuti od čaršije. Zato, kad se ljeto presvratilo a primicala jesen, u njegovoj se

glavi motale nekakve misli od kojih bi se začas trznuo od nekog veselja. Naposljetku odluči i jednom trgovcu, a svom dobrom jaranu, otvori svoju nakanu.

- Da mi je – veli on – kupiti ovdje u kasabi što kuće, da mogu zimovati ovdje među vama, eh, znaš...

Trgovac ga promjeri veselim pogledom, pa dočeka:

- Ih, Tahir-aga, to bi meni bilo drago, pa i svima nama; ih, ne mogu ti kazati. Pa zašto i ne bi naposljetku? Što ćeš na selu i zimi i ljeti!

Al' se u isto doba zamisli: gdje bi se našla kuća, nema, ne čuje se da iko prodaje. U to će k njima sijedi Mustafaga, baš prispje na razgovor. A kad on vidje o čem se govori, ne obradova se onako ko trgovac već nekako hladno pogleda Tahira, pa dodade:

- A zašto ti, Tahir-aga, ne bi uzeo kuću pod kiriju, kad želiš zimovati u kasabi?

To njemu ne bi po volji: ta stajati pod kiriju, to se njemu čini nekako da sluti siromaštvu; ljuta sirotinja stoji pod tuđim krovom, a njemu, hvala Bogu, nije potrebe!

Ostali prijatelji brzo saznadoše za Tahirovu želju, oveseliše se, ta ko se ne bi oveselio onakom čovjeku i primio ga u društvo! Za nekoliko dana nađe se kuća i Tahir ju kupi. Prodade sve blago, prodade žito osim onog neistučenog kukuruza u košu i onog što mu je trebalo za hranu, još se malo i zaduži dok isplati kuću, al' se bar i namiri ko valja. Još ni prvi snijeg ne bi-

jaše zaprašio, a on se doseli u varoš. Te je zime u kahvi i dan i noć bio – jedan aga više.

- Sad znam što sam živ! – govorio on svojoj čeljadi kad bi opazio kako se ne mogu da obiknu u kasabi.

I zaista, koliko se njemu sladio taj život toliko je ženi mu i materi bilo neugodno; ali malo pomalo, pa se i one obikoše. Sin mu išao u mejtef s ostalom djecom, a Tahiragu je i to vuklo u varoš; ali dijete išlo po jedan sat ujutro, a drugo vrijeme eto tako, kojekuda s ostalom djecom, na sijela, u igru. Tahir-aga nije imao kad da misli ni o čem, dan i noć u kahvi u slatku razgovoru među pametnim ljudima.

*

Kad proljeće svanu, Tahir-aga se teško nakanio da se odseli u Crvenike. Ne zna ni sam, a nešto ga zadržavalo. Eto, težak je čovjek od zanata, to mu je starina; al' kad bi ikako moglo biti volio bi ostati da se ne pokreće iz kasabe. Naposljetku, on je u to ime i onu kuću kupio da u njoj samo zimuje; a sad valja obraditi onu zemlju a – sjetio se nečega – valja makar jednoč pozvati onu gospodu na teferič. I to ga nekako osnaži. Skoči, najmi nekoliko konja i otprtlja u Crvenike. A kad se lijepo smjesti, pa izađe prvo jutro pred kuću, najedanput pred njim niče neka pustoš, odasvud zjala nekakva strašna praznina. Nigdje vola da se javi iz košare, ni krave da rikne, ni teleta da blekne. Ni ovaca, pa ni kokoša onih, ništa onog. „Pa?" – sjeti se najedanput – „Mjesto svega toga, eno

lijepa kuća u varoši, a što mu valja što je tu jednu zimu onako proveo!“ Ta kad mu samo ona sijela na um panu, ne bi ništa požalio; a sad, sad će opet dvostrukom snagom prihvatiti za poso, da naradi ziminu, da opet može provesti zimu onako bez brige među onim ljudima. To ga je osnažilo, pa je prihvatio za poso i zaboravio onu prazninu, makar da ga je svaki korak opominjao da on nije više težak, kakav je bio. Istuko je onaj koš žita, prodo ga, pa tim novcem uzorao zemlju, al' ne svu, jer je valjalo namaknuti kravicu pred kuću. Jednu oranicu jedva posija kukuruza, druge pola pšenice, a ono ostalo dade pod kesim, jer mu sijeno ne treba u kasabi.

Ovu je silnu promjenu između sebe, starog i današnjeg težaka, bio opazio Tahir-aga, ali je brzo zaboravio: no čeljadi je njegovoj bilo vrlo teško. Mati mu, stara žena, koja je odrasla u obilju seoskom, a bila žena i od posla, sad se uprav snebivala. Činilo joj se da ni ta kuća nije stara, njihova, što no joj bijaše svaki kutić, svaki dolafić i pregradica, sve puno svakog blaga i berićeta. Na onu silnu prazninu nije se nikako mogla priviknuti, žena da odboluje od pusta nekog jada.

- Što ti ovo, sinko, baš uradi od nas? – ubrusi ona jednog dana sinu, kad joj se bilo nešto stijesnilo – Uh, uh, žalosna ti sam!

- Što je, mati? – on će smiješeći se. A mislio je, da se njoj teško obiknuti na selu iza onog „života“ varoškog.

- Ma dina mi, ništa mi nije ko što mi je bilo!

- Pravo veliš, mati – on će – i meni je tako! Da nijesam odselio, ja ne znam što bi od mene bilo. Čovjek vidi pametnih ljudi, čuje slatku riječ.

- Ma, što ti to veliš? – u čudu će ona.

- Ah, čovjek bi, vjere mi, među ovim ljudima ovdje podivljao!

- A među onim ćeš, sinko, skapati od gladi! – okrenu ona oštrije.

- Mati!

- Vidjela sam ja! Skapaje se tu nad komadom kruha. Ona im je crna kahvica sve, njom se časte i hrane, a naš berećet...

I staricu počelo nešto gušiti u grlu; nije mogla dalje, izašla u kuću.

To je Tahiragu malo zbunilo i onako, kako je sjedio s kamišom u ruci, ustao i pošao. Hajd, hajd putićem, pa niz polje. Sve mislio, mislio, o sebi, o svojoj kući. Pravo nije matere ni razumio, jer on nije u tom nazirao onolikog zla. No tek zbunilo ga to što je mati onako tužna. Sve tako u mislima, odbijaj dimove dok u luli cvrkne. Sjedi na panj, iskucaj lulu, napuni, pa metni onu koku i raspali nanovo, pa opet put preda se, a misao u glavu. Tako išao poljem, a ko još je proljeće, pa posla malo, i onako bi dan proveo tek oko kuće. Bilo mu nekako poteško za mater, al' brzo i razumio onoj starinskoj ženi. Njoj neobično prema onim godinama starim. A zašto bi se on baš i trao i trudio? Ta ima i sad, živi se lijepo, a preko svega, kuća je ona onamo, a onaj život među onim ljudima, a to,

vjera je, ne bi mogao svako steći, ni da hoće.

Tako Tahir-aga u mislima i ne znade kad se stani u čaršiji. Dok negdje na dućan, malo u kahvu, u tom i dan minu, a i njemu one misli iščeznuše iz glave. Pod večer se povratio kući opet u onim mislima da se ljeto provede, da se sabere zimina, pa odmah u varoš.

I zbilja Tahiragi ljeto brzo minu. U jesen osušilo se ono šljiva, ispeklo nešto pekmeza, obrali kukuruzi, pa brže sprtljali u varoš. Ono konjče, što ga Tahir-aga kupio, nanijelo hrpu drva u varoš, žita imaju, pekmeza i graha dosta, i oni se zavezoše u zimu. Tahir-aga se sasvim povarošio. Sad se nije više činio onako tuđ ni sebi ni drugima: ko da se rodio tu. Ranim jutrom slazio u kahvu, osobito na uranak, pred zoru na dva-tri sata ustao bi on, pa se išuljaj iz kuće da ga niko ne čuje. Kad u kahvu, a tu vruće, kahvedžija davno usto, vatra se razgorila, napunio saksije žeravice pa ih poredao okolo; vatra u odžaku bukti da sva kahva trepti u nekom crvenkastom svjetlu, da je ono lojanice uz čađavi direk sasvim suvišno; šerbetnjak vri, po pejkama se poredalo ono nekoliko staraca „tirjaćija“, a nad njima se već uhvatio čitav pokrov dima, kao nad vodom jutarnje magle. Tu sad sjedi za jednu saksiju, kad kahvedžija sa žutim ibričićem kahve preda te, toči, pij i pretresaj, tek onako sitnice, najnovije, što se eto jučer zbivalo. Za časak sve zašuti dok će u neko doba Mula Meho, tek da otpočne štogod:

- Hm, hm!

A oni zinu u njeg. On srkne kahve dva puta, potegne iz čibuka podobro, pa kad odbije onaj dim da je protisnuo sav zrak sve do kahvedžije, ispravi glavu i počne otežući:

- Jučer malo da ne bi, eh, znaš...

- E...? – radoznalo će družina.

- Ama znaš, – poče Mula Meho da priča, al' kad vidje da oni nijesu ništa čuli o tom, zađe on s drugog kraja.

- Ono, eno, onomadne kupio Dedaga pastrmu u Sakićima, pa... kad ga provedoše kroz čaršiju, a vo... slota jedna...

- Znam, bio sam! – upade jedan.

- Ha, to! – svi rekoše – Sto i pedeset (oka) da će biti čista mesa.

A Omer-aga nikako od sto i dvadeset ni dram.

- Ja ću ga – veli – platiti, ako bude više.

Na to Suljica, a alčak je ono, znaš, svakom prišije:

- Ja – veli – Omer-aga, nemam para ko ti, a iznijet ću vola na grad, ako bude manje od sto i pedeset.

Omer-aga odmah promijeni boju, a znaš, ono je njemu muka kad mu se spomenu pare, jer je svak držo da ih on ima, a kad ustreba otkupiti brata od askerluka, on prodade kmeta.

- Što je – kaže – tebi stalo za mojim parama!

Riječ po riječ, da ne bi ljudi, bilo bi svašta.

- I baš se svadili?

- Te još kako!

- A za tuđu pastrmu!

- Eh!

I do zore naklapali o tom kako ljudi nemaju drugog posla, već tupiti zube za tuđeg vola.

- Budale! – odsudio Mula Meho, na kraju, a drugi potvrdili.

*

Tahir-aga nije ni znao kad mu zima prođe. Kod kuće je bilo sve dobro, jer žena mu se isto onako prilagodila varoškim ženama, sin s ostalom mladeži, a on u kahvi. Jedina mati bila tužnija nego li ono na selu kad bijahu. No nije mogla iskazivati te svoje tuge, jer već nekoliko godina boluje od zaduhe, pa ju sad ta bolja svladala! Ležala, patila se, a kad snijeg okopni, nju iznesoše četverica, preseli se na Drugi svijet.

Kad je sunce lijepo ojačalo i nova travica zazelenila, pošao je Tahir-aga jednog dana u Crvenike da obiđe malo svoje selište, a do koji će dan i odseliti. Kad tamo, ima šta vidjet. Neko mu istočio koš žita, odvrnulo vrata, polupali se prozori, a u kući ko da su se zavlačili vuci, koja li neman, na noćište. Sve golo, pusto, prazno, otrcano. Smrče mu se pred očima. U kesi ni groša, u košu ni klipa, a što ima u kući u varoši, jedva da bi se prehranio do novog. A daj uzori, posij, obradi, okopaj. No njega pored te nestašice više jedila ona drzovitost onih dušmana što ga ovako pokradoše, što mu onako kuću napola srušiše. Obazre se lijevo, desno: ono isto selo, one komšije, eno i vide se pred svojim kućama: neki upreže volove u jaram, neki razgrće đubre, a u njeg tako golo, pusto... I ni jedan se nije htio ni obazrijeti na njegovu

kuću! Pa među takim ljudima da čovjek živi...

Smjesta opruži niz polje, a sve iza njega onako zjalo, i koš prazan, a i vjetar ga ko onako iskrivio na jednu stranu, kuća pusta, prozori zinuli, a iz njih bije neka pustoš.

Nađe telala i diže na prodaju svoje selište u Crvenikama.

Neki prijatelji njegovi odvraćaše ga od toga, ali uzalud.

- Što će mi? – govorio on ljudima, a tako i kod kuće svoje, kad mu je žena požalila Crvenike – Kupit ću ovdje uz kasabu jednu dobru njivu, obradit ko i ovi (građani) što rade, pa živjet ko čovjek.

Tahir-aga uze silnu paru za svoje selište, a kupiše ga sve one komšije njegove u Crvenikama. No nikad mu ne ispade dobra njiva kod kasabe da ju kupi, već teško od jednog komšije u kasabi saleti jedan vrtlić rad povrća, a za to istrese skoro polovicu crveničkih para. Za one druge kupi hrane i još jednog konja, a što mu preosta, oženi za to sina.

Godinu iza toga Tahir-aga nije imao u kesi ni groša, već sin tovar drva pred kuću, a drugi na čaršiju, i s tim se prometala njihova kuća. A tada je Tahir-aga gorko osjetio što je uradio od sebe. Godine su se motale sve jedna za drugom, a u njegovoj kući nije bilo promjene, gore nije moglo biti, a bolje pogotovu, a sve kajanje bilo je uzaludno...

A kad su nastupila vremena da je i Tahir-agi valjalo makar sinu da olakša malo poso, onda

ga je shrvala starost i ljuta bolja. Suzna oka ležao je on na smrtnoj postelji i blagosiljao sina što mu je valjan, što drži toliku kuću na sebi. U tim se zadnjim časovima gledao na čem ostavlja sina svog, a sjetio se i onog u čem je njega ostavio njegov otac.

Ali svemu je kraj! Još mu je ostao jedini blagoslov; s blagoslovom na sina svog ispustio je on dušu svoju.

JEDAN BID'AT

Naša je kasabica jedno malo mjesto, ali što se u njoj koješta zbivalo i događalo to, more biti, ni šeheri nijesu vidjeli. Ne znam kako je bilo tamo daleko u staro doba, osim što se u narodu još pogdješto čuje kako je nekad kaurin porobio (bit će to provala princa Eugena). Omer-paša je započeo, pa je onda zaredalo jedno za drugim sve neke novotarije. Kroz našu je kasabu tatar svaki dan prolijetao, tu konje mijenjali, topove nam dovlačili i odvlačili; vojske nekakve sa svakojakim spravama i ljudima prolazili, nekakvi džandari s četiri rukava postali, kasnije opet zaptije, pa đumrukčije i ostali službenici.

Jednog dana, bijaše baš kišovita jesen, izbi glas u čaršiju da se promijenio kajmekam. O tom se malo govorkalo, ljudi nagađali: kakav će biti taj novi memur, pa se i ušutilo. Ali niti ko opazi kad nestade starog kajmekama, niti se znalo kad dođe novi. O njemu izbiše glasovi da je sićušan čovjek, crna lica i brade, ne umije govoriti nego turski, ali se sve čudilo: kako taj starješina jednoj kasabi i nahiji dođe mimo običaj, bez ikakve spreme i dočeka. „U po noći" – vele – „stala kola pred samim hućumetom, iz kola izišao čovjek stranac, nepoznat, pa da će u sud. Zaptija na nobetu natezo se s njim, nije mu dao, ne znajući da mu je to starješina. Ko-

lar mu" – veli – „namignuo i zaptija ga upustio unutra." Eto s takom tišinom dođe novi kajmekam, ali obično jedra kiša pada bez velike grmljavine.

Ne prođe ni mjesec dana, a svak živ osjeti da je u carskom sudu novi kajmekam. Odmah prvih dana zaptije su osjetile njegove stroge zapovijedi, a vele čak da su neki osjetili kako je taj sićušni čovjek vrlo jak, osobito da mu je ruka vrlo teška. Jednoga je zaptiju napao u hodniku što mu je obuća neuredna, jednog opet za odijelo, bilo mu malo rasporeno, a kad je njih malo utjero u neki red, onda udari i na same memure. Uredio je doskora da niko nije smio zakasniti u sud ni jednoga časa. Jedan mu mlad pisar unese spise i predade, ali on ustade i očigledno pouči mladića kako se ulazi starijima i kako treba da se pozdravi. Poučio ga je kao da mu je otac, ali kad je do nekoliko dana opazio da se pisar skanjuje da ga pozdravi kako ga je on naučio, onda ga je tako izgrdio da to nikad nije zaboravio. Tih prvih dana bilo je sazvato kajmekamu jedno građansko vijeće, pa kad ljudi počeše dolaziti po svom običaju s čibucima u ruci, zagrnutih gunjeva i ćurkova, golih ruku do iznad lakata, kajmekam im je svima napose, u četiri oka, rekao da to ne valja i odmah kazao kako treba dolaziti na sastanak.

Po gradu se već bubalo na sve strane o novim bid'atima. Tužile se zaptije, tužili se memuri, tužili građani na novog kajmekama. Ovo se ne može snositi, zar nam nije dosta drugih

kojekakvih bid'ata, još da podstarost učimo kako ćemo se odijevati! Doskora su i u sela izbili novi bid'ati. Cijelo je jedno selo stjerano da sebi gradi put. Vikali seljaci, i psovali do grdila; istina je da se na tom putu za jesenskih kiša zaglibi koji put po koje paripče, ali to se je od starina tako dešavalo, pa se opet živjelo. Drugo opet selo natjera taj sićušni čovica da grade sebi ćupriju preko rijeke. Seljaci govorili da se oni mogu prometati bez ćuprije, tek baš kad voda sveosve nabuja, onda se i ne prelazi, ali uzalud sve, ćuprija se brzo načinila baš kao da će kola preko nje prelaziti.

Ali svi ti bid'ati nijesu ništa. Kad se kajmekam okrenu da nagoni djecu u mektebe, to bijaše pravi belaj. Djeca bježala, zaptije se razletile za njima po mahalama – e prosto trka jedna. Ali i tome se stade u kraj. U mektebima se grčilo, ko u košnici, majke su blagosiljale kajmekama, a neki se očevi ljutili, pa i ušutili. Pa kakav se to red uvede tude! Prije bijaše serbezluk, čitave hrpe djece po sokacima i raskršćima igraju se po vazdan, bacaj se kamenjem kud ti volja, ako u koga pukne koji prozor, opet se i načini – a sad! Ta nema galame po ulici, mir i red svuda, a djeca kao janjci idu mirno, pa još pozdravljaju starije.

U nas bijaše još starinski običaj da se momci obnoć potuku gdjegod u mahali kod pendžera. Najednom se poče onaj sićušni čovica sa zaptijama šuljati po onim ćorsokacima i poče loviti ratoborne momke po mraku. Ja trke, ja te po-

tjere, to bijaše pravi džumbus. Ljutili se momci što im se ukida taj starinski običaj, ali sila sve savlada. Koji su se momci najviše ljutili, i oni se najpošlje odljutiše u zatvoru. I tako si sad kroz najotmjeniju ulicu u po noći bio serbez proći, da se ne bojiš ni kamena u glavu ni koca po zatioku.

Ali i to je sve ništa. U nas bijaše još jedan starinski lijep običaj: kad stisne zima, čaršija, kako je malo strma, sledi se pa ti to povrvi na to plazalo i staro i mlado. Sva se čaršija tada zasja kao tepsija, pa kud bi bolje zabave na vedroj noći na mjesečini. Čak i odrasli ljudi posuču iz kahva, donesu se ljestve i polože na jedne saonice, a po deset i više ljudi pokiti se po ljestvama, pa leti s vrha na dno čaršije, pa opet sve tako do ponoći. Istina i tu je poteško za konje kad idu uz čaršiju po onoj poledici, po koji se svali pod tovarom, ali obično se uvijek nađe kogod pa pomogne dignuti konja. Pa i ljudi padaju, ali šta je to, više puta smijeh se ogradi. Ove prve zime kajmekamove ovdje, tek što prve saonice zuknuše niz čaršiju, kad posukaše zaptije iza svakog ćošeta a s njima, naravno, i onaj mali čovica. Ja te trke i tude, ja potjere i pomaganja, e to se nije zapamtilo! Sutra je već bio sav led isječen, a plazalo posuto pepelom.

- Nema, sve se staro ukida. – govorili su ljudi nezadovoljni.

- Ovaj je čovjek na zlo došo! – dobacivali su drugi.

Prigovorima kraja nema.

Te godine bijahu učestali bojevi na sve strane. Rusija udarila na Tursku u Maloj Aziji, provalila u Bugarsku, planulo na Drini na više mjesta, a pucalo u Hercegovini bez prestanka, da i ne spominjem okršaje sa eškijom u samoj domovini našoj. Hele, trebalo caru vojske, kupio se asker, saziva se redifa, a popisivali se mustahfezi i bašibozuk. Svemu tome trebalo hrane, pa se odasipala desetina, sve što je zrnato. Ali kud ćeš s tolikim žitom? Onaj jedan hambar, dva li, brzo se napunili, a nahija jednako donosila žito. Šta će se, kud li će se sa žitom? No naš kajmekam brzo nađe lijek: on jednostavno naredi te se žito sasu u jednu džamiju. Ja sad galame u narodu na kajmekama, ja huke i psovke! Dogovaralo se da se nosi tužba u Sarajevo ili čak u Carigrad na onog zlotvora kajmekama, te napošljetku skoliše da ih desetak prvih ljudi ode najprije njemu samom, pa ako ne bude koristi, onda dalje. Odoše zaista kajmekamu da traže da se smjesta džamija isprazni, ali se vratiše pokunjeni ko ovce. Nije im dao ni izgovorit porad šta su došli, zasuv na njih da je sramota za njih same: „Pogledajte" – reče im – „na sebi tih ćurkova i gizde, a nemate ni hambara, za hranu vojsci! A more li gladna vojska branit vatan od dušmana?" Smlatio ih čovjek razlogom, a oni se povratili u čaršiju i bez najmanje volje da dalje tuže kajmekama.

- Što ću vam duljiti – svršavao je naš prijatelj na sijelu ovu svoju pripovijetku – nemetnuo nam je ovaj kajmekam silu jednu nekakvih

bid'ata, poukidao dosta starih običaja, ali pravo valja reći – bijaše nas utjero u red ko niko drugi.

- To nije trebalo...

- To je pretjerano! – otvori se razgovor na našem sijelu o ovoj priči.

- To je prosto skučivanje slobodne volje. Ko je to vidio, još stare ljude poučavati kako će se odijevati.

- Ali ipak dobro je radio za raskalašenost djece, dobro je bilo suzbijati zle navike neobuzdane mlađarije.

- Što je dobro, djeci je temelj popravku njihovom u kućnoj stezi i odgoju.

- Pravo veliš, ama što ćemo od roditelja koji sami ne umiju i neće da vode brigu o djeci svojoj.

Vi govorite šta hoćete, – završio je naš prijatelj razgovor ustajući i polazeći kući – kad ja danas vidim kojekakve igre po ćor-budžacima, kad vidim djecu od deset godina s cigarom u ustima kroz sred čaršije, kad vidim kako i po koja svilena ahmedija zamahne u mejhanu – ja uzdahnem za našim nekadašnjim kajmekamom i za njegovim bid'atima.

RASIPNIK

Pazarni je dan. U onoj maloj čaršijici, a u dosta poširoku prostoru, „mejdanu“, u sklopu nekoliko zidanih magaza i drvenih dućana slegla se tma ljudi, začepilo; zapaneš li samo u sredinu, ne izađe lahko. Sve je to stisnulo, pa se tu mjeri, tu pogađa, plaća, a sve brzo, odriješito, jer je kratak dan, vrijeme izmiče. Valja prodati što si donio, izbiti paru, pa ujagmiti i za pazara kupiti što ti treba i opet za vidna kući. Sve se razmahalo pa istom čuješ tu usklik, tu opet dlan o dlan stisnule se desnice da je pazar tvrđi, pa istom vinu ruke iznad glava, mahnuše. Sve vri ko u mravinjaku.

Oko ove hrpe ljudstva, poredali se dućani i magaze, a mudri trgovci izvješali robu, ma istu-rili ju da je moguće svu napolje, da prolaznika u oči bode. Na gornjoj strani eno dvije-tri čađave kahve, a kahvedžije znojani, ne mogu da nasmažu kahve silnoj mušteriji. A što će te u ovakom poslu okrijepiti ko jedna „mrka“, a i prijatelj prijatelja kad sukobi za ruku, pa u kahvu da ga počasti.

Udnu čaršije među zgradama zinula vratašca oniske čađave sobice, a u njoj gazda neprestano hoda kao da snuje, reda poliće, litrice i čaše, odvrće i zavrće slavinu podebela bureta što je tu smješteno, pa i on čeka svoje muš te-

rije, kad će pazar da se razasipa, navalit će tu ljudi da se okrijepe kapljicom i da osnaže žile za duga puta.

U kutu jednom te mračne sobice, skupio se mlad momak, sjedi kao da je drven. Mlad je, al' podbuho u licu, bi rekao da je ležao dugu bolju il' tavnovao devet godinica. Pitaš mu godine: kud mu prođoše; pitaš njega: što dangubi tu kad se onamo latio posla i star i mlad da izbije groš iz tuđe kese? Ne pitaj! Ne može ti ni o čem računa dati. Hladan je ko sama stijena, ništa ga dirnuti ne može. Pa bi rekao da tu ni života nema, da ne sjaju još jedino ona dva oka ko žeravica. A misao njegovu čitaš mu s lica: ništa se njeg ne tiče, ni onaj rad, ni ona čaršija, ni cio svijet. On nijemo hlepi za sredstvom koje mu može odvrnuti onu slavinu u bureta, da onaj bijes curkom curi. Ta je misao obuzela njegovu dušu; novca nema, pa ga sad s gnjevom očekuje, al' ne da ga ima, već da ga tu u bure utopi.

Sva pojava njegova pobuđuje i u samom krčmaru neko sažaljenje. Njegove crte, koje već iščezavaju u podbuhlom licu, pogled još žarka mu oka, te već polovno odijelo čiji kroj odaje sasvim druge prilike, sve ti otvara neki nagli nenaravni pad, rušenje nečeg što je, bi reko, stvoreno da migom oka, kretom ruke stotini zapovijeda, a ne da truhne u hladnim zidinama varoške mejhane uz punu burad gadna otrova.

Mladić sjedi na goloj dasci, a krčmar šeta praznom magazom. Ovaj se bori svojom dosadom, jer još nikog od mušterija, a on, on se

sve više podaje nekoj tromosti i bolji, koja ga svakog jutra snalazi. I došao je tu da potraži lijeka, al' još i ne probijeli jer zna za zakletvu krčmarevu, koji kod mnogih drugih ostade praznih šaka natočivši bez novaca, pa... nije se ni usuđivao. No došao je tu jer će ga tu naći kmet komu jučer prodade onaj zadnji čifluk. Tu će mu ga isplatiti pa onaj opet za posao, a on, već je kod bureta.

U neko doba upade tu seljak i pozdravi ih. Mladić se malo promijeni, odahne. Seljak se spusti do njeg pitajući ga za zdravlje. I ne odgovori mu, već gledaše u njeg, a pogled mu je kmet razumio. Ali ovaj se ne maša kese.

- Jesi li donio pare? – upita ga.

- Ama... ono... ako ćeš, – poče seljak mucajući – jesam, ja, donio sam; već ko... da odemo prije na sud?

- Pa bezbeli, otići ćemo, to bez suda neće ni biti; ali daj mi bar što kapare!

- Ama baš, aga, nek ti eto nije krivo... volio bi da odemo prije!

Agi je bilo da pobjesni od ljutine, ne zato što seljak nema vjere u njeg, već što je on dotjero „do balčaka i do desne ruke", a oprijeti se samo na svoje noge, dok se ne „odjutri", a kamo li otići na sud... to niti ko može tražiti od njeg, nit' se on može maknuti s mjesta.

- Ta daj mi što mu drago! – provali on – Ja ne mogu da se maknem.

Seljak opet udario u šeprtlju, a on nadodade:

- Daj makar „po oke" naruči.

Sad ga je kmet razumio. Boca je brzo pala među njih i oni nazdravljali jedan drugom. No kmet se štedio da ga ne zahvati, jer valja svršiti na sudu tako važan poso; a aga naprotiv zalijevao se da se kakogod riješi one strepnje u rukama i cijelom tijelu, da može sigurnije otići do suda.

Kad se podobro okrijepiše, kad je aga bio nešto veseliji a kmet zabrinutiji, onda će skočiti i oba u sud. Tamo se brzo sastavilo očitovanje, te će naposljetku pred gruntovno povjerenstvo, u kom bijaše kotarski predstojnik na čelu. Ovi stali ko ukopani, a pisar čitao spis:

„Hamdija, sin pokojnog hadži Osman-age, prodaje selište koje se nalazi pod kmetom Nikolom Radićem..."

- Dosta! – prekide ga predstojnik – Ova se prodaja ne može provesti, pošto je ovdje zaveden zapisnik da se taj rasipnikom proglasi, te se...

Ne dovrši, a Hamdija razvali krvave oči:

- Šta?! – ciknu on.

- Ništa, gotovo je! – odvrati mu se od povjerenstva.

- Ko je taj što meni zabranjuje? – planu on i očito maši se noža.

Jedan mig i zaptije svladaše bijesna mladića, pa s njim u „hlad" da se tamo rastrijezni, a onda će znati da nije više vlastan ničim svojim i dozvat će se pameti.

Kmet oplete kući, a Hamdija se nađe u zatvoru, lišen i slobode i novca i vlasništva, a i

– noža. Ostaviše mu samo jedno: da razmišlja, da snuje osvetu.

*

Hadži Osman-aga bijaše u svom mjestu po imanju doduše srednji, ali po pameti zaista prvi. Njim se grad dičio, prstom u njeg upirali, jer hoćeš u sudu, on je do kajmekama; a nigdje ništa bez njega, sve njega pita. A kad mu je jedincu sinu bilo sedam godina, on krenu na sveti put, na Meću, i pri povratku umre. Hanuma mu, sirota, da svisne od puste tuge. Uzela malića, tu jedinu sad uspomenu od onih dana, od onog života, pa jadila, kukala; uzalud sve žene, uzalud svi razgovori, godina minu, a ona ne sušila suza. Naposljetku se nekako privikivala svojoj sudbini, nije druge; al' zato sav se njen život kretao oko njezina sina. Njemu nije smjelo biti krivo, davala mu što je poiskalo, ništa mu nije branila, samo da je tu kod kuće uza svoju majku, bojala se da ga i na ulicu pusti. Jedne ga zime jedva pustila da pomalo jutrom ode u mejtef, a ako se malo zadrži s djecom na plazalu, ona šalji sluge po njega da joj neće ozepsti.

Tako mali rasto, nemiran ko i svako dijete, a majka ļebdila nad njim, pa gotovo voljela da ni u mejtef često ne ide, bojala mu se svagdje.

A nije joj se trebalo toliko bojati, jer je maloga svak pazio poštujući mrtva mu oca, čestitog hadži Osman-agu. Kad bi ga sukobio gdje u čaršiji daidža mu Ali-efendija, sažalilo bi mu se vidjevši ga ko siroče, pa ga spopani za ruku i sa sobom u kahvu među ljude. Ljudi su se po-

zdravljali s njim baš ozbiljno, ko s velikim, i već gledali u njemu živu sliku čestita mu oca, pa se i nadali da će Hamdija za koju godinu istom nadopuniti ono mjesto u pročelju kahvenom, gdje je sjedio hadži Osman-aga.

Tako on gdjegod upani i sam u kahvu, ko traži daidžu istom onako a starci ispriječali čibuke, zadimili kahvu pa zbore nešto nekako tiho, isprekidano, ko istom da jedan drugom dužan ne ostane; no mali od svega toga ne bi ništa razumio. U neko se doba sjeti koji pa se nagni Hamdiji i ko spusti se u njegovu ravan, pa se našali s njim i reci mu što, a on osmjehni se, skupi ručice u krilo i slezi ramenima. A drugi mu naruči kahvu, pa ponudi još i duhanom pogledavši u daidžu nekako značajno. Ali on bi duhan odbio, a kahvu bi uzeo, jer kahvu već i s majkom pije. To sve majku veselilo kad bi joj brat pripovijedao za maloga, veselilo i njega, čak samoga što ga ovako paze, pa makar da se u svojoj četrnaestoj godini nije sjećao slike svog oca već znao samo, sjećao se još da mu je nedavno umro, opažao ipak koliko su ljudi cijenili čestitog oca njegova.

U to su doba nastupili oni veliki događaji. U Bosnu je unišla carska austrijska vojska. Godina je čitava protekla dok se opet uspostavio onaj stari život. Hamdija opet onako isto, majka ga drži ko malo vode na dlanu. Ujutro ustani, s majkom popij kahvu, zabavi se malo kod kuće, pa onda u čaršiju, hodaj, traži koga od društva svoga, svojih vršnjaka, dok zabavi

se gdje koji čas u tom i ručak. Po ručku opet u čaršiju. I sada upani koji put u onu kahvu među one starce gdje bi ga daidža vodio, ali tu se sad ne bi mogo zadržati. Ljudi, oni isti, onako opet razgovaraju, no sad mu nije nerazumljivo što zbore. S njim se pozdrave, pa opet u svoj razgovor. On zna da se on ne može povratiti u ono dječije doba da se oni s njim šale; sad je on već momak, petnaest, šestnaest godina, no ipak krivo mu bilo, da tu za njeg ni cigle zanimljive riječi, ma ništa što bi njega među njima zadržati moglo. Tu se sad jedan tuži, nestalo mu mliva pa se kisela lica već tu sjedeći skanjiva kako će nakupiti mijeh žita, poslati u mlin da se samelje. Drugi veli da mu je bilo nestalo drva, ali baš u te mahe stigla mu splav jedre bukovine.

- Ama znaš – veli družini – cjeplje ko ove podnice.

- Bogme si ti na konju – dočeko drugi – kad ti imaš splav drva!

Hamdiji se još ništa nije o glavu razbijalo, makar da je bio jedina muška glava u kući. No ipak, znao je da treba poslati žito u mlin, kad nestane mliva, znao i drva da treba u kući, ali nekako mu nesnošljivo bilo u takom razgovoru o tim jednostavnim poslovima kućnim.

Među onim starcima kahvenim njemu bilo nekako prazno, suhoparno za njega i makar da nije umio razmišljati o tom, njemu se ipak činilo da se sav taj život čovječji ipak ne vrti baš oko sama žita i drva. Najposlije, to je nešto što se može svršiti i bez razgovora kahvenog.

Hamdija je doskora promijenio život, promijenio samo kahvu, otišao među mladež, a tu je našao zabave.

Bili su to njegovi vršnjaci, pa i stariji momci, a govorilo se tu što je njemu bilo mnogo ugodnije nego li onamo. Ranim bi se jutrom požurio u svoje društvo, tu provedi po cio dan, a i uvečer ostani kasno. Kad bi polazio kući, nigdje ne bi svjetla bilo. No nije se ni malo korio radi toga. Ta u kahvi je bilo toliko zabave, razgovora, pjesme, svirke, pa i igre svake ruke. Majka mu nije ništa branila, a i ko bi to mogo onom jedinom djetetu, pa još kad je opažala kako mu se život mili, a ona je i htjela da on živi, da ga ništa ne tare. Daidža ga jedanput opazio pri igri, kad je potražio svog sina u onoj kahvi, pa mu sjutri dan rekao da se kani tog društva; a kad je vidio da ga sestrić nije poslušao, onda okrenuo glavu od njega.

*

Hamdija bio u napun svoj mladosti. On je tražio života, zabave, a to mu nije niko branio. Bio je svoj, u rukama lijepo imanje, a majka mehka srca. Živio, trošio, igrao se, pio. A kad je baš nekako pri kraju zime za dugih noći bio u najvećem veselju, opazi da mu je džep olakšao. Poteci sjutri dan po subašu za novce. Ali mu ovaj odriješi da je već sva zaliha prodata, što je za prodaje bilo, a novci, eto biva, potrošeni. Taj dan je Hamdija uzajmio da se te večeri proveseli, jer baš te večeri, kazivala družina, došle negdje u gostionu nove sviračice i pjevačice. I

začudo, kad je te večeri bio u najvećem raspoloženju, sjetio se subaše, sjetio se kako je iscrpljeno vrelo iz kog se trošilo. A ko bi išta požalio za ovaki život, mislio on, a ispred njeg se baš u taj čas previjale igračice, sve se nekako motalo veselo, zavodljivo, u dimu, u jasnu svjetlu, a to njega zanosilo, kad bi to sve promatrao već umorna duha, dremovnih očiju.

Sjutri dan je subaša otišo u selo i prodao najbolji čifluk. Hamdija se napunio parom, a to ga ipak nije moglo dovući do jeseni, do nova prihoda, već se pred samu jesen još jedan prodao. Kad je čuo za to daidža mu i oni starci u kahvi, sve mahom okrenulo glavu od njega. On je to i opazio idući preko čaršije da mu se ni jedan od starijih ljudi ne javlja. Ma i ne gledaju u njega, kao da ga i nema, kao da on više nije onaj Hamdija, sin čuvenog hadži Osman-age. A to je njega još više potpirilo, udario je onda dvostrukom nekom pohlepom da živi o svojoj volji, a uz inat onim starcima. A kad je već u neko doba opazio kako su oni sveosve okrenuli glavu od njega, onda čak i govorio u društvu, gdje je znao da će to njima doći do ušiju, da to radi i živi više za prkos njima nego li za svoj ćeif.

- Pa kome će se osvetiti? – govorili oni u kahvi.

- Nama beli neće. – dočeko jedan.

- E, ljudi, ova se mladež baš otela! – zajedao naposljetku daidža Hamdijin, Ali-efendija – Ja sam ja njemu dobru rad, ja iko živ, pa vidi!

- A svi smo, bogme! – drugi će.

- Svi smo radi bili da bude čovjek ko što mu je i otac bio, a ono vidi na što se okrenu!

- Pa još nama uz inad! Ha, ha, ha! – nasmijao se ironično jedan prijatelj oca njegova.

Tako išlo iz dana u dan. Hamdija je prodavao, pio, trošio, propadao, a starci sjedili u kahvi i razgovarali o svojim poslovima, a nikad nijesu mogli riješiti kako od onog čovjeka da bude onako dijete. Dana ne bi bilo kad se ne bi u kahvi pretresali Hamdija i svi njegovi drugovi, a u oči hvalili one koji se oteše onom razuzdanom životu, pa sjedili tu među njima i nijemo slušali njihove razgovore. A Hamdija, da se je zapitao zašto on ne može s onim starcima, ne bi znao odgovoriti; al' je nekako nijemo osjećao da ima nešto što je njegovu mladom duhu, vrućoj krvi tako potrebno da u onoj čađavoj kahvi među starcima kao suhim panjevima ne može da nađe. No je li to našo u onim vlažnim zidovima čaršijskih gostiona ili u onom razvratnom životu, o tom nije mogao razmišljati, jer je u tom životu nešto osjećao što je njegovo biće tako privlačilo.

Ali-efendija bio nekoliko puta kod svoje sestre, majke Hamdijine. Jadili jedno drugom na propast djeteta, a ona čak prste kršila; al' ipak nije mogla izustiti da se ikakva sila upotrijebi za njezina jedinca, da to možda gore ne bude. Već je pola njegova imetka zamaklo i Ali-efendija govorio da će i druga pola otići ako se momku ne stane na put; al' sirota majka šutila, nije znala što bi u taj mah; no mislila ipak da sin ne bi

mogo u njezino udariti, a kad bi se opametio, moglo bi oboje od tog lijepo živjeti.

Kad Ali-efendija saznade da je Hamdija i zadnjeg kmeta prodao, skoči pa i ne pitajući sestre zamoli u sudu da se momak rasipnikom proglasi, jer je, veli, zaprijetila opasnost i samoj kući nad glavom. Predstojnik slučajno bio u silnu poslu pa nekako hladno primio Ali-efendiju; reče da će drugi put o tom s njim razgovarati, a da će ovaj put učiniti što je potrebno. Ali-efendija je bio veseo kad je čuo da su Hamdiju zatvorili, pa čak u kahvi hvalio predstojnika da ovaki nije došao. Ali-Hamdijina se kuća uzvarila od plača. Sirota mati u nesvijest padala, klela da drvo sahne, išla sjutri dan predstojnikovici, molila, plakala, al' sve uzalud.

Kad minu nedjelja dana po zatvoru Hamdijinu, predstojnik pozva Ali-efendiju, al' naredi da se i Hamdija preda nj dovede. Dok je on govorio s Ali-efendijom, Hamdija je čekao u pobočnoj sobi da se pozove, a čuo potpuno njihov razgovor, samo što po glasu nije mogao razabrati ko je unutra. Nedjelja je ta dana sveosve promijenila momka, u licu opao, tijelom slomljen, no duhom bio nešto svježiji, pojimao u što je pao, u kakvoj je sramoti, pa nije znao u taj mah moguća izlaska iz toga kukavnog položaja.

- I vi ste sad došli da se on rasipnikom proglasi! – vikao predstojnik, očito ljut.

- Ja, – onaj će potiho – jer je, gospodine, do-

tjero do kuće i do tog jedinog kmeta, pa da i to ode, kud je onda pristao?

- Kud je pristao, velite! A kud je sad pristao, molim vas, kad bude rasipnik, a?

Onaj šutio.

- Da vam pravo kažem, vaš Hamdija neće biti rasipnik, jer znate, nema već šta više ni rasipati. Vi ste propustili da je momak sve isprodavao; kad je bio rasipnik, vi ste šutili, a sad nešto hoćete! Kasno je! Najposlije, taj jedan kmetić bio ne bio, svejedno; ali ja vam kažem, ja ću učiniti što ja znam, ali ne da on bude rasipnik, već da bude miran i čestit građanin, da ne bude propalica, skitnica, lola. Ja vam kažem, to je grjehota, što vi činite od svoje mladeži!

- Ali, gospodine, ja sam ja želio ja iko da on bude čovjek među ljudima.

- Ne! Od puste želje nema ništa! A vi i ne umijete čuvati svoje mladeži, a znate li vi da na mlađima svijet ostaje? Vi ste krivi, nije on! On je sirota, njega nema ko naputiti ni na nauku, ni u kakav posao, a bogme mlad čovjek, krv vruća, slobodan, para dosta! A znate, to doba mladenačko, već po sebi se vidi da je za učenje. Vi stari sad ne možete učiti i da hoćete, a ni dijete, dok je nejako.

Predstojnik je govorio, a bivao sve ljući, a Ali-efendiji nekako to bilo neugodno, pa ne može otrpiti da ne rekne:

- To ja, kako vidim, ja sam krivlji od njega!

- Ne, moj dragi, mi ovdje prijateljski razgovaramo. Recite da nije ovako! Vi stari zatvori-

te se u kahve, pa mlati praznu slamu, a hoćete da vas mladež sluša! Nije vaš govor za njihovo doba. Ako mladić malo zabasa, a vi onda okrenete glavu od njega. He, he; lahko je dobra pohvaliti, ama hajde onog odvrati od zla puta! To je nešto! Je li ovako?

- Tako je, beli! – sleže ovaj ramenima. – Ama ko...

- Ovako je, ovako i nikako drukčije. Ovo vi kažite svom društvu. A ja sam, znate, čovjek poslenik, nemam ni vremena, a nisam najposlije ni pozvan da se brinem i za vašu mladež; al' opet vam kažem: vi ste krivi. Od mladića ne možete napraviti najedanput starca. Mladu čovjeku treba dati ono što je za njega, a to je nauka, posao, zanat, trgovina! Ako je slobodno, a para dosta, bez posla, naravno da će zabasati, a vi onda bježi od njeg! Tako je! A sad vi možete ići, kako vidite, vašu želju ne mogu primiti, on dakle neće biti rasipnik, a učinit ću što mognem da se mladić spasi. Ako nikako drukčije, mogao bi i vojništvo odslužiti, to bi ga možda popravilo.

Dok je to predstojnik govorio, amo u pobočnoj sobi Hamdiji bilo sad teško što se o njemu tako zbori, a sad opet tako mu nešto olakšalo tugu sa srca kad ču one riječi, gdje se krivnja ne baca na njega već baš na one kojima je on gotovo uz inad propao. To mu je predstojnik iz duše govorio, pa mu je to toliko razmekšalo srce, suze mu navalile na oči, a nešto ga u grlu davilo. Triput je htio da hrupi na vrata, da pane onom dobrom čovjeku do

nogu, da mu zahvali što ga onako brani, a krivi one starce.

A kad je otišao onaj od predstojnika kroz glavna vrata, da ga on nije ni vidio al' ipak slutio ko je, predstojnik je onda njega pozvao. On je bio tronut, oči mu pune suza, stao nasred sobe. Nije se smatrao kao kakav okrivljenik, već kao nesretan čovjek za koga se jedino zauzeo evo ovaj, komu on ima sad da odgovara.

Predstojnik ga promotri ispod oka, al' blagim pogledom, pa ga upitao:

- No! Jesi l' se opametio?

- Jesam! – jedva promuca.

- Moj dragi, – poče opet predstojnik blago – vidiš, ti si sirota, tebe nije imao ko naputiti kad ti je bilo vrijeme da učiš, da se baviš poslom, pa si stoga zabasao. Nije ti se rugati: mlad čovjek, u snazi, i novaca dosta; ali sad vidiš u što čovjek more pasti, a nipošto svojom krivnjom. Ni ja ne bih bio danas što sam da me nijesu stariji na silu odveli na nauku.

- Tako je! – promuca on gotovo kroz klač.

- Pa stoga – veli predstojnik, – kad si to propustio i svoju mladost tuđom krivnjom uludo proveo, daj bar sada opameti se; ne propusti ovu zgodu, još si mlad, prođi se tog, pa živi ko što treba. Hoćeš me poslušati? – naglasi predstojnik, a te su riječi njemu do srca dopirale.

- Hoću! – izusti on suznih očiju.

- Eto vidiš! Sad te i ja žalim, kao da si moj, vidim da ti je dobro srce, čista duša, a što nije imao ko da te okrene na pravi put, ti zaista ni-

jesi kriv. Sad hoće da budeš rasipnik! Ne! Ti to nećeš biti, ja to ne dam. Jer za to onda čuje sav svijet, pa poslije i kad se opametiš, onaj opet glas ostade: rasipnik, rasipnik!

Hamdija je bio ganut do suza, plakao je.

- Dakle još jedanput: obećaj mi da više nećeš piti!

- Nikad, gospodine!

- A sad hajde lijepo kući, pazi majku svoju, ona je dolazila mojoj gospođi, molila za te; živi lijepo, a kad budeš jedanput ostario, nemoj biti kao što su drugi vaši starci: samo dobra mladića hvale, a od zla glavu okreću. Zbogom, dakle, Zbogom!

- Zbogom, gospodine! – prošaptao on i izišao.

Ja tog veselja u kući kad je došao majci svojoj. Ona plakala, grlila ga, ali plakao je i on, još uvijek dirnut riječima predstojnikovim.

- Majko, – veli on u neko doba – zahvali i sa mnom onom dobrom čovjeku, onom gospodinu!

Ravnu nedjelju dana ostao je on u kući, koliko da se oporavi, bilo mu ko nešto i mrsko od svijeta. Za to je vrijeme dolazilo dosta prijatelja i prijateljica njihovoj kući na veselje, jer se Hamdija prošao pića.

Kasnije, kad je izišao u čaršiju, među starce one ni da zaviri. A predstojnik, doklegod je bio tu, pazio Hamdiju, pozdravljao se s njim usrdno i čak prošao bi s njim kroz čaršiju, sve u slatku razgovoru. A kad je već bio posve siguran

da Hamdija više i ne misli o piću, dobaci mu jedanput u šali:

- Vi turci, kad pijete, s vama se ne može niko natjecati; a kad se jedanput prođete, onda više ni kapi. Najposlije ovo drugo nije loše.

*

Hamdija je živio vrlo zadovoljno. Majku je svoju pazio, oženio se i babo se nazvao. Kasnije je bio u svom mjestu toliko uvažen da je postao i načelnik, a bio je to onaj što no jedanput pohvata svu besposlenu dječurliju po sokaku, pa je razredi po nauci i zanatima, a na užas građana kaznio očeve kad bi kom dijete bez valjana uzroka izostalo od škole. Tada su ga kleli, al' kasnije blagosiljali.

BAJRAM

Gluho je doba. U dolinici, gdje su se stisnule varoške kućice, bila gusta tama pa bi rekao gledajući ozgor s vite Hridine da tu u toj mračnoj jami nema ni živa stvora. Ali zađi samo kroz tu gustu noć, između onih starih kuća što im šiljke samo prama nebu vidiš, osluhuješ, čuješ kretnje, po koju riječ, žamor, škripu vrata – sve je budno. Noć ti sad nije tako nijema, tama nije više tako gusta; to gluho doba ispunja neki tajanstveni čar – za koji čas sviće Bajram. U svakoj kući vidiš slabo svjetlo, sve ustalo, sprema se da u novu ruhu izađe na Bajram da se u čistu odijelu klanja namaz.

Još od zore ni znaka a na vitoj se munari začuje mujezinov tanahni glas, zauči salavat. U to se doba prenula i mlada žena u svojoj skromnoj sobici gdje još nije bilo svjetla. Prenuo ju mujezinov glas. Prva joj misao bijaše Bajram, no odmah za tom ona tuga s kojom je provela na stotine noći. Svak se raduje, svak se gizda, žena sprema muža, mati sina, sestra brata, a ona... ah, gdje je njezin vojno, u askeru, daleko u svijet zanio kosti svoje, a more biti da je do sad i u zemlji... I ona pokri lice rukama, onako proplaka, kako je svaku noć s plačem legla i ustala.

Najedanput skoči, upali svjetlo i baci se do svog sinčića koji je slatko spavao. Maliću bilo

tek šest godina, jedro dijete ko jabučica.

- Arife, sine moj! – poče ga buditi – Ustani, eno salavat, Bajram! Ustani!

Malić progleda. Protrlja oči, a kad razabra riječi majčine, veseo skoči.

- Zar Bajram, mati? – u čudu će ono, pa poleće k prozoru. Ali napolju bila još tama.

- Eno, čuješ salavat! – veli mu ona – Hajde umij se, pa će ti mati lijepo obući nove haljine, pa ćeš onda u džamiju.

Mali bio veseo, nije znao što će prije. A mati doskora izvadila čitav svežanj haljina, umila ga i počela oblačiti: nova i čista rubenina, pa onda nove čakširice, pa onda šamaladže, anterija, čohali fermen, pas, fesić medžidija, pa čarapice i nove firale, a sve novo, sve kroja ko za velikoga. Mali se sve posmjehivao gledajući to novo odijelo, pa bi istom ubrzao:

- Je l' de, mati, da su moje čakšire bolje neg' u Muhameda Devlet-hanumina?

- Uh, tvoje su najbolje! – odvraćala mu ona, a glas joj drhtao.

Sirota zaklonila lice od svjetla da joj malić ne vidi suza. Oblačila ga, sobom mu sapela i najmanju kopčicu, a kad ga sasvim opremi i on ustade, pred njom bijaše prava slika njezina dragog, neprežaljenog muža.

Salavat se na munari svršio i zaučio sabah; napolju je svitalo. Mati se zagledala u sina, zagrlila ga i pokapala suzama.

- Dušo moja! – veli ona – Što ćeš nam u džamiji zaiskati od Boga?

Tako ga je običavala napućivati. Mali se zamislio.

- Da nam Bog da zdravlje i dug život, – veli on – pa onda... što ono još, mati?

- Onog svijeta Džennet, sine moj!

- Ja, Onog svijeta Džennet i... ništa više, je l' de, mati?

- Zaboravio si nešto! – jedva žena izmuca zagrlivši dijete.

Mali se opet zamislio.

- Ha! – uskliknu on – I da nam babo dođe.

- Jest, jest, dušo moja! – dočeka ona plačući, a u sebi dodade:

- Ako bude...

Sad je mali opazio majčine suze, pa se nekako snuždio. Ali nije mu se dalo da to bajramsko veselje, pa radost za nove haljine pomuti kakvom tugom i stoga nekako dirljivo zapita majku:

- Ma što plačeš, mati?

- Ali ne plačem, dušo moja, – ona će usiljeno – već mi je drago što si mi tako valjan i pametan!

Opet ga zagrlila.

Doskora i ona baci feredžu na se i povede malića do kapije da ga uputi u džamiju. Iza avlijskih vrata virila na sokak, kud su ljudi prolazili. Svaki čas škripile tuda nove firale il' cipele, šušnjile nove haljine, širio se do njih miris miska kojim su ljudi namazali nove haljine, a hladnim jutarnjim zrakom brujio glas „tećbira", što su ga prolaznici tiho učili.

Mladoj ženi grudi da puknu od neke tuge.

Sjetila se kad bi prije četiri godine ovako na Bajram ispratila svog dragog Mehagu u džamiju, a u njeg novo odijelo – bio je vazda najpristaliji.

Najedanput ga dušmani uzeše u asker, otjeraše na vojsku, a ona osta sirota sa svojim dvogodišnjim sinčićem. Što je od onog dana suza prolila, a svaki dan na svakom namazu od Boga iskala da joj se povrati njen dragi Mehaga. Pa joj je sad žao na cio svijet.

Sprva došlo dva-tri puta pismo od njeg s Drine, iz Hercegovine; a kako rekoše da je otišo nekud čak za Stambol, otada nikakva glasa za njeg. I komšije, dok su imali pouzdanih glasova, dođi i oveseli je svaki čas, a sad kari' da i oni vide da se nema ničem dobru nadati za svog muža. Plakala, grlila malića, jedinu uspomenu svojih sretnih dana, a ono se otimalo, htjelo u džamiju.

I ona ga naposljetku pusti: on se umiješa u prolaznike, ode u džamiju onako skromno i pobožno ko odrasto čovjek. Njene oči ostale uprte za njim.

*

U Devlet-hanuminu kuću, koja je uprav naprama haremu džamijskom, sleglo se silno ženskinje da vidi gizdavi svijet kad se iz džamije raziđe. Bajram je i ženskinje gizdavo, a sve veselo, samo Mehaginica tužna, žalosna. Došla u taj veseli svijet da vidi svog sinčića, kad joj iz džamije izađe.

Žene ju tješile i razgovarale, a ona plakala. Iz džamije se čuli dirljivi glasovi i doskora poče

dova, a stotine i stotine grla zabrujalo haremom: „Amin, amin!“

Sad osu svijet iz džamije.

Harem pun, sve novo, gizdavo, stiska, oni silni prosjaci cvilili:

- Udijeli siromahu sadaku porad svog zdravlja, porad Onog svijeta!

Dugo je trajalo dok se taj silni šaroliki svijet iztiskao iz harema, a svak se laćao džepova i bacao pare ubogima što su cvilili kraj njihovih nogu.

Na kraju, baš među starcima, išao Arif, uzevši se po ruku sa Muhamedom Devlethanuminim.

Bila oba vršnjaci. Baš na samom izlazu, jedan starac sagnuo se i pomilovao oba dječaka, a objema majkama srce igralo od radosti.

Na ovaj sveti dan sve se sjeća preminulih svojih, pa sad sve ovo gizdavo mnoštvo krenulo na mezarluke, da tu na kaburu svojih starih prouči što za duše njihove.

U toj je svjetini išao i mali Arif, i on će poput drugih onamo, makar da ne zna za kabur nikoga svog. A kad se ljudi počeli vraćati kućama svojim, i on je veselo potrčao majci svojoj. Umoran već šćaše uprav da ukorači u svoju avliju, kad se kod njeg stvori stranac čovjek u tuđu odijelu.

Mali se poplašio pa se požurio u avliju, ali stranac za njim.

No začudo bilo malom kako ga taj tuđi čovjek gleda nekako umiljato i smiješi se na njeg.

A kad ga još i po imenu dozvao, ono stalo.

- Je l' tebi ime Arif? – upita ga stranac. Mali kimnu glavom, metnuvši prstić u usta, a čudnovato promatrao stranca.

- Čiji si ti?

- Materin. – ozva se ono sad.

Čovjek bio do suza dirnut s ovog dječijeg odgovora.

Gledao ga čas-dva a suze mu navrle na oči. Srce mu igralo od nekog uzbuđenja; poslije četiri godine vraća se iz dalekog svijeta, susreće se eto sa sinom svojim, a prepoznati se ne mogu. Kakve su misli obuzele dušu njegovu!

Priđe k djetetu, zagrli ga i suzama pokapa. Tako ga u zagrljaju ponio preko avlije. A kad se vrata kućna otvoriše i sirota žena smotri sina svog u zagrljaju svog dragog vojna, srce da joj pukne od časovita uzbuđenja. Nije u prvi mah vjerovala svojim očima, gledala ga ko izvan sebe. A kad joj se muž javi drhtava glasa, ona suznih očiju poleti prama njima.

- Sine moj! – zagrli ona dijete – Vidiš, evo tvog babe!

Tu, na pragu kućnom zahvališe Bogu na tolikoj sreći.

Tog je dana išao komšija komšiji, svoj svome na Bajram.

I Mehagi su dolazile komšije i svojta, a u njegovoj kući toga dana bijaše dvostruk Bajram.

PRVI EZAN
(crtica)

Crni se i sivi oblaci svili nad kasabicu, a mrak neki stisnuo prije reda. Bijaše tek po ićindiji ljetnog dana, da bi reko: sad će suton. Taj mrak uvećavaše tugu što se slila oko čaršijske džamije, gdje bijaše pun harem ljudi. Uprav je zagrmilo, zatutnjilo svodom nebeskim, kad džemat u haremu zdade selam i svrši dženazu sijedom mujezinu Mula Muji. Na riječi imamove, zabruja iz stotinu debelih grla drhtav glas: „Ej, Allah rahmetejle!"

Džemat se uskomeša, a četverica spopadoše dženazu i ponesoše iz harema. Makar da bijaše tako tmurno vrijeme, a do kabura debela po sahata, ipak sve pogrnu za dženazom. Većina svjetine bijahu starci, drugovi mujezinovi iz mladosti, tek po koji od mlađih, nekoliko softi, a među njima sirotan Alija, jedinak mujezinov, dijete jedva se proteglo, desetak mu dvanaest godina. Neki su ga vraćali, ali on ipak išao da svog babu isprati do hladnog kabura, a znao je tvrdo, to mu je i babo toliko puta kazivao, i da je dužan, a i sevap je, veli, svakog do kabura ispratiti. Išao mali Ale sav zaplakan, al' ipak dobro se držao, samo mu teško bilo što nije narasto da i on makar malo ponese dženazu.

Hod svjetine, nepravilnih koraka njihovih

odzvanjao kroz tijesne sokake, a nebo se sve više mračilo, munja za munjom parala tamno obzorje. U mujezinovoj kući vrisak i plač. Mujezinovica prste kršila od tuge, svijala se jadnica što ovako naglo izgubi starješinu svog, osta sirota sa svojim Alijom, a kone je tješile, tješile, a i same se gušile u suzama.

Negdje po akšamu, pojavi se Alija na kućnim vratima tužan i žalostan, al' ipak ljudi ga malo, vraćajući se s kabura, utješili i on se malo smirio. Nije ga bilo u toj povorci koji nije prišao Aliji i rekao mu riječ-dvije, pogladio ga po glavici. Ali, to su oni činili da sirotu utješe, a i za hatur mrtva im druga i prijatelja, čestitog mujezina.

Rijedak to bijaše čovo! Nije šala, preko pedeset godina on je hizmet činio onoj džamiji i pust čovjek vazda jednak. Ako je ljeto, on u bijeloj rubenini ko snijeg, lice mu se rumenilo, a ona bijela brada sjajila ko svila. Zimi bi se na teškoj ciči zaogrnuo svojim dugim gunjem zelenih gajtana. Onaj isplakani zid haremski od kiše, onu lipu i uz nju sofu ne možeš ni zamisliti bez njegove pojave. Grmilo-pucalo, on je pred svaki vakat na svojoj sofici, čeka.

Taki to bijaše čoek. Pa ko se ne bi obazro i smilovo na sirote takog muslimana! Ljudi su stoga utješili Aliju i on se rastao od njih na sokaku i svrnuo kući tako puna srca da se žurio majci da i on nju utješi, da joj kaže sve ono što su ljudi njemu govorili. Ali kod majke on nađe čitavu četu žena, sve se požurilo majci mu na žalost. Ona ipak plakala, gušila se u suzama, a

kad još smotri sina svog na vratima, vrisnu jadnica što ikad može i poleće prama njemu „Ale moj, sine! Sirote smo!“

Žene opet oko nje:

- Ne plači, sestro, kader Božiji! Svi ćemo za njim!

- Majko! – odupre se Alija – Nemoj plakat! Meni su ljudi rekli da ne plačemo, da je to Božiji emer; već da mu učimo štogod!

I on ko pravi čovjek svrnu u svoju sobicu i dohvati svoj Musaf, pa poče učiti ocu svom.

Zar je kome bilo do večere. Aliji došla dva-tri druga da ga razgovore, pa sjedili oni do neko doba, a iz druge sobe neprestano dopirao jauk i plač majke mu. Drugovi jedan po jedan izodlazili, a Alija opet se latio Musafa, učio, mislio, žalio oca i zavezo se u misli. Sirota je on, sirota mu majka, kako su živili za oca mu, kako će sada. Ah, to je poso materin, ona će njega naputit šta će radit, a on će je slušat, eh, kako ne bi kad mu je babo uvijek govorio: „Kako je lijepo roditelje svoje slušati!“ Ta ni babo njegov nije sve sam radio, kad je vakat onom poslu na njivi, onda bi on našo nekakve težake, pa bi oni sradili, a on im pomago, a sve se žurio da ga vakat ne zateče, hitio u džamiju da okujiše. Ha, sad mu na um palo, babo je njegov mujezin bio, a on... zašto i on ne bi mogo, ta koliko je puta s ocem išao na munaru, išao i po noći i pred sabah, pa šta je. Hoće, on će sve radit, majku slušat; slušat, slušat majku i ljude, slušat i radit... Plač iz druge sobe prekinuo bi Aliji misli, al’

one ga sve više obuhvatale, oči se svrtale... Radit, slušat majku, slušat ljude, slušat, radit... i on se zaveze u lahak san.

Pljusak kiše, što je svu noć šibala, stišao se, tama se nešto razrijedila, a pijevci učestali. Alija najedanput progleda. Lojanica davno bijaše dogorjela, u sobi tama, a on se zgleda. Sabah je, pomisli u sebi, sad će babo... Najedanput ga misao ustuknu: „Nema babe da sabah okujiše." Da, da, nema njega više, nema mujezina... Sad se najednom osvijesti, sjeti se kako ga sinoć san prevario, a mislio je nikako i ne spavat, mislio je kako će živit od sad, slušat majku, ljude, radit, što mu reknu, radit sve što može, što mu je i babo radio.

Horozovi neprestano pjevaju, mrak se napolju rastupljuje. Sabah je. On skoči. Iz druge sobe ne čuje se ništa. Polahko išulja se on na avliju, na sokačna vrata i ispade na sokak. Uputi se mimo džamiju česmi što je žuborila da se cijelim sokakom razlijegalo. Pristupio onako isto k česmi kao i babo mu rahmetli, zasukao rukave i počeo abdest uzimati. Sokakom još nigdje nikog, samo, učinilo mu se, da negdje kahvena vrata škrinuše. Od česme zaputi se on džamiji onako isto neodsukanih rukava, uđe u harem. Strah ga bijaše poduzeo, al' on se brzo sabra; ta koliko je puta u to doba sve pred babom svojim kroz tamnu džamiju, preko mračna tavana, pa uz munaru ko janješce pred ocem. Otvori vrata džamijska, a u pustoj džamiji odjeknuše njegovi sitni koraci. Kosa mu se ježila, a u uši-

ma nešto zujalo, ali... on išao kroz gusti mrak neprestano misleći kako je lijepo okujisat, kako je sevap, kako će ljudima biti drago kad ga čuju, a najviše: "A kako bi mogo proći ovaj sabah bez ezana..."

U tim mislima tapao on preko tavana, a tu bi mu uvijek babo reko da zakloni oči da mu koji slijepi miš ne udari u oči. Sve išao, a sve mu trnci uz leđa. Nema ništa. Ako se što i očuje gdje, to će bit slijepi miš. Već se prihvatio basamaka munare. Munara škripila, a to njemu bilo drago, verao se i za čas-dva hodaše on na šerefetu.

Kroz jutarnju tamu, baci on pogled preko kuća što se nizale ispod njeg, a lahor ga milio po licu. Nigdje glasa, sve spava, al' sad će on sve probudit, sve će pozvat na Božiji namaz, i on u tom zanosu diže obje ruke k ušima, raširi svoje grudi što može bolje i začas odjeknu njegov sitni jasni glas:

- Allahuekber! Allahuekber!

Sav je strepio taj čas, a ni sam ne znajuć zašto. Tek zna samo to, kako mu je to neizmjerno drago, pa mu se od te dragosti grudi napunile i u grlu ga davilo nešto. On se opet sabra i još jasnijim glasom nastavi:

- Allahuekber! Allahuekber!

Sad mu se učini da mu je glas još dalje odjeknuo. Negdje u blizini kapija nečija klapnu, na česmi se neko prokašlja, a ispod same džamije oču se jedan glas prvog mu komšije Nazifage:

- Azizallah!

Alija se topio od nekog milja, a jasni njegov

glas podrhtavao i talasao se poput lahor-vjetra onom dolinicom gdje su se zbile kuće, pa se onda daleko razlijegao niz prostranu ravan. Sve se više vrata otvarala, sokakom sve više pokoje čeljade, a kad Alija svrši svoj prvi ezan, upravo mu žao bilo što je prestao. Dotle je već sijedi Nazifaga bio u džamiji.

On se brzo spusti niz munaru i začas je sjedio na mahfilu, na onoj istoj sedžadi gdje mu je babo klanjao. Dolje se u polutami vidjela samo dva ihtijara, a u tišini džamijskoj čula se samo zrnja njihova tespiha. Domalo se sabrao džemat, a kad se klanjao sunet i Alija počeo ikametit, ljudi se sve ozdol obazirali na njeg, a on se topio od tih toplih pogleda.

Iza namaza svi ljudi u haremu skružili Aliju, pohvalili ga što je tako lijepo zamijenio svog čestitog babu, a on se zarumenio od dragosti, suznih očiju pohitio majci da joj sve kaže...

*

Danas je već mitilo ravnih trideset godina, kako Ali Mula, mujezin u čaršijskoj džamiji, hizmet čini, a još se i danas živo sjeća svog prvog ezana.

NIŠAN

Petak je pa što je mlado, muško i žensko, nakitilo se; djevojke po kapijama i tarabama, a momci po sokaku. Sad vidiš u širokoj avliji kako se kreće kolo djevojaka, a čila i obijesna momčadija navrvila na vrata pa gleda, dobacuje razne šale i doskočice. Djevojke sve dvije svrše, a dvije počnu pjesmu da se razliježe; mladež bujna i čila potcikuje da se ori. Sva varoš pliva u nekom veselju.

No, protisneš li se kako kroz hrpe mlađarije, opazit ćeš gore na kraj varoši skup, a nad njim se uhvatio dim: puška prašti. Za Meškino prošće zapalo do pedeset puškara, pa puni i praži onamo preko Babina potoka u sama pleća Ramine kose, al' ne sipa olova na ljuta dušmanina već u pustu onu dolinicu, u koju je usađena hrastova daska – puca se na nišan. Omeraga, osrednji čovjek imanjem, oženio najmlađeg sina pa sve suzna oka obavio pir i veselje, trku dao i konjsku i pješačku, te naposljetku eto i nišan, nek ništa ne kriva. Puškari su momci u napun, vedra čela, junačkih pleća, s kojima se već od rane mladosti posestri puška šarka. Svaki je poturio poda se malen kladić il' tronožac stolić; oko sebe razvrgo: tu ćanta s barutom, olovo, zejtinica i druge sprave što puškaru trebaju. Čim se koji put ispali, valja šišanu lojanom krpom

očistiti, ohladiti, pa onda pomno napuniti. U svaki je proštac zaboden sa strane nož gdje će se cijev nasloniti. Puškar se lijepo smjesti, ako je starac još se i iskašlje, pa onda nišani, nišani... već ne možeš dočekati da opali. A nije ni lahko. Usred one dole valja pogoditi u dasku, nasred daske bijel papir, a na ovom udaren klinac, da mu puškari odovud i ne vide glave. Taki biljeg pogoditi nije svačiji posao, pa se stoga hoće osobite pomnje i rijetko se dogodi da od pedeset puškara dva zajedno ispale.

Desno od daske, baš u onoj jami gdje je sijedi Husak našao dobar majdan pećne zemlje, skrio se čuvar, pa ako je samo oko dobro i zrno se nijemo ne zarovi u ledinu već cvakne u dasku, onda čuvar dade znak svojim bajračićem, zaviri u dasku, pa se istom javi odonud: „Po pedlja do klinca!“ ili: „Dva prsta podmetnuo, prebacio!“ Sunce već skoro da zađe, a papir na dasci sav izrešetan. Sijedi Omeraga okamandiso se čekajući kome će da mubarećlejše, kome da preko ramena prebaci onaj aršin krmezije čohe što ju drži pod pazuhom. Zna i on da se ne troši onaj barut i olovo za onaj aršinić čohe od dvaest groša; ta tu se mjeri oko sokolovo, puška šarka i desnica ruka. Nije šala ubiti nišan, biti prvi nišandžija u kasabi; sve ti to mubarećlejsava, sve onda govori o najboljem puškaru i, ako je mlado, neženjeno, i djevojke ga čak pripijevaju. Zato je Omeraga stajao uz puškare i kao kakav sudija oprezno motrio puškaranje.

Najedanput ispališe dvije puške, ali kao jed-

na. Onamo čuvar mahnu bajračićem, sve raskolači oči. Čuvar zaviri u dasku, izvali ju i uze na rame pa mahnu amo rukom i polahko viknu: „Gotovo je!“ U družini nasta metež.

Pola ih potrka k Mehmed-begu, da mu iskreno čestita nišan, a druga pola na drugu stranu Mehmedu Šakiću, znajući opet da je on ubio. Nasta zabuna, graja. Ni sam Omeraga nije umio odlučiti. Usred srdačnih čestitaka začu mladi Mehmed-beg da je tobož Mehmed ubio nišan.

- Što? – planu on.
- Moj je nišan, beže! – trže se Mehmed.
- Lažeš! – odriješi beg.
- Lažeš ti! – dočeka ovaj.
- Balijo! – sijevnu beg krvavim očima i u isti čas spopade za šišanu.

Nasta zabuna, vreva. Što bi dlan o dlan, naperi beg pušku na Mehmeda; horoz zape.

- Pucaj! – zagrmi Mehmed, razgalivši prsa –
Al' i ti ćeš meni stati...
- Što je vama! – graknu sto grla.

Jedni prihvatiše bega, a drugi Mehmeda, otjeraše ih na dvije strane, da ne pane mrtva glava. Nišan osta neodlučen.

*

O ovom se nišanu malo govorilo. Niko nije znao ko je pogodio. Mladi beg bio naprasite ćudi, nije dao ni probijeliti da ono balinče smije stati i usporediti se s njim, a Mehmed bijaše niska roda, ali momak obrazli, pa drzak, da nikom ne zamotava. No nije mogo preboljeti one

teške riječi begove, gdje ga svi puškari priznaju za dobra nišandžiju, a on ga u laž ugoni. Tu ranu nije mogao Mehmed preboljeti.

Dani prolazili a njih dva ni da pogledaju jedan u drugog, a kamo li da progovore. Na prvom nišanu poslije toga nit je bilo Mehmed-bega, ni Mehmeda Šakića.

Prolazilo vrijeme da se i ne opaža, izmiču dani, mjeseci i godine. Nikom ni na um pada da se kad svađao Mehmed-beg i Šakić, ta sve zamiče u zaborav. Mehmed bio skroman građanin, ali čovjek radin, svojim se vratima zatvorao, za svoju sofru sjedao, pri svojoj svijeći večerao, da mu nije trebalo pokucati u drugoga; a begu pogotovu. Nikad ni potrebe ni prilike da se one uvrede, već skoro zaboravljene, nekako oči u oči oproste. Kad bi jedan drugog vidjeli, ne bi se svaki put ni sjetili svog nekadašnjeg nišana, ko vrijeme svemu lijek, ali ipak jedan drugom – ni merhaba.

*

Ranim jutrom jednoga dana uzdigla se sva varoš. Nedavno su tri prva građanina nijet učinili na sveti put – Meću, pa je evo osvanuo dan odlaska. Makar da su samo trojica, dolje se u čaršiji spremila dvadesetera kola, mnogi prijatelji hoće da isprate hadžije.

U trima je kućama grčalo. Muški je dio pun znanaca pozvanih na ručak, gdje će biti i dova, pa će otale povesti hadžiju. Ali oko hadži Mehmed-begova konaka slegao se silan svijet. U konaku je kod Hadži-bega bila sofra ljudi, a

napolju, u širokoj avliji, dvije su postavili sirotinji. A kad se sve svršilo, nakrcao je taj silni svijet punu avliju, imam je digao ruke i počeo dovu, a „Amin!“ se razlijegalo čitavom mahalom.

U svakom srce igralo od silna ganuća, a svi pogledali uprti u Hadži-bega koji je okružen svjetinom stajao i skrušen pratio dovu hodžinu. Dova se svrši, a sva ona svjetina u silnim valovima krenu iz avlije. Hadži-beg se još jednom osvrnu na svoju kuću, pogled jedan pun suza baci na svoju djecu pa ganut teško izusti:

- Halalite, djeco!

Ah, čas je to kad gledaocu srce igra od nekog uzbuđenja i ganuća, kad vidiš gdje se domaćin zdrav i živ rastaje od svojih milih da se, ako je Božija volja, i ne vidi više s njima ovim očima – očima ovog svijeta. Avlijom silna stiska, vreva a u kući – plač; a kroz taj plač dopiru glasovi:

- Allah emanet! Allah emanet!

Čaršijom išla golema povorka, pratila hadži Mehmed-bega. On išao ganut, skrušen, al' jak jer ga nešto krijepi, vodi s tvrdom vjerom, punim srcem, al' još, još razmišlja u tom odlučnom času da nije komu krivo učinio, da nije zaboravio da se s kim oprosti. Ne može da se sjeti, sve je izravnao. Najedanput se sjeti, trže pogled po svjetini. A u povorci se protiskivao Mehmed Šakić da dođe do Hadži-bega, al' je silna svjetina, maknuti ne možeš. I povorka stigla kolima.

Tu se Hadži-beg izgrlio s prijateljima, pa još jedanput trgnuo očima okolo.

Pred njim se nađe Šakić.

- Mehmede, brate!

- Hadži-beg!

Trgoše dva glasa zajedno. Zagrliše se i suzama pokapaše.

- Ja ti halalim Mehmede! – trže se Hadži-beg prvi, a glas mu podrhtavao – Halali i ti meni!

- I ja tebi halalim! – ozva se ovaj – Da ti Dragi Bog kabul učini tvoj hadž!

Posjedaše u kola. Bič puče, kola krenuše, a hiljade grla zaori čaršijom:

- Allah emanet! Allah emanet!

TEŠKA SUDBINA

Došao je u našu kasabicu gotovo neopažen. Ono malo putnika iz vlaka, što dolazi mahom iz obližnjih mjesta, prije će svratiti čiju pažnju kao poznati ljudi nego on – stranac, u pohabanu kaputu kroja starinskog, kakve su nosili stari turski činovnici koje malo ko i pamti u našem mjestu. Posve stran čovjek u dubokim godinama, malo pognut, pa i poteških sitnih koraka išao on neopažen, a čini se kao da je došao u poznat kraj. Klonio se da čiju pažnju svrati na se, žurio se kao da nosi neku tajnu, amanet, pa da ga se što prije riješi. Išao cestom od stanice prama čaršiji, kloneći se od svijeta, zadubljen sam u se, a kradomice bacao poglede nastranu. One iste zelene livade i baščeluci kud je nekad išao s djecom u jabuke, s druge strane ona ista poljana gdje se utrkivalo i dijelili mnogi mejdani, hrvalo se, bacalo kamena, igra orasima i vježbanje vojničko sve po ugledu pravih vojnika u neposrednoj blizini, sve je ono isto staro, samo pogdjegdje nova zgrada, ili da negdje nema po kojeg starog stabla, koje voćke, kud se veralo po stupovima i granama. Kad se starac – putnik približio Bosni i osjetio njen šum i s nje čisti povjetarac, jedva je uzdržao uzdah u svojim prsima. Na drugoj strani poznata stijena i na njoj crne zidine staroga grada, sve obraslo

lozom i mahovinom, pobuđuje mu onu maštu iz djetinjstva. I sada kao da čuje u gluho doba noći tupi glas sovuljage sa visoke kule gradske.

U blizini čaršije putnik se ubrzo izgubio iz hrpice ljudi što su žurili u čaršiju. Nestalo ga u nekom sporednom sokačiću.

*

Gore, gdje se kasaba uzdiže prama zaleđu svom, sa sokaka mahalskog penje se puteljak, jedva zapažena stazica uz liticu na kojoj se koči starinska gradina. Tuda se djeca iz obližnje mahale veru i dovode janjčiće svoje da između stijena koje strše kao čuvari pobiru sočnu travicu, a oni jedva da nađu kolik po malo ognjište čiste ledine da se tu zabave.

Djeca se iznenadiše među stijenama kad među njih dođe čovjek stranac i othuknu uhvativši se jedne stijene. Rijetko kad da se tu kojasi kogod odrastao, istom da koji od mahaljana u kasni suton potraži svoga sinčića što je zaostao na gradu zbog igre ili što ne može janje da zaokupi kući.

Stranac sio i kruži pogledom po prostranom obzoru. Lice mu se vedri, oči žare, sam sebi govori pruženih ruku i kao da po imenu dozivlje okolišne brežuljke, udaljene kose, tamo široko polje, ovamo kasabu s kućama pokićenim po uzvisini i sokačiće između njih. Izdaleka se već razabiru kroz polja ili kroz klanice dva niza visoka zelena drveća, između koga se provlači Bosna, vazda jednaka, mila i vesela, a pored nje bijela cesta kao srebrena traka.

Čovjek govori, a djeca ga u čudu gledaju.

- Ha! – uzviknu on pohlepno gledajući u daljinu, gdje se Bosna ukazuje zajedno sa cestom – Eno ih!

Tu bi se s grada opazili svatovi koji bi se puškarajući primicali kasabi ili junaci koji su se iz boja vraćali. Tu su se nekad vidjeli i oni kobni svatovi u kojim je i on bio, mlad, vedar, a pod njim đogo poigrava. Kao da ih vidi, kao što su onda gledali one s njim zajedno. Začas se neki svatovi kriju za živice, a drugi ukažu. Svaki čas iz povorke izbija dim, a glas puške tek poslije dopire.

Svatovi se pojavljuju na nekoj čistini, na jednom se zbiju u hrpu, a iz hrpe prhnu konji s kićenim svatovima kao ptice po zraku. Običajna trka svatova kod Careva brijega, gdje mlada daruje najbržega. Đogo njegov kao vila stiguje prvi i odnosi dar. Svatovi se ponovo redaju, puške opet zapucaju, zurna oćuti, već se primiču kasabi.

Djeca su već izodlazila s litice, jer se večernji suton spuštao, a stranac u zanosu govori. Rukom jednako prati svatove i njihovu pucnjavu, s ushićenjem ih dovodi do kasabe. Sve je u kasabi oživilo, čaršija puna znatiželjna svijeta, sokaci prepuni, kud će svatovi proći, kapije i tarabe okićene djevojkama.

O samom zalasku sunca, u čaršiji sve vri, prolama se, grohot pušaka u nebu odzvanja. Već se laćaju brdovitih sokaka prama dvoru mladoženje gore pored grada. Konji – vile, vatra im ispod nogu sijeva, svatovi u crvenoj i plavoj čohi

zlatom izvezenoj, rumena i zagasita lica, smiješe se djevojkama pokićenim po kapijama, natječu se na razigranim konjima, a iz pušaka sijevaju plamenovi, diže se dim.

Starcu se smrači lice, on se vidi, kako jednim mahom skače s konja, pred njegovom jauklijom stao nepoznat momak. Težak sukob, sudbina, nesreća, nož sijevnu, kubura zagrmi, u tren oka – krv, žrtva na kaldrmi, hrpa svijeta, graja i – tišina.

Starac klonu na stijenu.

Sutradan nađoše djeca, što izvode svoje janjčiće na liticu grada, stranca što je sinoć sam sebi govorio, ležao je bez daha. Ubrzo se proču ovaj nenadani događaj i ljudi iz mahale zgrnuše se da vide čudo. Tek po nekim papirima u džepu saznade se da je to davni njihov komšija nesretni Malić, sin udovice Melće, kojih se već niko od prisutnih i ne sjeća.

- U naponu snage svoje – domišljao se najstariji od njih po pričanjima – učini naprasno djelo usred veselja svatovskog i nađe Vidin. Iz svatova u zatvor, pa na veliki sud, pa na tešku robiju. Imao je kad da okajava svoju tešku sudbinu. Iz zatvora, izgleda, nije mu se dalo ovamo, provrela mu nafaka negdje u Turskoj, i eto, vidi sad, nakon dobra ljudskog vijeka povuklo ga srce u rodni kraj, povuklo ga da mu ovdje prepukne. Allah rahmet ejle!

Svi se dotakoše dlanovima lica i odjeknu iz hrapavih grla:

- Ej, Allah rahmet ejle!

A LA FRANKA ILI A LA TURKA

Na granici austrijsko-turskoj, na pragu gdje se sudara Istok i Zapad, u malenoj varošici turskoj, sjedio je jednog dana sudija u svom uredu. Istom što bijaše otpremio dvojicu koji su se za nešto tužili, kad neko pokuca na vrata. Sudija odmah primijeti da je stranac pa povika:

- Slobodno!

U sobu upade čovjek srednjeg rasta, pristojno odjeven. Držeći šešir u rukama, nakloni se činovniku, pa prozbori:

- Dozvolite, poglaviti gospodine, da vam se predstavim! Ja sam... – i tu kaže svoje ime pa doda – trgovački agent iz Beča.

Sudija se podiže i pruži ruku strancu pa ga usrdno zapita:

- Šta želite, molim vas?

- Ja sam došao da vašu milost uznemirim jednom tužbom. Moja firma, kod koje sam agent, radi već više godina s trgovcima ove varoši i mogu reći da su vazda bile obje strane zadovoljne. Radili smo uvijek na „otvoren“ račun. Ali sad, kad dođoh da naplatim stare dugove i da od trgovaca ponesem nove narudžbe, jedan mi neće da plati, a vrijeme mu već isteklo, a neće ni da mi novu narudžbu dade...

- Koji je to? – presiječe mu sudija riječ. Trgovac mu kaza ime, pa nadoveza:

- Pa mogao bih mu napraviti troškove, da ga tužim u Beču, gdje bi baš trebalo; ali učini mi se shodnije da najprije kod vas ogledam pa... – ne dovrši trgovac, a sudija priupita:

- Gdje su oni obavezni da vam plaćaju dugove?

- U Beču, a mogu i ovdje; to stoji do mene.

- Dakle, vama stoji na volji gdje da ga tužite, ali vi hoćete najprije ovdje da pokušate?

- Jest, poglaviti.

- Jeste li iskali od njega dug?

- Jesam.

- Pa šta veli?

- Veli: „Nemam sad, ako možeš, čekaj, ako ne možeš, šta ću ti ja!"

Sudija se zamisli.

- Hoćete l' ga tužiti ovdje?

- Hoću.

- Dobro. A hoćete li ga tužiti *a la turka* ili *a la franka*?

No pošto činovnik nije ponavljao pitanja nego neprestano čekao odgovora, to se agenat usudi:

- Molim vas, poglaviti gospodine, meni nije dobro jasno, što me pitate.

- No, hoćete li da tužbu provedemo *a la turka* ili *a la franka*?

- Molim vas, zar u tom može biti kakve razlike?

- Sad o tom nije govora – požuri se sudija – vi ćete to znati, ima li ili nema. Ja vas samo pitam kako želite da ga tužite?

Agenat se nađe u škripcu. Nije mogao tražiti daljega razjašnjenja o tom, a ovamo ga mučilo što ne zna i što prije u životu nije došao na tu misao da li u tom ima kakve razlike. Mučilo ga to još više što se sjetio svojih nauka, pa ga u neku ruku bilo i stid; činilo mu se da i sudija zna za njegovu trgovačku akademiju, pa mu samo svojim ozbiljnim držanjem prkosio i rugao mu se što taku stvar ne zna. Naposljetku *a la franka* tužba, tj. način tužbe na Zapadu, bio mu je dobro poznat, a *a la turka* tužba bilo mu je nešto nepoznato, sakriveno. Zato se odluči za ono što mu je poznato pa na ponovno sudijino pitanje da li *a la turka* ili *a la franka*, izusti:

- A la franka.

- Dobro. – reče činovnik – A koliko vam je dužan?

Trgovac mu kaza.

Sudija uze olovku i baci nekoliko brojaka na papir, pa mu onda reče da donese biljega, koliko je potrebno bilo.

Kad se povratio noseći biljege u ruci, zateče kod sudije ćatiba gdje sjedi za stolom. Sudija poče kazivati, a pisar pisati. Za nekoliko časaka tužba gotova, biljezi se udariše i trgovac je potpisa. Tada će činovnik trgovcu:

- Sad je stvar gotova. Vi sad možete ići, pa ćete već dobiti pozivnicu na murafu.

Trgovac se duboko nakloni pa izađe.

*

Otišao je odatle i stigao u Beč. Svoju je firmu izvijestio o tom, ali nije kazivao za dvostruku

tužbu. Nije to kazivao s razloga što nije ni sam bio načistu; osjećao da bi mu i njegova trgovačka kuća mogla prigovoriti: što ne zna takvu malenkost, kad se već poduzeo da sklapa trgovinu u onim krajevima čije bi odnošaje valjalo da dobro pozna. U drugu mu se ruku činilo da je to samo doskočica turskog činovnika, pa se bojao da ne bude kod svojih ismijan. Kako mu drago, on je tajnu čuvao i pogledao pozivnice.

Dosta je svojih poslova posvršavao, a pozivnica ne izbija. Naposljetku negdje u trećem mjesecu stiže, ali na njoj nekakvih deset muhura. Kud je hodala, brzo je i došla: najprije u Novi Pazar, odavle u Carigrad, pa iz oblasti u oblast do austrijskog konsulata. Odavle na ministarstvo inostranih poslova u Beču, a odavle sve niže i niže, dok trgovcu u šake. Od toga dana do tri mjeseca pozivalo ga onamo na raspravu, baš onda, kad mu je i inače vrijeme da svojim poslovima ide u one krajeve.

Dan po dan, i tome dođe vrijeme. On već radi svojih drugih poslova, a i radi duga puta krenuo prije na put. Uoči same rasprave stiže na mjesto. Sutradan se uputi u sud. No kad tamo, sudija mu saopći da je tuženik položio biljege i odgodio raspravu, jer je zapriječen doći na sud. Razbivši dlane vrati se odatle te, pošto svrši druge poslove, krenu natrag.

Putem je razmišljavao o toj stvari. Sad već vidi da će s tim imati dosta posla, a da će i dosta vode proteći dok dođe do svojih novaca. Kako da se učini tome kraj? Nije drugo nego čeka-

ti; valjda će se kod ove druge rasprave izreći osude, a onda ni časa ne časiti već po zakonu povesti ovrhu. Dolazio je i na tu misao da bi ga tužio u Beču, al' valjalo bi se onda odreći one tužbe koja je već upola svršena.

- Da ga bijah tužio *a la turka* možda bi dalje oteglo. Nije drugo nego čekati.

U tim je mislima proveo sve vrijeme i došlo je naposljetku doba da se ide na drugu raspravu, pošto je dobio novu pozivnicu. Spremivši se i za druge svoje trgovačke poslove, krenu on i, dan po dan, stiže u mjesto.

U određeni dan javi se sudu, ali odmah viđe da tuženika nema tu. Sudija mu reče da čeka dok i on dođe. Bilo mu je strašno dosadno. U neko doba usudi se i zamoli sudiju da pozove tuženika, ali mu činovnik oštro odgovori.

- On je dobio pozivnicu kao i vi, i za to ga ja ne mogu ponovno zvati. Red nam je da čekamo, a on, ako ne dođe, bit će osuđen.

Čekali do pred sami suton. Sudija je svaki čas zavirivao u sat i naposljetku, kad isteče određeno vrijeme, on pozva agenta u ured i izreče osudu. Tuženik je bio osuđen da u roku od četrnaest dana plati dug i troškove.

Trgovac je nepomično stojao pred sudijom kao da je još nešto očekivao.

- Razumjeli ste osudu? – upita ga činovnik.

- Jesam.

- Dakle, dođite sjutra rano pa će vam se uručiti.

Zatim se raziđoše.

Kad ujutru predade još potrebne biljege, sudija mu uruči osudu.

- A ako on za to vrijeme ne plati – upade trgovac – šta ćemo onda?

- Onda ćemo povesti pljenidbu. A vi, pošto ste daleko, da vam uštedim vremena i posla, možete već sad položiti potrebne biljege, ako on slučajno ne plati da se povede ovrha.

Trgovac predade biljege, pa se opet vrati bez svojih novaca.

*

U Beču je dugo čekao kakva povoljna glasa od tamošnjeg suda, ali ne dobi ništa. Tek četvrtog mjeseca dobi odluku koja ga uprav iznenadi. U njoj je stajalo da tuženik nije platio duga, pa se za to povela pljenidba. Na temelju pljenidbenog iskaza, ne iznašaju tuženikove pokretnine niti polovicu tužene svote. Stoga se to stavlja tužitelju do znanja s primjedbom da podnese potpisanom sudu usmenu ili pismenu molbu da se provede javna dražba popisanijeh pokretnina, kao i molba da se pljenidba provede na nepokretno imanje tuženikovo.

Agenat je čitao odluku i razmišljao. Šta da radi? Po svoj prilici da mu valja radi toga i treći put onamo, a još se ne zna da li je stvar i upola svršena.

Međutim, vrijeme i onako dođe da se ide u one krajeve. U putu je dugo razmišljao kako će tome na kraj stati. Ne preostaje drugo: ili se odreći svega, pa ga tužiti u Beču, ili tjerati stvar po redu, pa kad se svrši. Njemu nije napo-

šljetku mnogo stalo ni do onog duga, gore mu je što tim može izgubiti i ono svoje priznanje koje je stekao kod svoje firme. Mislio dugo i na jednu smislio.

Kad je ovaj put došao u sud, činilo se da je svu svoju vještinu upotrijebio previjajući se oko sudije.

- Dakle, hoćemo li izvršiti javnu prodaju? – upita ga činovnik.

- Nećemo! – odvrati on.

- Nego? Hoćemo li provesti pljenidbu na nepokretnine?

- Ni to!

- Da šta ćemo onda?

- Znate poglaviti, – poče trgovac – ja bih vas nešto osobito molio.

- Šta je? Govorite!

- Ja bih molio da se tužba povede *a la turka*!

- Onda bi vam se valjalo odreći ove tužbe.

- Ja se odričem.

- Dobro!

Činovnik pozva pisara i brzo bude sastavljen zapisnik da se trgovac odriče stare tužbe. Kad se zapisnik potpisa, činovnik podbaci agentu stolicu da sjedne, zatim dozva zaptiju i posla ga po tuženog trgovca.

Doskora se vrata otvoriše, a među njih upade zaptija i tuženi trgovac. Zaptija učini pozdrav u znak da je izvršio nalog pa ispade na vrata a trgovac osta.

- Znaš li ti ovog čovjeka? – upita sudija trgovca.

- Znam.
- Jesi li mu što dužan?
- Jesam.
- Koliko?
- Eto, on zna, koliko on rekne.
- Pare! – dreknu sudija.

Dužnik diže ruku na usta i čelo i biješe pošo k vratima i ne probijelivši, a činovnik mu dobaci:

- Do ićindije pare, il ćefila; ili...

Trgovac ne dočeka treće, ispade na vrata.

Sudija reče agentu da posvršava svoje poslove pa da se navrati iza podne.

Agenat ode snebivajući se od čuda, svrši što je imao pa iza podne dođe u sud. Nije dugo čekao kad se pojavi trgovac. Izvadi kesu, pa istrese pred sudiju. Ovaj dade znak agentu koji prionu brojiti. Kad naplati svoje, kimnu glavom i zahvali obojici. Ali trgovac pristupi bliže, pa prozbori:

- Hvala, hvala! – govorio agenat.

Činovnik mu rastumači šta trgovac želi:

- Da mu – veli – oprostiš što si ga toliko vrijeme čekao.

- O, ja mu praštam! – požuri se agenat.

Trgovac zahvali agentu, pa iščeznu na vrata. Agenat, pošto strpa pare u džep, pođe da se činovniku nakloni i zahvali, ali ga ovaj zadrža smiješeći se:

- Znate li – veli sudija – sad kakva je razlika između tužbe *a la franka* i *a la turka*?

- Znam, gospodine.

- Pa koja vam se tužba bolje sviđa?

- Trebalo bi da reknem da je bolja ona kojom sam naplatio svoj dug, ali – nije.

- A kako to?

- Ja bih na svaki način došao do svojih novaca, pa kad-tad. Dakle, tužio ja čovjeka na koji mu drago način, ja ne bih ništa izgubio nego samo vrijeme, čekao bih dulje. Ali, s obzirom na stanje siromašnog svijeta, moram priznati da je način utjerivanja duga na Zapadu, to jest *a la franka*, mnogo bolji od ovog prijekog vašeg.

- Potpuno pravo! – dočeka činovnik.

- Od tužbe pa do dražbe ima toliko vremena da svaki dužnik može pripraviti dotični dug jer je slobodan; ako je i pod optužbom, on sjedi u svom dućanu, ne pometa ništa, radi i skucava paru po paru da mu se ne proda što je nekad krvavo stekao.

- Tako je. – potvrdi sudija.

- A šta biste vi, molim vas, učinili od njeg da on slučajno nije novaca donio?

- Uzeo bih mu ćefila, da će ih za tri dana donijeti.

- A ako ne bi ni ćefila doveo?

- Onda bih ga zatvorio i tako hapsom prisilio da bi novci došli ovamo za tri dana.

- E, gospodine, priznat ćete da je onaj način za siromašni svijet mnogo povoljniji od toga.

- Ja svoje mišljenje o tome zadržavam, pa vas pitam: Kakva je razlika između našeg prijekog suda i vaših kambijala na Zapadu?

Trgovac se iznenadi na ovo pitanje, a činovnik nastavi:

- Kad vašem kambijalu isteče rok, vi za dvadeset i četiri sata udarite pečat na sve imanje dužnikovo, pa mu ga tako uzaptite da on, makar da je slobodan, ničim svojim nije vlastan; dok mi uhapsimo samo njega, a imanje mu ostaje slobodno, da može njim i iz hapsa raspolagati.

- Tako je. – potvrdi agenat.

- Dakle, gospodine, ima li kakve razlike između vašeg i našeg prijekog suda?

- Vrlo mala, neznatna razlika; zato je, dakle po narod bolji onaj naš način od obadva ova?

- To vam sad priznajem. I zato, kako vidite, gospodine moj, u nas se sudi prema prilikama i onim vašim dugačkim i onim našim kratkim načinom.

- Potpuno pravo imate! – uskliknu agenat, pa kako već vidje da je razgovoru kraj, skoči i zahvali činovniku duboko se klanjajući.

Činovnik ga isprati do vrata i tako ovaj ode sretan i zadovoljan što je svršio posao.

VATRENJAČA
(šala iz života)

Bijaše 23. marta 1879. godine, kad se položiše željezničke šine i kad rekoše da će sjutra prohodati „vatrenjača“, kako narod u prvi mah željeznicu proziva. Sretan sam bio ako sam kad u mladosti bio prisutan u društvu gdje hadžija pripovijeda o đemiji ili vatrenjači. Veli: „Ni konja ni vola, a ono juri ko zrno iz puške!“ Pa pomisli sad: sjutra sviće dan kad ćemo i mi pred svojim pragom bez ikakva troška vidjeti tu vatrenjaču. Neopisiva radoznalost obuzela malne svakog, pa nestrpljivo očekivaše.

Osvanuo je i taj dan. Koliko se mi skupljasmo, da se čudom načudimo ovom bez duše živom stvorenju, toliko opazismo neko komešanje i spremu i kod hućumetskih ljudi. Ta kad se oni koji su je možda i viđali toliko spremaju, kakva ona onda valja da bude! – čudismo se mi.

Bajraci se objesiše na gradu, hućumetu i štaciji, tobdžije odoše u grad, muzika ode pred nju, činovnici i oficiri i ostali odoše listom na štaciju, a za njima i ostala svjetina. Štacija i reštoracija bijahu okićene borovim zelenilom, a kad se još sleže ova svjetina, bijaše ti ugodno pogledati ovu šarovitu sliku.

U reštoraciji se točilo, pilo i veselilo; puna se

bureta unosila, a prazna iznosila. Ovamo oružnici postaviše svjetinu u jedan red koji se otеže sto ili više koraka u duljinu, pa se obazri desno ili lijevo vidiš same glave koje se otežu da vide kad će se vatrenjača pomoliti uz polje.

Jedni je očekivahu uz polje kao crnu usijanu željeznu peć, drugi kao pomamna crna bika, a treći govorahu da će to biti prava aždaha. Već ti se noge uščapile čekajući, a nje još nema.

- Eto je! – viknu neko.

Svjetina, koja bijaše stala do same šine, učini hudžum da je vidi, te koraknu naprijed. Oružnici viknuše na svijet da uzmakne, a onaj se alčak tušio od smijeha što je ovo prouzrokovao kastile. Nje još ne bi.

- Zar i ti došo, Bekrija? – javi se moj jedan drug.

- A jašta ću, – odgovori on – kud sav svijet, tud i ja.

Mi udarismo u smijeh gledajući u našeg Bekriju koji stajaše u svjetini držeći drenov kamišić u zubima. Bekrija ti bijaše siromašan al' nekakav uprav zagonetan čovjek. Stotinu je on puta prošao pokraj telegrafskog direka i vidio ono tele, al' u njegovu glavu nije moglo stati da se po tom može dobaciti haber iz grada u grad i to prije neg što bi on popušio lulu duhana. Stotinu je on puta vidio kako pisari pišu, a osobito mu je bila zagonetna brzina u pisanju; no on nije mogao vjerovati što jedan napiše da drugi može pročitati. Koliko hoćeš ti njemu pripovijedaj recimo o suhom mlinu, i kad mu

sve potanko razložiš o silnim kolesima, kako se okreću a para ih goni, on će uzmahnuti glavom, podignuti obrve i malo zažmirivši odgovoriti ciglo: „Boš!“ Štoviše, on je u neku ruku nas i prezirao što mi vjerujemo u te mašinerije gdje se čovjek miješa u đavolje poslove. Stoga je on svakom i upao u oči, te svak s njim šalu zbija. Kad ga mi sad smotrismo gdje je došao da se baš svojim očima osvjedoči i vidi ta đavolja kola, uzesmo ga na oko da vidimo šta će uraditi kad vidi željeznicu.

- Eto je! – povika svjetina.

Top opali s grada, muzika udari, a gospoda posuka iz reštoracije. Svjetina se uskomeša, a ja opazih povrh glava ljudskih gdje se uz polje vija dim. Ućuti se doskora pisak, a iza ovog neka gudnjava. Ja se proverugah i spazim... o čuda! Nešto golemo, crno, izvilo vrat, iz kog mu dim suklja, pod vratom mu nešto okruglo i sjajno, pomislih u sebi: „Ono mu je valjda oko.“ Što se k nama primiče, sve brzina stišava, al’ se sad ućuti gdje stenje i to sve rjeđe dok napošljetku stade, a oni vagoni za njom udariše jedan o drugi. Topovi su jednako pucali, muzika svirala a svjetina neprestano vikala: „Živio!“

Kad ona stade, procuri nekakva voda iz nje, a ona otpuhnu na obje strane i istjera čitav oblak dima. Ispadoše iz nje dvojica arapa te nju ostaviše samu, a svjetina je opkoli i stade promatrati. „Vidi tetika!“ „Vidi šarafa!“ „Vidi čarkova, pobogu brate!“ – vikali ljudi jedan drugom. Bijaše osim toga iskićena lovorovim zelenilom

i raznim bajračićima. Ja u toj mješavini bijah zaboravio Bekriju, dok me drug ne sjeti. Bekrija stao pa se ne miče. Upiljio preziran pogled u nju preko lijevog ramena, pa kad se nagleda, prouči nešto u sebi, puhnu niza se, pa onda na nju; vrnu se na peti pa ode ne obazrijevši se više amo. Ja i drug mi udarismo u smijeh. Topovi su dalje pucali, muzika svirala, a gospoda se veselila. Svjetina promatrala željeznicu iznutra i zdvora uzduž i poprijeko, i kad se nasitila, razišla se kućama.

U večer u kahvi desimo Bekriju.

- Eh, vidje li ti vatrenjaču? – upitah ga ja.

- Vidio sam, – odora se on – al' volio bih da nijesam.

- A zašto?

- Eto tako.

- Al' zašto, čoeče?

- A volio bi i ti da znaš ko što ne znaš.

- A što?

- Vidi se da je potekla iz sred Džehennema, doćeraše je dva „arapa" ko dvije zebanije.

Mi opet udri u smijeh. I koliko god ga kašnje uvjeravasmo da to para goni, ne bi fajde, on osta pri svom.

*

Prošla je iza tog godina podruga li. Svijet se već obiko sa željeznicom, a mnogi se već i vozili u njoj.

Jednog dana šapne meni kahvedžija da je Bekrija otišao u selo u željeznici: „Pazi" – veli on – „kad dođe, pa darni u njeg: kako će se on

voziti u đavoljim kolima?“

Ja odem baš mahsus na štaciju. Vidi sad čuda: Bekrija ne dođe u sarajevskoj željeznici, kojom bi trebalo da dođe, već brodskom.

- Hajrola, Bekrija? – upitam ga ja – Otkud ti ozdol, ti si gore otišao?

On sav ljutit strugne okraj mene i ne pogledavši u me. Začudo meni: kud će se on dolje prometnuti, il' mi je možda kahvedžija krivo kazao.

Navalimo te večeri u kahvi na Bekriju da nam kaže šta je bilo te on otišao gore, a došao odozdol. Jedva ga lijepim načinom kanderisasmo da nam kaže:

- Da Bog da moja noga više u nju ne ukoračila! – poče on kleti.

- A što je bilo, pobogu?

- Imao ja kravu napola, pa me pozove seljak da podijelimo. Hiljaga bijaše, nije hore za puta, te ti se ja skajlim u onu nesretnicu. Vidim u jednoj sobici baš seljaka iz onog sela, te ti uđem. Pođosmo, kad evo ti jednog preda me, ne govoreći ništa kao da iskaše nešto od mene. „Ja idem u selo kravu dijeliti.“ – rekoh mu ja. „Daj ti“ – veli – „kartu, a nek stoji krava.“ Kad mene ljudi obavijestiše da je trebalo ondje uzeti nekakvu kartu, vidje i on, Bog zna, da sam adžamija, te naplati od mene što je njegovo i ode. Jučer se povratih ozgor opet u njoj. Ovdje me ne izvede iz nje kao gore, te ti ja protrkah čitava dva sahata hoda, noćih dolje u znanca jednog i jedva danas kući.

- E bogme si se, Bekrija, navozo džabe! – dobaci mu kahvedžija.

- Be da sam džabe, ni po muke, već mi naplatiše sve i preko tog nekoliko seksera – veli – štrofa.

- To ti se ona osvetila – odriješi mu neki šaljivo – što si je ono prije potvorio da je iz Džehennema potekla.

- Eh, nek mi se opet osveti, ako more! – dodade on prezirno – Moja noga više u nju neće.

BIJELA MEDŽIDIJA
(uspomena)

Hej pusto dječinsko doba! Kad ti dan mine kolik što bi dlan o dlan sve u igri; a noć... ta nijesi ni lego, a već se zavezo u tvrd san, tvrd i gluh ko gluha noć, a sladak, mehak ko mehak pamuk! Po cio Božiji dan na onaj žezi, po bujnim poljima trči, skači, sav u goloj vodi, a tabani bride, al' to niko i ne opaža. Začas suni svima u glavu: „Kupati se!" – i dok smo na obalu, ono malo haljinica pobacaj onako gdje prije možeš i začas eno pljuska po vodi. Izađi, malo odahni, pa opet. Eno, onaj spopao nekakav panj, pojaho ko da pliva; drugi se premeće s kamena preko glave, a ovaj... ta vidi čuda! „Arap!" Bože, ja te vike, smijeha, pa onda bježi, noge se polomiše, „arap" nas goni! A šta je? Omer se onako mokar uvalio u onaj sitni pijesak, mulj pa – što Arap, Arap! I kad je i tog dosta, on u vodu; sapra ga Bosna, a on osta ko i bio.

Sad brže za haljine, pa opet na ledinu. „Kola!" Ha, „kola" ćemo sad! Uporedo dva i dva! „Suha-mokra" dijeli, začas dvije hrpe, među njima razmak dva-tri konopca. Sohe u šake, najbolji otisni „kolo", a ono pusto muze po onoj ledini, tek katkad poskoči ko zečić preko krtorovine, a oni onamo stali oprezni, spremni, svi u dugu lancu, pa dočekuj; prvi promaši, drugi zar neće,

jedan udarac al' samo kad ga dobar igrač valjano smjeri svojom drenovačom, ma nema mu Boga mi druge već istim putem k nama natrag. Ali promaši li ga po nesreći, ode ono oho, ne stiže ga, a „mrtvo" se ionako ne smije dirati. Sad pomiči obje hrpe, dok prva do „kola", te tako goni jedni druge do crnog mraka s kraja na kraj polja. A kad nas prićeraj mrak da kola već ne vidiš po travi, onda – klonuli od umora, ali ipak s uzdahom prekini igru pa onako u hrpi hrpi kući, a sve pravdajući se: „Da li je meni tvoja soha...", a ovaj opet: „Samo da mene ne pomete onaj grm, vidio bi ti..."

*

Krasan je ljetni dan, vedar kao staklo, a još smo u raspustu ruždijanskom. Sunce pripeklo u kaldrmu, vjetra ni ev' da rukom mahneš, umirilo se, prava hora; ali nešto nam evo hoće da otme igri tu horu. Jučer su tu sjahali kićeni svatovi iz daleka kraja, a sad evo spremaju se da vode mladu, neku rodicu našeg druga Omera. Bijesni se konji izvode, a gizdavi svatovi pune puške, praže; djevojke onamo pjevaju, a sve se izvrvilo po susjednim kućama, po tarabama, sokaci – proći ne možeš. Najedanput nasta žurba i žamor u kući, pa i na avliji. Pođoše. U kući nasta plač, roditelji puštaju dijete svoje u daleki svijet, cure opet pjesme ne prekidaju, svatovi uzjahuju aždahe svoje, djeveri daruju sluge, djecu, prosiplju pare, zveket ploča konjskih o tvrdu kaldrmu, a puška pušci ne da odgovoriti... vreva, galama, čini ti se sve se prelomiti hoće.

Ženskinje će u fijaker, svati zaredaše i povorka pođe, a silan svijet ko roj za njima.

Nadomak grada i svatovi zamakoše, nestade ih, samo se čuo prasak pušaka njihovih.

Svjetina ona, što ih isprati, natrag, a mi ko da nas ko razabra, nađosmo se na raskršću.

Svatovi i šenluk njihov dugo se spominjao u gradu, ali za nas to brzo minu, mi krenusmo u igru. Najedanput naš drug Omer zastade, kao da nam hoće da rekne što bi se to danas zapovrglo, mi oko njeg, a on sve mučke ruku u džep, ama poduboko, kopaj, nešto kopaj, dok izvuče, ispruži šaku, a na dlanu mu se zasja bijela medžidija.

- Uh! – mi svi u čudu.

- Otkud ti, bolan, bijela medžidija? – trže jedan.

- Svatovi, – dočeka drugi gotovo koreći ovog – svatovi mu dali.

Omer je prevrnuo na dlanu, a ona se sjevkala na suncu; uzeo je u drugu ruku, pa je onda, ah kako toplo, i čak oholo, ponosito turio u džep i krenuo putem mjereći nas sve očima, a te oči govorahu uprav ono što mi mišljasmo u taj čas: „Nije šala, bijela medžidija!“

Nije fajde, žurba za današnju igru sve smalaksavala; mi išli u hrpi, u sredini našoj Omer, ohol i čak zamišljen, a u džepu njegovu „bijela medžidija“. Ta nije šala! Koliko je to groša, koliko dvadesetica, marijaša, a krajcara, bolan ne bio! I jedva, bogami, najstariji izračuna. Pa zar je to šala imati to sve u svom džepu, znati da

je to tvoje! Sve mi to pretresamo, a Omer naš sve raste.

- A šta bi se sve moglo kupiti za to! – trže se jedan novom misli, da još bolje uzveliča Omera i džep njegov.

- Janje! – požuri se jedan.

- Šta janje? Bi dvoje!

- Ne bih ja! Ja bih pušku.

- Ha!

- Konja!

- Kakva konja? Haljine!

- Imam vala haljina! – sad će tek Omer prvu, otkad postade teži za bijelu medžidiju.

- Pušku ti, pušku, Omere, – opet će onaj – eh da li ja...

- Ne da meni otac puške nositi.

- Ih, pa možeš ti nju nositi, a da on i ne zna.

- Znam ja šta ću! – zastade on.

Svi pogledamo u njeg.

- A, ništa, neću ni to, – predomisli se on i odusta, a da mi i ne znadosmo od čega.

Išli mi dalje, išli u hrpi, Omer u sredini među nama, a mi oko njega. Često ga omjeri koji od glave do pete, ko da ga prvi put vidi ili ko hoće da rekne: „Blago tebi!“ ili: „Kojoj sorti dade Bog toliko blago!“ Bijela medžidija, Omer, uopće taj događaj uzveličavao se još više pošto Omer najmanje bijaše priličan da u svom džepu nosi bijelu medžidiju. Ali vrijedna je i ona: „Kad Bog daje, ne pita se kome.“

Na polju smo, al' nikom ni na um ne pada igra, ta kakva igra? Omer je tu, Omer pretežniji

danas, a još više ono nešto u džepu njegovu.

Naposljetku zapovrže se igra. Danas ćemo „šudle". Hajde de, kako mu drago, mi usred igre dok će Omer ruku u džep, a mi svi oko njeg. Ostaše štapovi, rupe šudla, ostaše mjesta prazna, a za njih se malo prije jagmili i natezali. Jedva se nekako otpoče igra kad Omer spravi svoj novac u džep.

- Idem ja nju razmijeniti! – najedanput će on usred igre.

Opet svi oko njeg, igra batal. Niko: „De, ni nemoj!", a ipak na svačijim ustima treptilo: „Da je u mene i ja bih je razmijenio."

I treća se igra započe a ne svrši. Omer oporavi poljem, a mi za njim. Silna radoznalost, šta će Omer od svoga novca. Sve u hrpi tako okraj Bosne a sve nagađajući šta bi se moglo kupiti i šta bi se moglo izleći iz te medžidije; kupiti ovcu, pa će se ona ojanjiti, pa sve dalje tako... ali jok! Omer to čuje i ne čuje. U džepu mu broji se toliki novac, a i ne čuje se – ne zveči.

Evo nas pod obalu, blizu čaršije. Ko će ići razmijeniti? Svakako onaj ko nema oca da ga opazi u čaršiji – i Šaban zamače s bijelom medžidijom u čaršiju. Ne bi reko da je do prvog dućana, a on natrag.

- Šta je?
- Neće da razmijeni. Treba kupiti štogod.
- Pa kupi!
- Šta?
- Šećera.
- A duhana?

- Kupi oboje!

Kolik dlan o dlan i Šaban natrag s duhanom, šećerom i – punim pregrštem para. Sad tabanima vatru ispod obale, što nam noge mogu, a u Omera se sve trese i zvekeće silna para u džepu. Evo nas nadomak polja. Zaokružismo oko Omera. Duhan će u Šabanovu kapu, pa sad – reda ti je savijati, umio ne umio, pušiti, mogo ne mogo! Tu se kašlje, tu suze oblile svakog; ali reda je tako, to rade i veliki koji imaju onako dosta para kao Omer. A Omer? Istreso svu onu sitnež u krilo pa razabire sve sortu po sortu. Tu dvije cvancike ruske, bijele ko snijeg, tu pleta grošića, banovaca, bakrenjaka, lontoša da bi njima svako magare potkovati mogo, a krajcarima ni hesaba nema.

- Eh, da se imam s kim poigrati! – trže se Omer i obreda nas sviju očima.

Ali ovamo sve nijemo.

- Da ti je gore na „Šarine klupe"! – dočeka Šaban.

- Šta? Zar se gore igra?

- I, svaki dan, sve o pare!

- Ma kako, ja i ne znam! – Omer će.

- Ne znam ni ja, nekako u kapu.

- Hajdemo ja i ti, Šale onako, – požuri se Omer s kapom.

Šaban sleže ramenima, jer na njem ne bijaše ni ječerme, a kamo li džepa.

- Evo, ja ću ti uzajmiti, pa ćemo onako od šale.

I začas baciše po dva kraicara u kapu; treh,

prevrnu kapu na zemlju. Tura, jazija; digni, jedan nosi, drugi gleda.

I oni se zavezoše baš ko veliki, a mi oko njih ko mali.

Be, otvori se tu prava igra. Krajcari padaju, zgrću se, novci idu od jednog drugom; sad Omer Šaban, a sad opet Šaban Omer.

Na koncu nikom ništa. Oba se naučiše igrati, a inače oba na glavnici.

Sunce već bijaše zašlo kad krenusmo kući. Dan nam prođe baš uzalud, a sve s Omerove bijele medžidije.

*

Sjutri dan Omera već ni na oči nama, a mi, he, ko djeca, te jedan manje jedan više – nastavismo igru da kasnije nikom ni na um ne pade Omer i njegova bijela medžidija. Treći dan pronese se glas da Omer igra na „Šarinim klupama", i vidi čuda: dobiva, veli, zgrće. Tom se svak čudio, a oni na „Šarinim klupama" igrači od zanata i ljudi svakakva glasa, posmješkivali se. Kad im došao novi drug, popustili mu ko ribi udicu, nek se djetetu osladi, a poslije će ono znati gdje će naći novaca za igre. I dan po dan, al' daj, ko će znati onda pa da odvrati dijete, po temelju ga pokvariše.

Poče i ruždija, al' Omera ni od lijeka. Be, otac za ruku, dovedi ga sobom efendiji, al' koja fajda, dok se okreni, Omer škrino.

Ušao otac u trag društvu na „Šarinim klupama" – ni pet ni šest, kako je čovjek bio naprasit, za štap pa ih rastjerao; al' tada i onako

bijahu udrile jesenske mećave i društvo nastavilo igru obnoć kojekuda po zabitnim kućama i kahvicama.

Druge godine, kad će nesreća, Šerifagu shrvala bolja, lego i ne digo se, a Omer onda istom nastavio. Mi ga gdjekad smotri, a on odjeven ko cvijet, a sjutra nikako oni momak. Bože dragi, ni groša haljina na njemu. Bijaše siromah sveosve zagrezo u igru.

Dan po dan i mi se raziđosmo, neki u Carigrad, a neki nekud za naukom, a kad se do nekoliko godina povratismo, imamo šta da vidimo: ta nije, nije ono nikako naš nekadanji drug, već nekakav hamal lica Omerova. Siromah, glavu zakreto od nas, a mi – žaleći svog nekadanjeg druga – tek tada pogodismo da svemu tome bijaše uzrok ona nesretna bijela medžidija.

GARIB

Znalo ga i malo i veliko u cijeloj varoši. Bila je to svagdanja pojava u čaršiji. I na ciči zimi i ljetnoj žegi bio on vazda ko drven. Na nogama firale, al' da ne pamtiš im boje, potpetile se, pa sad sama lipova kora. Na njem gazile, uzak pasić i gore gunj, prsa je golih. I nepoznat čovjek kad bi ga vidio pogodio bi da je Garib. Niko ga nije ni zvao pravim imenom već Garib, jer baš bio garib; ni oca, ni majke, ko drvo odsječeno. Kako ga pamte, živi uvijek ko po nečijoj zapovijedi; ne radi ništa, jer nema kome. „Nit mu staro kašlje, ni mlado plače!" – govorili ljudi za njeg, jer u njeg riječ bijaše dukat. Ali opet kad što rekne, il' se divi duhovitosti, il' se zavali od pusta smijeha.

Garib imađaše kućicu, a kako se nikad nije dimila, nije mu se ni dalo u nju, već sjedi gdjegod u čaršiji, uz dućan čiji, pred džamijom na sofi, il' naposljetku u kahvi, gdje je provodio vrijeme, osobito zimi. Sjedio bi na jednom mjestu po pet, šest, pa i po sedam sati. Tada ustani, pa il' prohodaj malo, tek da noge otegne, il' samo mjesto da promijeni.

Osim one kućice, Garib imao dobru livadu u plodnom polju, al' nikad da ukorači u nju, a kamo li da zapljuje u šake pa da je sam potori i pokosi – jok! Već kad dođi vrijeme kosidbi,

ispani mušterija pa ukesimi baru, a ti bi mu se groševi igrali po džepovima istiskujući svaki dan po jedan između sebe, sve tako do nove trave.

Tako je Garib živio onih vremena kad se jelo meso bez kantara, kad bijaše nadničar groš, žito marijaš, a voća i bostana i džaba, ako hoćeš. Ali dolazila nova vremena i dolazilo novo mnogo koješta s njim: hoće svak kahve i to šećerli, hoće se duhan, pa se u tom i Garib poveo za svijetom, al' ipak htio da zadrži nešto od starih običaja – u poslu ostao prijašnji.

Jedne ljetne noći sjedilo nekoliko ljudi u kahvi slabo rasvijetljenoj. Umorni od dnevnog rada pa se potrudili po večeri još u kahvu, da tu samo jaciju dočekaju pa da se onda ide na počinak. Govorili rijetko o ljetini, o tešku životu, kad još nije novo unišlo u hambar, staro se izmaklo, a svaku im riječ pratio po jedan dubok i otegnut zijev. I Garib je sjedio tu do jednog prozora, a zurio u polutamnu noć, u mirisav noćni zrak. Po običaju nije govorio.

Najedanput se trže jedan od družine, ko tek istom da otjera kakogod onaj drijem što ga je bio saletio.

- Daj, Garibe, ukesimi mi ono bare svoje!

Svi se trgoše na ove riječi i zinuše u Gariba, al' on kao da nije ni čuo toga.

- De, Garibe! – dočeka odmah drugi, osjetivši čisto neku volju da im natjera pazar.

- Trava je baš prispjela za koševinu! – treći će.

Garib se okrene od prozora i pogleda u dru-

žinu, a iz ovog pogleda oni su imali da razumiju da njima treba prosuti još dosta riječi dok on rekne samo: „Hoću.“ Stoga se skoro sva tri sukobiše navalom na Gariba da ukesimi livadu. On je svejednako gledao u njih.

- De, zacijeni mu, Garibe! – trže se jedan.
- Ama nemoj ići u brdo! – kupac će na to.
- Pa to je lahko! Po prijašnjim godinama. – upade drugi.
- Vjere mi, ova je godina popustila! – poče kupac unaprijed, da stuca cijenu.
- Pa i dosad je bilo nerodnih godina! – javi se sad kahvedžija – Uzmi u jednu ruku rodnu, a u drugu hrđavu, pa eto ti onda...
- E, de, što bi mu iskao, Garibe!

On je još šutio.

- De, što bi mu ti dao! – okrenu se ovaj kupcu, znajući Gariba.
- Zašto da ja prvi govorim. – osiječe on – Njegovo je dijete, nek mu on i ime daje.
- Pa de, reci mu jednu! – navališe oni na kupca, videći da Garib neće da zacijeni.
- Ja bih volio da on rekne.
- Eh, eto, on neće da zacijeni. Reci ti, što bi mu dao!

Kupac poče razmišljati.

- Bi li mu dao lanjsko? – upade jedan.
- Koliko? – kupac će, misleći tobož da ovaj ne zna lanjske cijene.
- Sto i dvadeset!
- Ne bih! – ozbiljno se ozva kupac.
- A zašto ne bi, bajagi?

- Jer je ova godina hrđavija.
- Nije!
- Jest!

I tu nasta galama, a Garib i onako već odavno okrenuo glavu u svoju tamnu noć.

- Pa makar bila i hrđavija, – namignu jedan na kupca – ti mu opet podaj lanjsko!
- Neću!
- Hoću ja dati ispred tebe.

Ovaj se tobož uskoleba, a pomagači navališe:

- Hoćeš, de, podaj mu lanjsko!
- Eh, evo mu lanjsko, pa ako hoće ako neće – a volio bih da neće!

Sad svi skočiše na Gariba:

- De, podaj mu!

Garib pogleda u njih, pa uzmahnu obrvama. Znak da ne pristaje.

- E, ja šta bi mu isko?
- De, reci!
- Gotovih sto i pedeset! – jedva izusti Garib.
- Eh! – odahne jedan – To je onda među vama trideset groša.

Ali kupca nešto drugo ožeže, pa nadoveza:

- A što, bajagi, „gotovih"?

Garib sleže ramenima.

- Biva, ne vjeruješ mi?

On odmahnu glavom, nije to.

- Da nije, more biti, što sam te ono lani malo napatio dok sam ti isplatio?

Garib se ne maće na ove riječi: ovaj je pogodio.

- Pa? Ako sam ti malo i pootego s parama, platio sam ti najposlije.

- Hoćeš ti njemu dati gotove pare? – pohiti jedan uplašen da se gotov pazar ne razvrgne.

- Nek mi ne da kosom mahnuti dok mu ne platim!

- E, to se, vjere mi, ne da karati! – dočeka ovaj ozbiljno i pogleda u Gariba.

- Nema tu zbora! Ovaki se mušterija ne pušta!

- De, ne bježi prvog mušterije!

- De! – zagalamiše sad svi.

Garib pogleda u njih.

- Podaj! – vikali oni kao kad se konj pazaruje i pritrkali s kupcem do Gariba.

- Kako? – veli on.

- Za sto i dvadeset!

- Gotovih? – ponovi Garib i nekako naglasi, hoteći da bar u tom ova godina lanjsku nadmaši a da i gotove pare istjera.

- Gotovih! – ozva se kupac.

Garib maknu ruku, pazar bi gotov, a kupac poteže pet cvancika kapare.

Sjutri je dan donio pare i tu u kahvi pred ljudima isplatio Garibu kesim. A kad i to bi, onda udariše neki dirati u Gariba da je prevaren a kupac ne htjede tada da jadikuje na loš rod trave kao sinoć kad je kupovao, već se osmjehnu što je, biva, ubio taku pljačku, jer ljudi vele da trava valja sto i pedeset, a neki čak i sto i osamdeset. On zadovoljan škrinu na vrata, a Garib ko i uvijek šutio i misli da to oni samo diraju u njega

kao i vazda. Ali oni neprestano govorili i smijali se, pa njemu naposljetku ne pomože ni šutnja njegova, diže se pa se ukloni iz kahve.

Kad se poslije nađe nasamu s kahvedžijom koji mu je bio iskren, jer je Garib bio njegova svagdanja mušterija, ovaj mu reče da je uistinu prevaren, kako je razabrao po razgovoru onih ljudi: „Ako su izdale šljive, nije trava." – govorili oni. „Gdjekad" – veli – „izda žito, ama ne izda voće. I brat bratu da ju daje valjala bi sto i pedeset i više." – završi kahvedžija pripovijedanje ljudi.

Garibu bilo žao, al' više mu bila muka na onu neiskrenost ljudi. Kad su nagonili pazar, sami govorili da je trava izdala, da ne valja više, a sad se čisto veselili što su ga ovako prevarili, njega, Gariba koji im ništa nije učinio zla kao ni kupac dobra kakva. Ali trpio.

*

Ne prođe iza tog nekoliko dana, kad jednog jutra hrupiše u kahvu: onaj kupac trave Garibove i s njim jedan čovjek iz blizine varoši. Osim Gariba sjeđaše tu još nekoliko ljudi. Čim uđoše u kahvu, promjeriše Gariba oštrim okom, a on u njih nije ni pogledao. Oba su se bili zadihali, vidilo se, gonio ih nekakav zor. Kad odahnuše, poče kupac:

- Danas, Garibe, na tvojoj livadi malo da krv ne pade!

Svi ljudi trgoše u njeg oči, a Garib osta nepomičan.

- Što to reče? – u čudu će jedan od prisutnih.

- Eto, vala, malo da ne pade mrtva glava! – ponovi onaj.

- Ma zašto? Šta je?

Kupac je šutio nekoliko časaka i gledao u Gariba, očekivao da on razjasni to ljudima; al' on ni usta da otvori. Naposljetku ljudi navališe na kupca, videći da je on pozelenio od srdžbe, a da se u tom svemu krije nešto. I on otpoče:

- Ma, eto, onomadne kupih od Gariba travu pod kesim. Odoh jutros i zavedoh kosce, kad i ovaj čovjek odonuda s koscima: „Ja sam" – veli – „kupio travu." Riječ po riječ, ma da ne bi onih kosaca, bi jedan platio glavom!

Svi svrnuše oči u Gariba, dok će jedan ozbiljno:

- Što je to, Garibe? Zašto da se prolijeva krv?

- Nije od potrebe, da dođe do krvi! – javi se on naposljetku.

- Ja šta? – planuše oba kupca.

- Jesam li ja kupio i platio? – zagalamiše oba zajedno.

- Jeste!

- Pa?

- Poravnajte se!

- Kako? – u čudu će oni.

- Raspolovite livadu!

Neki od prisutnih udariše u smijeh ovoj Garibovoj domišljatosti, a drugi mislili da je bila pomutnja u pogodbi pa čekali razjašnjenja.

- Jesi li ti kupio čitavu livadu? – upita jedan.

- Jesam.

- I on.

Sad opet svi u Gariba, a on gledao kroz prozor.

- Tužite ga! – viknu neki.

- Nije hasne, Garibe, valja da kažeš ljudima što si to uradio?

Garib se okrenu, promjeri sve očima pa zađe da im razloži, a vidjelo se da bi volio da ne prosipa tolike riječi uzalud.

- Ti si kupio travu za sto i dvadeset – okrenu se kupcu – a trava valja sto i osamdeset i više. Lani si me napatio plaćajući, sad ti pola nije skupa za sto i dvadeset. Od ovog sam čovjeka uzeo sto i pedeset groša, od preklani mi duguje trideset, i njemu po to pola nije skupa. Da idete ne znam kud, bolje vam se neće odsuditi.

Ljudi u smijeh, a kupci na vrata ko opareni. Garib opet glavu kroz prozor žaleći što su ga čas pomeli od misli u koje je bio zaplivao.

Na tom se svrši.

ABIDAGA
(slika iz života)

Čestit bijaše naš komšija Abidaga. Dugo ti je valjalo s njim proživiti, mnogo sijeliti i razgovarati, pa da ga poznaš kakav je. Ali za jedno sijelo nijesi ga mogao upoznati. Onda ti se baš pričinjao nekako nemio i nesladak. Ko ga nije dobro znao, ne bi ga nikad potražio da s njim riječ progovori. Ali, mi smo ga dobro znali, pa zato i obilazili češće.

On bijaše dobra srca, ali ćud njegova vrlo čudnovata. Kao da se zakleo da ti u svemu bude u opreci. I zalud je što mi gdjekad naklopi se da ga uvjerimo o nečem, on ne popušta. Kad se saberi u njeg na sijelo, jedan će, istom da se eglen otvori: „Vala evo danas baš plaho zastudilo!“ Mi potvrdi, a Abidaga otpuhne na čibuk, pa će kroz zube: „Ja, zastudilo; ali nema, vjere mi, ni zima prijašnjih.“ Eto tako, a osobito nas uvijek pobijao sa starim vaktovima.

Abidaga bijaše stari čovjek, ali i prije, u mlado svoje doba, prezirao on sve novo. Turke, Osmanlije gledao ispod oka, s prezirom, a sada naše ništa ne ubraja, ovi vakat ništa ne valja pri onom starom. Mi mu tako iz noći u noć razgovarajući s njim, među se nadismo ime pesimista staroga vakta. To je bilo, što je nas vuklo k njemu na sijelo. Nije on bio samo branič

starih vremena. Svejedno je ako se ko potuži kako danas kupiš aršin čohe za dukat, pa te ne može da nosi ko ona prijašnja od dvaestak groša, on opet skokne u još davnija vremena pa istom dobaci: „Eh, najbolje je bilo kad se ona nikako ni kupovala nije." Upravo, kao da je on i ta prastara vremena zapamtio. I tako mi vazda s njime, gdjekad dođi i do gusta, neće čoek da prizna što je jasno ko na dlanu, a gdjekad opet iskreni sve u smijeh, što on prosto ne može da nešto shvati.

Jedne noći dođe se u razgovoru i na novac: koliko ga se potroši danas, u koga ga ima najviše, koji je od careva najzgodniji i tako koješta. To ništa da začudi Abidagu što neki tu istresaju ogromne brojeve, kako je čitava jedna mašina vukla ratnu odštetu što je Francezi platiše njemačkom caru koji ih je potukao. Drugi veli kako bi Rotschild mogao preći preko zemlje da nestane na zemlju već sve na svoje banke, i tako koješta. Ali Abidaga samo puši i šuti. A kad mi iscrpismo svoje torbe, što je ko znao o silnom novcu na svijetu, onda on trehnu svoje. Veli: „Ništa je to sve. Današnjim je carevima lahko biti zgodan. Evo," – veli on i dohvati ispred jednog iz duhanske kutije snopić cigar-papira, poče izvlačiti jednu po jednu, svaku položi na tle, pritisne je stisnutom šakom, pa drugu, pa treću i svaki put dobaci: „Evo ti stotina, evo ti hiljada, evo dvije, tri... koliko god hoćeš."

Mi u smijeh kako Abidaga oponaša štampanje papira, a on ko malo zorli: „Jašta je? Što

mi trošimo nego li ćaga, ćage ništa drugo nego ćage, baš ko ovo što sam ja danas u njemu donio kahve kući.“ Ove riječi Abidagine ne dadoše nam da se dugo smijemo već i mi onda u zbilju, dokazuj Abidagi da je i to novac, svejedno baš ko i zlato. Za onaj papirnati novac mora svaka država da položi zlato, drugi tumači da one banke nijesu kao drugi papir već seneti, potvrde i tako svaki na svoj način objašnjava da je papir uveden stoga što je lakše njim baratati nego li zlatom. I ti voliš da ti je lakše u džepu...

- Ama kome vi to kažete? – veli Abidaga – Papir je lakši, to svako zna, ali ja ne znam da bi iko volio imati u džepu ćage nego li zlato.

- Ali to je senet, Abidaga, senet.

- Pa ako je i senet, zar ti ne bi volio gotove pare nego senet? Dragi moj, – davranisa se Abidaga – pravi je novac samo u sultana.

- E dobro je kad si doćero dotle! – neko dobaci – Zar se ne sjećaš da je i Turska imala svoje banke?

- Ha, – veli Abidaga – jest imala, ali su pale i to ti je vidiš stoga jer sultan neće da ima te novce a one su bile načinjene bez njegova znanja, pa ih on ukloni kad saznade za njih...

Naravno da se i sijelo već razišlo, a Abidagu nije bilo moguće izvesti na čistac.

Nekako tih dana izbiše i u nas zlatni deset i dvadesetkrunaši, ko naručeni, a mi se veselismo da prvom zgodom otvorimo razgovor o tom, da vidimo šta će sad Abidaga. Mi smo uprav željni bili da jedanput vidimo Abidagu

da se on makar u čemu pokori.

Kad se skupismo na sijelu, trže jedan u Abidagu pogled pa poče:

- E šta veliš sad, Abidaga, jesi l' vidio nove dukate, i u nas evo izbiše.

On ni da se gane. Mi opet razgovor na novac, pa opetuj Abidagine riječi, dok će on u neko doba, posve mirno:

- Jah – veli – ovo dosad kad ti ustreba zlata otidi sarafu, ti njemu ćage, a on tebi dukata kakvih hoćeš; ne žališ što će ti skinuti na dukatu po groš. Sad eto ni njima ne daju da tako zarade koju mraku.

Mi se zgledasmo na ovaj neočekivani odgovor. Razilazeći se sa sijela, ponovismo staru riječ svoju: „To je zbilja rijetkost od čovjeka."

AŠIK OMER

Ime mu je Omer a prozvaše ga Ašikom radi njegova neobična života, što je obišo eto cio svijet, s kraja na kraj; usto pun romantike, hoćeš donkihotske, hoćeš vala i donhuanske. Makar da se u svojim pričanjima brzo sjeti svog siromaštva i svog babe, ipak njemu se često izmakne, onako mimogred, da se bila zagledala u njeg vezirova kći ili čak sultanija. Ašik nije šala! U turskoj tradiciji mogao bi ih na prste prebrojiti kojima se daje taj romantični atribut.

Ašik Omer se rodio daleko, vrlo daleko (negdje u Hercegovini); otac mu pisao zapise i, kad promet u svom mjestu smalaksao, on krenuo za srećom preko svijeta a njegov Omer uza nj ko lulica. Kasnije stari siromah oslijepio, a onda još bolje mogao proricati svijetu, jer očito bilo da su ga vragovi oslijepili što je liječio duhom bolesne, pa svijet još više hrlio starom Šehi. Tako je Omer vodao slijepa babu po bijelu svijetu, obišo sav svijet (možda dobar dio Balkana) i tako postao Ašik. Najedanput tu, u našem gradu, starca shrvala bolja i on lego i ne digo se, a Ašik Omer osta, nađe sebi drugaricu i okućari se u blizini varoši jedva sat od čaršije.

Sad je već i on starac, al' kakov – tek bijela ga kosa odaje, a inače čvrst i nekako živ, ta odmah vidiš da nikad nijesi čuo za njeg, da je to

neka rijetkost u svojoj okolini. Njegova kretnja, otresit govor, bujno uprav slikanje dalekih krajeva: fantastično ti on priča o bogatstvu careva, o junačkim bojevima, sve te zanosi, al' često i na smijeh sili, jer na prvi mah vidiš da je sve pusti „vjetar".

No nije ti to ni kad ti hoćeš potakni Ašika da se otpaoči, da priča; treba svemu zgode jer Ašik priča svoje doživljaje s najvećom ozbiljnošću i drži mnogo do tog, ta on živi u tom maštanju, a jao si ga onom ko se ičim oda da sumnja u to. Ašik ga može da izgrdi usred društva. Jedanput, a bijaše baš lijepa zgoda, našarafio ga jedan veliki prijatelj njegov, beg, koji ga često i potpomogne. Bio nekakav velik požar u Carigradu, pa se novine razmahale. No beg to pred Ašikom još uzveličao, smotavajući novinu u džep.

- Bože Dragi! Nije šala tri stotine i pedeset što kuća što dućana izgorjelo u Stambolu!

Uistinu, svi se tomu začudismo, a Ašik se ironički osmjehnu, preleti sviju očima, pa odriješi ponosito:

- Ništa je to, beže!

- Šta kažeš ti, ništa je to? – trže beg tobože ljutito – Kako će biti ništa trista i pedeset kuća, šta je tebi?

Ašik se nasmiješi prkosno, uozbilji se pa odriješi:

- Tri hiljade, beže, kolik jedna izgorjelo je kuća kad sam ja bio sa starim (tako on zove pokojnog oca), pa se ni poznalo nije na Stambolu!

- Ih, pobogu, brate! – svi se začudismo, a neki zapanjen dodade:

- Ja koliki je onda Stambol, ako si baš brat?

- He, moj brate, – uzdaše Ašik – Veći nego li kad bi sastavio pet naših kasaba sa nahijama zajedno, pregledat se ne more.

- Jesi l' ti koliko bio u njemu? – zapitaće jedan od nas.

Ašik iznenađen tim pitanjem zagleda se u onog što ga zapitao, te žmirnu malo jednim okom, pa uzviknu:

- U Stambolu, je li?

- Ja!

- Hej, moja luda glavo! Da mi je onoliko forinti koliko sam u njemu dana proboravio, mogao bi otkupiti sav naš kotar.

- Ih! – opet će nekoji bezazleni iz zapećka, a Ašik nastavi ponosito:

- Pa kad bi požar, ne kazah ti beže, popeh se ja na munaru Fazlibegove džamije – (koje sigurno nema, već je on u ovakim prilikama upravo vješt skovati ime i slušalac, ko što je seljak, lahko vjeruje) – pa pogledah. Jedna cijela mahala bila, pa je nema, a nad njome se uhvatio dim. Za tri se dana opet sve sagradi.

Ovo zadnje opaziše i oni bezazleni, da je malo pretjerano.

- A jesi l' viđao cara, kad si bio u Stambolu? – trže se jedan od nas.

- Ja gdje sam, moj brate, bivao na konaku osim u cara? Jedanput dođosmo iz Izmira u Stambol, te moj stari, već ga bogme ako ćeš

pravo i stid, sve u cara, sve u cara, reče: „Sad ćemo u han odjahati.“ Ali te večeri čuje car da smo mi došli, te dođe sobom u han i što poradi na starog: „To mi nije drago od tebe, to ne begenišem, i molim te da to nikad više nijesi uradio! Hajde, odmah pokupi prtiju. Ja ne mogu kabuliti da moj dost i dost oca moga noćiva po hanu!“ Nije kud, moj stari sprti sa mnom prtljag, te caru.

Ovo Ašik ispriča sasvim ozbiljno i potpunim uvjerenjem kao pravu istinu, a ne pokaza ni licem ni najmanje sumnje. Prisutni, koji ga nijesu poznavali pobliže, čudili se.

On, kako je sio na oniskoj klupici, naslonio se laktovima na koljena, pa se zašutio dok najedanput kimnu glavom, osmjehnu se pa prozbori:

- Bože, što je car i sila njegova!

U svakoj zgodi zna on čuvati dostojanstvo svojih neslanih, ali pečenih laži, pa neće da se upusti pričati dok ga ti zgodnim pitanjem ne potakneš, već ti da samo jular, nasiječe ti samo nešto da pobudi u tebi radoznalost. Mi odmah dočekasmo:

- E, što je, Ašiče?

- Ništa, nešto se sjetih cara; silan ti je, aman jarabi! Razgovarao on s mojim starim o svačem. Najposlije ga zapita: „Vjere ti, Šeh-efendija,“ – (tako se zvao Ašikov otac) – „na koliko bi ti smio dušmana udariti?“ Moj mu stari odriješi: „Otvori boj s kojim carem, pa ćeš vidjeti da bi ovom dedi bilo malo stotina dušmana – na tabor ću ja, padišahu, udariti!“ „A bojiš li se

utvorica ili prikaza?“ – opet će car. „Ni toga se nikad nijesam bojao.“ – odriješi mu on.

- Jest međer i tvoj otac bio junak. – primijeti jedan.

- Hi, moj brate! Jednom noću nalegosmo kroz jedno groblje u Urumeliji, kud niko nije smio proći, i vidi čuda, izađe pred nas prikaza, prirasla za nebo. Moj otac za Bismile, pa za sablju. I vjere mi, beže – tebi je laža, meni istina – prikaza složi, nestade je ispred očiju. Hele, ne kazah vam, car, da okuša mog starog, obuče se jedne noći u nekakve kožnate haljine, pa ko Arap u onim haljinama, crna lica, crvenih gubica, bijelih zubi i očiju, ušulja se mome starome u odaju. Ja sam spavao i ništa nijesam čuo, a moj stari kad opazi prikazu, za Bismile, pa juriš sa svojom bocom na nju; da se ne bude car prokazao, bi ga prikovao uz duvar.

Poslije male pauze priupitat će beg:

- Ja mislim, Ašiče, da si ti obišo sve carevine?

- Ni jedna nije ostala da nismo bili u njoj.

- Jesi l' bio u Njemačkoj?

- Jedva pamtim kad smo bili u njemačkog cara. Ja sam onda bio dijete, a u cara bijaše sin, e kako mu ono bi ime – Fr... nije – Ka – ha, Jozef, mi ga djeca Jozom zvali. Jest Jozo, ja. Eh, pusti vakat. I on bijaše malešan, te bi se kod njeg sastalo još djece iz komšiluka, pa bi se u njihovu konaku igrali, bacali se jedan na drugog jastučićima, nema šta ne bi radili, a car bi katkad provirio iz druge sobe pa bi se osmjehnuo i vrnuo natrag, te dalje razgovarao s mojim starim.

- Kažu da u Rusiji bude dan po šest mjeseci a noć po šest – je l' to istina, Ašiče?

- Jest. To ko ti je kazo, nije ti slago. Ja kad sam bio sa mojim starim, desila se noć te smo sve po mraku hodali.

- Ja, kako je onako Rusija, je l' golema?

- Šta Rusija, je l'? Jest vala ona sama kolik pola svijeta, ali nema ništa od nje, nju divi taru.

- A kakvi divi? – mi ćemo u čudu.

- Divska je zemlja doprla do Rusije pa navaljuje na nju, a Rusi brane.

- Jesi l' ti bio u tom njihovom boju?

- Ih, ja gdje sam zadobio najvećih rana! Mi istina nijesmo išli, što smo bili dužni, već moj stari htio onako da se ogleda. Sindžir ti je, moj brate, debeo kao moja noga, metnut između Rusije i divske zemlje, a visok do pasa, pa su topovi i puške s obje strane, puca se i dan i noć. Ali moj stari, kako dođe, odmah i prekorači preko sindžira, te se s golom sabljom umiješa u divove. Bog sam zna što ih je pogubio.

- A ti? Gdje si ti onda bio?

- Ja? Onda sam ti ja bio, Boga mi, malešan, ali opet provučem se ispod sindžira, te za ocem. Čuje to kralj ruski, šta smo mi poradili, te nas pozove k sebi. Ja kako nas dočeka, ja te gozbe, eh ne mogu ti kazati. Od to je doba kralj njihov veliki prijatelj s mojim starim, nije drukčije već ko dva brata. A divski car poruči nam poslije da idemo k njemu, da će nam dati po sto dukata na mjesec; ali moj stari neće ni da čuje.

- U Ingleskoj čini mi se nema kralja već kraljica, je l', Ašiče?

- Jest, kraljica jest. – pohiti on – E, čini mi se, ja, Kata, Kata joj je ime. Jest kraljica Kata, ta sto puta sam bio u nje.

- Ingleska je najdalja zemlja odavle?

- Jest, vjere mi podaleko, evo ovako stoji – (pokazuje rukom prema jugoistoku).

- A zgodna je kažu kraljica ingleska. – dodade beg.

- Ko? Kraljica zar? Moj beže! Eto biva beg si, al' oprosti mi što ću ti reći, a ti baš nijesi vidio zgode i nakita! Što joj je stolica gdje sjedi, ja sam ovako ko uza te stojao uz nju, nakićena zlatnim kiticama, a nijesu vala te kitice ni skupe plaho – ironički će on – mogao bi za jednu kupiti našu kasabu, pa bi vala i nahiju. Kad je moj stari razgovarao s njom, ja stajao i igrao se tim kiticama, pa pomislih u sebi: „Da mi je ova stolica u našoj Dubravi" – selo gdje on sada stanuje – „šta bi rekli Dubravljani?"

- A šta bi rekli? Šta zna balija što je halija. Rekli bi da valja jedno trista groša, a kad bi se prodavala ne bi za nju dali ni stotine.

- Tako je! – potvrdi on.

- Vala jesi se i ti, Ašiče, nahodao po svijetu! Zbilja, jesi l' se morem vozio?

- Morem zar? Moj, brate, a gdje bi ja suhim dospio u tolike zemlje? Jedanput mislio sam da ćemo baš zaglaviti. Navezosmo se u jednoj lađi iz Bagdada (koji naravno ne leži na moru). Kad odnekle miš u lađi, te nam u polovici puta

pregrize lađu. Ih, pobogu brate, ja kad nahrupi voda unutra! Zasloni daskom, jok; začepi krpom, ni tako. Dok ti moj stari zaleže leđima i tako zaustavi vodu. Tako on očuva toliki svijet od propasti, al' se baš i nasjedio desetak-petnaest sahata, a svjetina ga častila jelom, duhanom i svačim – ko kad on ne može ustati, jer eto odmah vode.

- E, jesi i ti doživio svašta! – osokoli ga jedan od prisutnih.

- Pa i nijesam baš svašta. – odvrati mu on, sam sebi laskajući – Mojim Dubravljanima ne može stati u njihovu seljačku glavu što sam ja svijeta prošao. Oni misle – he, Bože moj, ko seljak, ko hajvan – oni misle da je okupacija bila onda kad je vojska došla; oni misle da su soldati došli onda kad su ih oni vidjeli prvi put. Aman jarabi, što je prostak čovjek!

- Ja kad su bajagi došli, ako nijesu onda kad ih je sav svijet ugledao?

- Hej moja luda glavo! Tri mjeseca su ležale dvije regimente viš moje kuće u dolu, a niko živ za njih nije znao osim mene i moje sjede. – tako on zove svoju ženu – Pa im nestade hrane, te kapetan pisne u pišću, a ja gore. „Šta je, gospodine?" – njemu rekavši, a on će meni: „U mene je nestalo hrane, a nema mi još pomoći, šta ću?" „Ne boj se, dok je mene!" Ja spanem kući, naredim sijedoj, a ona popreće pogaču, ja pogaču u torbu, te gore. Nahranim ih, pa opet za svojim poslom. Pa moji seljani ne mogu to da vjeruju.

No u tom ne bijahu sami, ali neće niko da ga ugoni u laž već šuti, a on osta i dalje pri svom.

Međutim ga opet beg navrati na jednu omašnu.

- Ja mislim, Ašiče, da si ti dolazio na kraj svijeta?

- Zar na kraj svijeta? – priupita ga kao iznenađen.

- Ja, na kraj svijeta.

- Jesam vala obišao svud samim krajem cijele Zemlje.

- Pa, vjere ti, kaži nam pravo, kako je?

- A šta ću ti kazati? Zemlja onamo ko i ovdje, pa dokle je Bog stvorio, donle i došla, a dalje je nema, pa eto.

- Ja šta je onda dalje otale?

- A šta će biti, nema ništa.

- Ma ne može biti da nema, nešto mora da ima.

- A ima, jakako! – ubrza on – Ima nebo.

- Kako to?

- Lahko. Vidiš i odavle da je nebo okruglo, pa da se dalje onamo spušta prema zemlji. Na kraj svijeta se sastalo, uprav priraslo za zemlju.

- Ja, vjere ti, kako je, jesi l' se dohvaćao?

- Ma čega dohvaćao, neba je li? Hej, moj beže! Ma jesam, vjere mi, beže, tebi je laž, a meni istina, pa mehko ko pamuk!

Svi u taj čas kao po dogovoru udarismo u smijeh, što njemu ne bi po ćudi. Smijeh se malo stiša, a jedan iza njegovih leđa šapnu kroz zube:

- Ja puste laži!

On sav uzrujan i uvrijeđen uskipi, ušara očima pa zagalami:

- Ko to veli da je laž? Nek izađe kukavica ovamo na mejdan, pa nek mi u oči rekne, ako smije! Znaš li ti da je mom starom bilo osamdeset prevalilo, a nikad mu preko zuba nije laž prešla, pa tako ni meni. A znaš li ti, neznanče, šta kaže Božiji ajet: La jućeli fulahu nefsen illa vus-aha!

Ovim je on začepio usta onome što se usudio primjetiti da „omahuje", ali koliko ovaj ajet, koji znači: *Bog nikoga nije više pretovario nego što može nositi*, ide u prilog Ašiku, to se jasno vidi. Eto, tako on ulovi štogdje koji ajet iz Kur'ana, pa se razmeće tim u prostoti.

Kad sam se kasnije udaljio odatle, bilo mi dulje vremena zagonetno: kako su se ove laži uvriježile u njemu? No da to on priča sam uviđajući da je laž, kako-tako; već on to priča tako tvrdo, tako sigurno da ne smiješ ni najmanje posumnjati u njegove doživljaje.

No neće nam biti teško odgonetnuti kad promislimo ovo: Ašik se nastanio u selu, u kome živi sad, još prije okupacije. Koliko je od tada prošlo dugih zima a koliko u svakoj dugih noći, ni jedna nije prošla bez sijela u kom je, naravno, Ašik Omer imao glavnu riječ. Seljaci zinuli i slušali što je on pričao, a on je u tom uživao i usavršivao se da je poslije kratka vremena i sam vjerovao u ono što je seljacima lagao. Tako su se eto te laži iz godine u godinu uveličavale i usavršivale u njemu, pa ih on sad kao pravu istinu prodaje.

TRI DRUGA
(iz ikavskog kraja)

Trojica, ni jednog roda ni kolina a ko da su na jednom srcu ležali. Jedan, trgovački sin, drugi aginski, a treći – kućom jedva pristajao uz ove, al' onako... vazda zajedno. Kao dica igrali se, rasli i sad momci, al' kakvi momci! Ništa ti više ne triba već čuj samo onu što im divojke ispivaše:

Mila majko što si me rodila,
Kad ja nemam Omerova lica,
Bila lica kao mlika bila;
Kad ja nemam Pašagina stasa,
Vitka stasa ko sevlija tanka;
Kad ja nemam Đulagina glasa
Što no zuji da ti srce mami
Kano bulbul na tanahnoj grani!

Kad prođi njiha tri mahalom, divojačke glavice ko suncokreti za njima, a oni zastani istom na kapiji pa zaspi sva tri eglen, e nije druge, gladan bi ih slušao. Cure ih slušaj za kapijom pa istom šikni jedna pored druge preko avlije, noge da polome, a kapija zatvorena. Opet se prišuljaj, osluhuj, a oni sipaju – otkud im puste riči! Pa sva tri zajedno, tu smih, šala; a kad divojke baš zakoče, pa neće da se ukažu, a oni udri koriti, kleti. One neće da otvore, da se vide, a samo da oni i dalje govore. A kad ih baš dotiraj kraju, vrata se oškrini, divojke se ukažu, a oni istom sad zaspi:

- Ah, blago li se majci koja te je taku rodila!
- A meni poklonila! – dočekaj drugi.
- E daj nam bar zapivajte malo! – treći će.
- Čuješ, Fatima, dina mi sam se zaželio tvoje pisme.

Ali tog ne bi dočekali. One se stidile da zapivaju prid njima. Tek kad oni ostavi kapiju, pa kreni sokakom, one onda tobože da im na žao ne učine:

Mila majko što si me rodila,
Kad ja nemam Omerova lica ...

Nije bilo momka u varoši kome bi se ovako kapija otvarala. Njiha tri bijahu tri najlipša struka u kiti cvića, njiha slušahu i same divojke, a i momci. Je l' novi kroj u odilu, od njiha je, od „trojice". Prve cokule donesoše oni, sapete rukave, nabrane čakšire, uzak pasić; oni baciše zauvik one podveze što svakog stezahu ispod kolina, dobaviše kaluf fesni, zapustiše kose – preokrenuše i upraviše novi naraštaj novim putem. Sve ih je staro popriko gledalo, a drugo sve slipo išlo za njima, u čemu, u svemu. Pametni ljudi govorahu o njima: „Ta ona trojica."

Istom ih nestani kog petka, otišli u obližnju koju varoš da se i tamo vide, da proašikuju, al' i da koje crno oko ostane začarano za njima. Amo tog petka tišina, ni one pisme, ni veselja, ni ašikluka; ali onda drugog petka čuj samo nove kajde; nisu uzalud išli. Nešto su svog prodali u nepoznatu mistu, il' svoj kroj il' eglenu, a amo opet donili novu pismu.

Čitavoj varoši eto tako zapovidali svojom kretnjom, ričima, pismom. Svaki čas nešto novo, a stari momci istom uzdahni, što nestaje starih, lipih običaja. Trojica drugova često hodali, mišali se s drugim svitom pa prijanjalo za njih, već se dobro raspoznavalo da i govore posve drukčije. Nešto nikako nije ko ovdi. Eno, čuj divojaka što su odmah upamtile njihovu jednu:

Ko je srce u te dijern'o,
Da si tako sad nemijerno...

A za hatur njih trojica i njihove lipe nove eglene i one svoju sad priokrenuli:

Mjela majko što si me rodjela, kad ja nemam...

Negdje se momak jedan javi kroz mahalu: *Ah, bila vilo, posestrimo...* – a njiha tri da popucaju od smiha.

- Čuj – veli – kako pjeva, ha, ha!
- Ja, kako će! – neko će kod njih.
- *Bijela vijelo...* – popravi jedan od njih.

Svit se ako ćeš i ljutio, al' mladež se povodila za njima. Šta ćeš, svega starog nestaje, sve udarilo u nekakvu modu, u čem, u svačem.

Jedanput će jedan od njih ponajlipšoj divojci u mahali:

Ah, u kjetu te kjetim, za fesić te mjećem.

- Uh, ko će s vama izić na kraj, – veli divojka – kad nimački govorite!

Oni da puknu od smiha, drago im to bilo.

*

Bilo je popodne a vrućina da se snositi ne može. Svud tišina, sve kanda poliglo, umirilo se

dok se kako proturi sunce na zapad, dok mine ona sparina. I čaršija pusta; ako je koji trgovac u dućanu, legao je, al' ne spava već svaki čas maše il' peškirom il' izrezuckanim papirom u procipu, da se kakogod obrani od dosadnih muha. Onu nimu tišinu u čaršiji prikida samo čekić Smailage nalbante; kucuka, zaoštruje klince da su mu gotovi kad ustreba da kome konjče potkuje. I on to kucuka više da se tako kako god otme od muha, jer ako se malo umiri, nema, napade, izjede te; zar prid kišu.

Uto su prozvečale čaršijom kočije i uprav potresle onom sparinom, a trgovci, drimovni, podizali glave i gledali za kolima u kojim se vozio nekakav stranac. Začas se zaustaviše prid hanom što su mu vrata vazda zjala udnu čaršije i po njima svak znao taj jedini han.

Opet tišina.

Doskora iza tog, pustom je čaršijom hodao stranac u putničkom odilu, u golemu slamnatu šeširu, čovik živahan, svud striljao očima pa kako vidje da je jedini Smailaga budan, evo ti ga ravno k njemu na dućan. Pozdravi ga tako nekako slatko i smišeći se kao da mu je Smailaga sto put konja potkovo. Odmah zade nešto zapitkivati:

- Šta vam je to u ruci? – pitao on Smailagu.
- Ovo? – pružio Smailaga čekić.
- Da, to. Kako velite tome?
- Pa, evo vidiš – čekić! A što pitaš? – čudio se Smailaga i gledao stranca.
- Ta, onako... A nije l' to možebit turski?

Kako se tome kaže ovim našim jezikom, hrvatski?

- Jok, nema drukčije. – Smailaga će – U nas mu svak kaže tako.

- A ovo? Šta vam je to što na njemu tučete te čavle?

- Pitaš za nakovanj?

- Da, da. Nakovanj, vrlo dobro! – veselo će on vadeći svoju bilježnicu iz džepa.

- Ovo je opet od drveta, – nastavio on – za što će vam ovo?

Vidio Smailaga gdje stranac zavrzuje besposlen, a mučilo ga što još i ne zna zašto ga uznemiruje, pa otrese:

- To mi triba, kad konja potkivam.

- A kako, molim vas?

- Ta... podmetnem konju pod kopitu.

- Vrlo dobro! A kako tome velite?

- Ovome? Ovome, vjere mi, vele u nas valjuga, a ne znam, kako je u vas.

Stranac je to sve pisao u svoju bilježnicu.

Ovaj je razgovor probudio komšiju Smailagina iz onog polusna, i on se primako dućanu; za njim drugi, treći i začas njih okružio debeo zid znatiželjnih ljudi. Sve u čudu gledalo šta hoće „Švabo“ od Smailage, što ga se dovezao ni kriva ni dužna. Stranac pribirući tako alat Smailagin razjasnio ljudima da on želi ovako da sabere što više imena naših stvari, pa čak veli da bi želio i koju pismu našu i još štogod da mu se kaže.

- Eh, da su mu „ona trojica“! – uzdaše jedan – Ako oni ne bi znali šta hoće, drugi zaista neće.

Sad se svi sitili trojice mladića i počeli se obazirati oko sebe. Neko reče da su u kahvi i začas odvedoše vesela stranca onamo, a jedan mu putem govorio da će mu oni moći kazati što god ih uspita.

U kahvi nađoše dvojicu od „onih". Kad kazaše gospodinu za njih, on skide kapu i duboko se nakloni, a bio nekako veseo prema njima, kao da je drug njihov. Tu se sad zapovrže pravi razgovor. Stranac ih pitao za svašto, ma nikad ti u životu ne bi na um palo za što ih pita. Pa koliko je bio veseo, čak ljudi se čudili kako je govorio, ma ko da se rodio tudi. Ima li zimi sila, pitao on, šta se radi na tim silima, kako se zabavljaju, igra li se štogod, i svašta koješta pitao. A oni kazivali, kako se igra prstena, kapica, a za svaku igru okladu, da se na priliku brije triskom, da se nagari lice i tako... Ali iz časa u čas stranac se promini u licu, začudo mu bila po koja rič njihova, pa čak popravljao ih, ali oni vele da se tu tako govori. Naposlitku zamoli ih da mu kažu koju pismu svoju. Oni se zamislili.

- Hoćeš li, gospodine, što djevojke pjevaju? – sitio se jedan.

- Da, da, žensku! – pohitio on pa odmah nadodao – Ali, molim vas, ovdje se ne kaže djevojka, već divojka, je li?

- Tako je, – potvrdio ovaj – ali ljepše je djevojka.

Stranac se čudio i kružio očima po družini, dok se na to trže kahvedžija, nekako zlovoljan.

- Vire mi, gospodine, oni su nam to priokrenuli, baš eto ta dvojica! U nas se prije lipše govorilo!

Uto je onaj već počeo kazivati pismu, a gospodin se pripravio da bilježi.

Dragi dragoj sjetnu knjigu piješe

Ali gospodin ni da makne perom. Izvalio oči, pa u čudu gleda momke.

- Ali, zaboga, nije sjetnu knjigu, valjda sitnu knjigu piše...

- U nas je tako. – veli ovaj.

- Ma kažem ti, gospodine, – opet će kahvedžija – oni sve izopačili.

- A kako bi ti to kazao? – okrenu se on kahvedžiji.

- Ja, vira ti je, ne znam pisama; to je mene prošlo.

Gospodin vidio, da se s mladeži ne može izaći nakraj. Zagledao se u kahvedžiju, pa će najedanput, kao da se sitio nečeg:

- Čuješ, ti ćeš meni nešto kazati!

- Vire mi, ako znao, beli hoću. – uzdiže kahvedžija obrvama.

- Evo, čuj! – poče gospodin – Kad si na priliku gladan, pa se najedeš, onda si sit. Je li? Ali kad si žedan pa se napiješ vode, šta si onda?

Kahvedžija šuti, razmišlja, dok će nekako otežući:

- Vira ti je, gospodine, dok se čovik ne najide, ne može ni vode!

- Ali, molim te, kad je čovjek žedan, pa se napije, šta je onda? – okrenu se on drugim.

Nekoliko časaka svi razmišljali, dok će jedan u neko doba nekako ozbiljno:

- Kad je čovik žedan, pa se napije onda mu se more riti da je zdrav, jer ono vele: dok si zdrav i voda ti je slatka.

Gospodin skupi like, prođe se svega pa zamače na vrata. Čaršijom prođe još jedanput i kad pripozna drugu kahvu na kraju čaršije, odmah se uputi onamo da i tu sriću ogleda. Bilo tu nekoliko mladeži i dva-tri starca. On sio, zaiskao kahvu i tako otpočeo razgovor sa samim kahvedžijom. Pitao ga za njegov „alat", a on mu nabrojao fildžane, ibričiće, šerbetnjak, mašice, ćusegiju, stupu, ćuskiju, sito...

Dođe govor i do pisme.

- Znaš li koju pismu da mi kažeš? – upita ga stranac, a kahvedžija ni pet ni šest već upre rukom i čibukom u stasita momka što je tu sidio.

- On ti je toga pun ko šip! – veli kahvedžija.

Ovaj se okrenu mladiću umiljatim pogledom, pripravljajući već svoju knjižicu. Mladić se osmihnuo pa zašao razmišljat.

- Ha! – siti se on – Jeste li čuli ovu:

Drijena valja drvlje i kamenje, a Morava...

- Čuo sam tu! – pohiti gospodin, a očito bio zlovoljan.

No sad vidio da je tu sve zaraženo onom prokletom modom i u govoru, pa da nije već koristi ni ispravljati.

- Znate l' drugu koju?

- Evo na priliku ovu:

Ko je srce u te dijern'o da si tako sad nemijerno

- Dosta je! – prekide ga gospodin očito ljut i odmah skoči.

Plati kahvu, pa na vrata. Našao svog kolara i doskora su prozvečala čaršijom njegova kola. Bio eto došao veseo i pun nade da će šta uloviti u tom ikavskom kraju, a sad se vraćao ljut i zlovoljan. U taj su mah baš negdje u blizini divojke pivale:

Sjenoć meni dragi

On je putem mogao da razmišlja o tom. Ona tri otvorena mladića mogli bi dosta stvari da mu kažu; al' oni baš zarazili i pokvarili čitavu okolicu svoju.

RJEČNIK[1]

abdest – obavezno pranje prije klanjanja
adet – običaj
adžamija – neiskusan, neupućen
aga – gazda; veleposjednik
ahmedija – tanko platno omotano oko fesa
ajet – odlomak (rečenica) Kur'ana
ajluk – mjesečna plaća
ajr, v. hair
akšam – 1. predvečerje, 2. klanjanje u predvečerje
a la franka – na evropski način
a la turka – na turski način
Allah rahmetejle! – Bože, smiluj mu se
Allahu ekber! – Bog je najveći; prve riječi ezana
aman jarabi! – o, Bože; uzvik čuđenja
amanet – dar
amidža – stric
anatolski – anadolski, malo-azijski
asker – vojska
askerluk – vojništvo
aspun – tanka crvena mahrama
aspurlija ašik – momak koji ašikuje, ašigdžija
ašikluk – ašikovanje
ašikovanje – udvaranje, ljubavni razgovor
ašikovati – voditi ljubavni razgovor, udvarati se

---

1 Rječnik je preuzet iz prijašnjih izdanja Izabranih djela Edhema Mulabdića: *Izabrana djela*. Priredio Alija Isaković. Bibliografija i literatura Muhsin Rizvić. I. *Zeleno busenje*, roman iz doba okupacije Bosne i Hercegovine. II. *Pripovijetke*. Svjetlost, Sarajevo 1974.

aškosum – bravo!
avlija – dvorište ograđeno zidom
azna, v. hazna
badanj – šupalj trupac kroz koji voda pada na vodenički točak
basamaci – stepenice, stepenište
baš – upravo, taman; zaista
baščeluk – zemljište sa baščama, voćnjak
bahnuti – banuti
bajagi – kao da, tobože
bajrak – zastava
bašibozuk – pej. turska regularna vojska
beddova – kletva
bedem – tvrđavski zid
begenisati – sviđati se
belći – možda, vjerovatno, belćim
benetati – lupetati, naklapati
bensilah, v. silah
bezbeli – zaista, svakako
blehnuti – blenuti
belćim – možda, vjerovatno
bezbeli – zaista, svakako
bičakčija – nožar
bid'at – novatorija, bidat
binjedžija – dobar jahač
Bismile – u ime Boga, prvi stav Kur'ana,
blehnuti – blenuti
budža – rupa
boca – bajonet, up. boda
boda (na pušci) – bajonet
bogaz – klanac
borija – truba

budža – rupa
budžak – ugao
bujrum – izvoli(te)
bula – pej. muslimanka
buljuk-emin – pisar u vojsci
cvancik(a) – austrijski srebreni novac, 20 krajcara
čair – livada, pašnjak
čajir, v. čair
čantica – dem. od čanta, kožna torba, up. ćanta
čaršija – trgovačka četvrt
čaršijica – dem. od čaršija
čeljade – osoba bilo kojeg spola i uzrasta
čevra – izvezen rubac, čevrma
čauš – niži zapovjednik
čibuk – kamiš, cijev sa lulom
čifluk – vrsta feudalnog posjeda, čitluk
Ćaba – Kaba
ćage – papir
ćanta – omanja kožna torba, čanta; fišeklije
ćatisat – ba(h)nuti
ćatib – pisar
ćefenak – krilo, kanat starinskog dućana
ćefil – jamac
ćitab – knjiga, ovdje knjiga vjerskih učenja i propisa, Kur'an
ćuprija – most
damar – živac, bilo
demiskija – sablja izrađena u Damasku, dimiskija
din – vjera (islam)
dina mi – vjere mi
direk – greda, stup
divanhana – prostrano predsoblje na spratu

dizgin – kožni povodac od uzde
dova – molitva
dušman – neprijatelj, dušmanin
duvar – zid
džaba – 1. uzalud, 2. besplatno
džamija – islamska bogomolja
džan – duša
džebhana – municija, džebana
dženaza – muslimanski sprovod
džuma – podnevna molitva petkom
đumrukčija – carinik
efendija – gospodin
eglen – razgovor, zabava, razonoda
emer – odredba
emernama – naredba
espap – potrepštine, oprema; roba za prodaju
eškija – odmetnici
evlad – porod, djeca
fajda – korist
feredža – ženski ogrtač
fes – kupasta kapa bez oboda
findžan – šoljica za crnu kahvu, fildžan
fišek – naboj, metak
gajtan – pamučna ili svilena vrpca za porubljivanje i ukrašavanje odjeće
gazija – junak
garib – siromah, osobito vanjštinom
haber – 1. glas, vijest, 2. marenje (ni habera – ne mari)
hajat – trijem, predvorje
hajdučljiv - u kome ima hajduka
hair – sreća *hajr* v. hair

hajvan – stoka, životinja
halabuka – vreva; metež
halal – ono što je dopušteno, što je blagoslovljeno, oproštenje
halali – oprosti
halaliti – oprostiti
hamajlija – zapis, talisman
han – svratište, konačište
handžar – dugačak dvosjekli nož
handžija – onaj koji drži han
hanuma – gospođa; supruga, žena
harem (džamijski) – groblje
hasta – bolesnik; bolestan
hatur – volja, želja
hazna – blagajna
hefta – sedmica
hodža – islamski vjeroučitelj, svećenik
hodžinica – hodžina supruga
horma – konjska oprema, orma
horna – voljna, raspoložena
horoz – pijetao
horoz (u puške) – obarač
Hrnjice – čuvena porodica iz muslimanskih junačkih pjesama
hućumet – 1. upravna vlast, 2. sud
hud – jadan
ićindija – vrijeme između podneva i zalaska sunca
ihtijar – starac
insan – čovjek, čeljade
itaat – pokornost, odanost, itat
izrititi – izvitoperiti

jacija – noćna islamska molitva klanja se oko dva sahata po zalasku sunca
jaran – prijatelj, drug
jauklija – voljena djevojka
javer – pomoćnik, ađutant
jazija – pismo
jazuk – šteta
jednovit – jednoličan
jigrmiluk – turski dukat, jigir-miluk
juzbaša – kapetan, zapovjednik čete
kabul – uslišan, prihvaćen
kadija – šerijatski sudac
kahva – 1. kafa, 2. kafana
kajasa – kožna uzica
kajmekam – zastupnik vlasti, sreski načelnik
kaldrma – kamenom popločan put ili avlija
kalem – pero
kaluf – obrazac, oblik, kalup
kamiš – cjevčica kroz koju se uvlači dim iz lule
kanderisati – privoliti na nešto
kasaba – gradić, varošica
kastile – namjerno
katana – konjica
kaurin – nemusliman, đaur
kaurski – usp. kaurin
kauš – stražarnica
kesim – najamnina, ćesim
kiljer – spremnica za hranu, ćiler
kiridžija – prevoznik
klanjati – moliti se Bogu
kmet – seljak, bezemljaš na gospodarevom imanju

kmetica – usp. kmet
kojasiti(se) – pojavljivati (se), skitati (se)
komšija – susjed
komšiluk – susjedstvo
kona – komšinica, susjetka
konak – 1. zgrada medžlisa, 2. jednodnevno putovanje
krmez-šal – crveni šal
kršla – kasarna
kubura – mala starinska puška
kumpanija – kompanija
kura – regrutacija
kuršum – puščano zrno
kutarisati (se) – spasiti (se), kurtalisati (se)
lakrdija – šala
Lejlei-kadr – mubarek noć, 27. noć ramazana
magaza – dućan, radnja
mahala – gradska ili seoska četvrt
mahalica – dem. od mahala
mahana – ono čemu se može prigovoriti, mana
mahfil – galerija u džamiji
mahni se – mani se
mahsus – naročito
maja – domaćica
mal – imetak
malić – dječarac, mališan
mal-mudir – poreznik
medžlisi – vijećnici medžlisa
medžidija – turski srebreni novac
mejdan – 1. boj, megdan 2. trg
mejhana – krčma, mehana
mejt – mrtvac, mejt

memur – činovnik
meraja – zemljište bez vlasnika
mestve – mehkana kućna obuća
meteriz – rov
minder – sećija
mititi – proći, minuti
muče – tiho, kradom
muftija – muslimanski pokrajinski vjerski prvak (ovdje: pljevaljski muftija Vehbija Šemsekadić, Pljevljak, komandant narodne vojske u otporu protiv austrougarske okupacije BiH 1878.)
muhasera – opsada
muhtar – seoski ili mahalski starješina, knez
mujezin – džamijski službenik koji na munari "uči ezan"
mukajet (ni mukajet) – ne obraća pažnju
munara – visoki džamijski toranj, minaret
murtat – izdajica
mušebak – drvena rešetka na prozoru
mušketat – strijeljati
mušterija – kupac
mutvak – kuhinja, mutfak
nahija – pokrajina, upravno područje
najhairnije – usp. hair
namus – čast, poštenje
nepoharan – očuvan
nizam – turska regularna vojska
obrstar – pukovnik
odaja – soba
odaše – odahnu
odmazditi – odjuriti

odžak – dimnjak
ordija – vojska
ortakluk – poslovno udruživanje
Osmanlija – Turčin
osmanlijsko – tursko, nebosansko
oteferičiti, up. teferič
ovrha – prisilna naplata duga
padišah – vladar, sultan
pamtilac – pamtilo, pametar
paša – titula visokog dostojanstvenika, general
pašaluk – pašino područje
pećanka – mala puška izrađena u Peći
pendžer – prozor
popaša – pašarina
potrica – šteta koju stoka načini, potra
prange – okovi
promašak – omeđen prostor, otvor
proteferičiti, up. teferič
prtija – prtljag
redifa – rezerva (u vojsci)
rahat – bezbrižan
rahatluk – zadovoljstvo
rahmetli – umrli, pokojni
ramazan – mjesec posta
raziluk – dopuštenje
Rotschild – porodica evropskih finansijskih magnata
rubija – zlatan novac
ručanica – vrijeme ručka
ruždija – niža muslimanska srednja škola
rz – čast, obraz
sabah – 1. zora, 2. jutarnja molitva
sabahile – zorom *sabaile,* v. sabahile

saraf – mjenjač novca
selam – muslimanski pozdrav
selamet – spas
sekser – austrijski novac
senet – isprava, dokument
sepećik – sepetić
sermija – imetak, imovina, glavnica
sebep – uzrok
sibijan – djeca, nejač, sibjan
softa – učenik medrese
silah – širok pojas sa pregradama za oružje i sl.
sofra – trpeza, sinija
sokak – ulica
soldat – vojnik
sultan – car, vladar
sufara – arapska početnica, bukvar
suvarija – konjanik
šeper – pleter
šerbe – sladak napitak, šerbet
šerefe – ograda i uski prostor na munari
šerijat – islamski propis
šišana – vrsta puške, šešana
Švabo – pej. Nijemac
talambas – vrsta bubnja, daulbaz
teferič – provod u prirodi
telal – javni objavljivač novosti
tenzimat – reforme, tanzimat
terbije – odgoj
eskera – potvrda, pismo, propusnica
tespih – brojanice u muslimana
trećina – vrsta poreza
turčin – musliman "turske" vjere, za razliku

od: Turčin, Osmanlija, Turkuša

tušiti – gušiti
učenje – moljenje (Allahu)
uhizmetiti – poslužiti
ukesimiti – prodati plod na njivi
vakat – vrijeme
vatan – domovina
vlah – nemusliman, usp. turčin
zabasati – skrenuti s puta, zalutati
zapt – red, discilplina
zaptija – žandarm
zejtinica – posuda za zejtin, uljanica
zijan – šteta, gubitak
zirat – obradiva zemlja
zulum – nasilje, bezakonje
župiti – dosađivati se, čamiti (na selu)

BIOGRAFIJA

Edhem Mulabdić rodio se 1862. godine u Maglaju, gdje je, za vrijeme osmanske uprave, završio sibjan-mekteb i ruždiju i kratko radio kao činovnik. Nakon austrougarske okupacije i otvorenja Učiteljske škole u Sarajevu, 1887. se upisuje u ovu školu i završava je 1890. Učiteljevanje započinje u osnovnoj školi u Brčkom 7. 11. 1890. Krajem 1891. godine, u Sarajevu se otvara Darul-mualimin (muslimanska vjeroučiteljska škola), na koju Mulabdić biva premješten za nastavnika. Tu ostaje do septembra 1899. godine, kada postaje konvikt Učiteljske škole. 1902. godine biva premješten na Šerijatsku sudačku školu, u kojoj radi do kraja školske 1909/19010. Tada je dodijeljen prosvjenom odjeljenju Zemaljske vlade. 1911-1917. godine radi kao nadzornik osnovnih škola, a 1917-1923. u upravi Muslimanske osnovne i Više djevojačke škole. Godine 1923. grad i srez Maglaj ga biraju za narodnog poslanika na listi Jugoslovenske muslimanske organizacije. Bio je parlamentarac JMO sve do odlaske u mirovinu 6. januara 1929. godine. Umro je u Sarajevu 28. januara 1954. godine.

Javno počinje iznositi svoj književni rad 1891. godine u časopisu *Bošnjak*. Već naredne godine, 1892. postaje odgovorni urednik ovog časopisa. Tu dužnost obavlja pune dvije godine. 1894. uređuje muslimanski kalendar *Bajraktar*. Pored

Bajraktara, 1898/1899. uredio je i muslimanski kalendar *Mearif*. Od njega je potekla inicijativa za pokretanje prvog bošnjačkog književnog časopisa *Behar* 1900. godine. Kao inicijator, biva izabran za glavnog i odgovornog urednika *Behara*, i na toj dužnosti istrajava punih šest godina. Od njega su poticale mnoge inicijative koje su imale za cilj unapređenje općeg kulturnog i obrazovnog života Bošnjaka, kao na primjer pokretanje društva za potporu bošnjačkih studenata *Gajret*, osnivaje *Islamske dioničarske štamparije*, *Muslimanskog kulturnog društva „Narodna uzdanica"*, časopisa *Novi Behar*, lista JMO *Pravda* i tako dalje. Period poslije Drugog svjetskog rata proživio je u političkom i sudskom proganjanju i velikoj bijedi. Zadnjih godina života materijalno ga je pomagao njegov veliki prijatelj i znameniti bošnjački intelektualac Hamdija Kreševljaković.

Ž. S.
Zatvoren 4. V. 1945.
18. VI. 1945. osuđen na 5 godina robije.
Koncem VII. došao u Zenicu na izdržavanje kazne u Kazneno-popravnom domu, gdje je bio po godinama najstariji osuđenik.
Amnestiran i oslobođen daljeg izdržavanja kazne 28. III. 1946.
Umro u Sarajevu 28. I. 1954.
A. N.

Bilješka Alije Nametka o političkom stradalaštvu Edhema Mulabdića poslije Drugog svjetskog rata.

IZVOD IZ BIBLIOGRAFIJE

1. *Rukovijet šale.* Svezak prvi. Sabrao i izdao učitelj na Darul-mualliminu i urednik "Bošnjaka", Sarajevo 1893.

2. *Zeleno busenje*, roman iz doba okupacije Bosne i Hercegovine, Matica hrvatska, Zagreb 1898; – 2. izd. Matica hrvatska, Zagreb 1944.

3. *Na obali bosne.* Matica hrvatska, Zagreb s.a.

4. *Crtice.* Sarajevo, 1907.

5. *Nova vremena.* (Slika iz novijeg života u Bosni). Mostar 1914.

6. *Izabrane pripovijesti.* Matica hrvatska, Zagreb 1944.

7. *Svak na posao.* Jedna zgoda u dvije slike iz godine 1895. Sarajevo 1934.

8. *Izabrana djela.* Priredio Alija Isaković. Bibliografija i literatura Muhsin Rizvić. I. *Zeleno busenje*, roman iz doba okupacije Bosne i Hercegovine. II. *Pripovijetke.* Svjetlost, Sarajevo 1974, str. 195/303.

9. *Zeleno busenje*, Muslimanska književnost XX vijeka. Priredio Enes Duraković, Svjetlost, Sarajevo, 1991.

10. *Zeleno busenje*, Bošnjačka književnost u sto knjiga, Priredio Enes Duraković, BZK „Preporod", Sarajevo 1995.

FRAGMENTI

Izbor iz referentnih kritičkih osvrta na život i djelo Edhema Mulabdića

MUHSIN RIZVIĆ[2]

***

Po svome pripovjedačkom djelu Edhem Mulabdić je pravi izdanak domaćih bosanskohercegovačkih književnih prilika. Njegova proza, s jedne strane, izvire iz bošnjačkih narodnopripovjedačkih tradicija i opservacije savremenog života, a, s druge strane, svodi se i primjenjuje na aktuelnu problematiku društvenog i kulturnog razvoja Bošnjaka. Bez Osman-Azizovog avangardnog intelektualizma, bez sirove tendencioznosti i naturalističkog književnog postupka, iako u osnovi tretira istu problematiku bošnjačkih društvenih i psiholoških stanja, Mulabdićeva proza sa više književno-pripovjedačkih kvaliteta i realističkih oznaka kreira bošnjački život njegove savremenosti i bliže prošlosti. Njegovo djelo se pokazuje, osim toga, u približnoj stilsko-idejnoj ujednačenosti i nema tako izrazite linije razvoja i dozrijevanja, koja bi zahtijevala označavanje i praćenje etapa u njemu. Zbog toga se efikasnije mogu pratiti izvorišta Mulabdićevih književno-tematskih nastrojenja i sa više opravdanja mogu se praviti presjeci njegove proze, njene tematike i književne strukture.

U biografiji Edhema Mulabdića postoji ne-

---

2 Muhsin Rizvić: *Plima novog vremena u prozi Edhema Mulabdića*; preuzeto iz: Edhem Mulabdić: *Izabrana djela*, knj. II, Biblioteka kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo 1974, priredio Alija Isaković, str. 7-57.

koliko momenata koji se, kao dijelovi sjećanja i iskustva, ili kao objektivirana događajna građa, ili čak reducirani na ideju koja se razvija u stav i tezu, provlače i kroz njegovo književno djelo, svjedočeći o Mulabdićevoj iskrenosti i intimnom doživljavanju i onih životnih situacija, likova junaka, njihovih zabluda i težnji, padova, uskrsnuća i uspona, koji se često na prvi pogled čine kao knjiška stilizacija u svrhu praktične životne pouke i kao propaganda jedne određene koncepcije. Jedan od tih biografskih momenata koji su ostavili traga na Mulabdićevom književnom djelu jest – njegov doživljaj austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, to jest njemu savremenog života, doživljaj intiman i objektivan, tragičan u svojoj bitnosti kao događaj i čin, i dalekosežan kao preokret, kao otvor nove civilizacije i kao perspektiva jednog novog duhovnog horizonta. Svojom antinomičnošću, suprotstavljenom dvovidnošću, ovaj doživljaj će u toku cijelog Mulabdićevog književnog rada predstavljati izvor njegovih sižea, krug njegovog umjetničko-pripovjedačkog vremena, prostora i ambijenta. Drugi biografski momenat Mulabdićev jest – kult rada, učenja i obrazovanja. On se pokazuje u osjećanju izvjesne laičke zapanjenosti i saznanja pred prostorima knjige i nauke, koje izbija iz njegovog djela, kao da ti prostori, jedanput otvoreni pred piscem, pucaju sve dalje u nedogled, ostavljajući ga u fanatičnom vjerovanju u njihovu preobražajnu i preporoditeljsku moć.

***

Dolazak austrougarske vojske u Bosnu Mulabdić je, kao i svi njegovi savremenici, doživio dramatično i tragično u tome trenutku: kao kataklizmu i kao veliku elementarnu nesreću koja jedan narod i jednu zemlju može zadesiti, kao potpunu propast jednog života. "Nebo se zamrači, život zastade i ko probijen brod kad usred najbujnijeg veselja u njemu počne da tone, dode glas: 'Ide Švabo!' A osjećala se i prije neka mora u zraku, svako odraslo i dozvano čeljade bilo je zabrinuto, naslućivao se neki krupan događaj." – pisao je on docnije o tome u svome autobiografskom članku. A ovu istu sliku, kao neposredno doživljen događaj iz mladosti, razradio je i razvio umjetnički još impresivnije u devetoj glavi romana *Zeleno busenje,* u nizu pripovjednih sekvenci, sa ritmom postupnog punjenja ambijenta atmosferom dramatike i nadolaska neprijatelja kao nemani.

Pored ovakvih neposrednih traumatičnih reakcija trenutka sjećanja, koje nije mogao isključiti iz pripovjednog tkiva, Mulabdić je okupacijski preokret i vrijeme i život nakon toga doživljavao i racionalnije, kao postrani posmatrač i meditator, na općijem planu psihologije i vremena: kao sraz svjetova i civilizacija, u kome je zapadni talas snažno zadirao i plavio jedan ostavljeni i zbunjeni narod na periferiji Turske Carevine mnoštvom novih i nepoznatih oblika materijalnog i duhovnog života, izazivajući pometnju u duhovima, potkopavajući staro i

tradicionalno u ljudima, koje se opiralo, borilo i slamalo na kraju. Kao mladić od petnaestak godina, učenik četvrtog razreda ruždije, on je prve dane okupacije urezao u sjećanje sa intenzitetom i bistrinom mladosti, da ih kasnije u romanu *Zeleno busenje* i drugim nekim svojim prozama uspostavi sa očiglednošću nedavnog i neposrednog posmatranja.

***

Taj postokupacioni sudbinsko-događajni prostor predstavlja drugo izvorište motiva Mulabdićeve proze. U njemu dominiraju, pripovjedački oživotvorene, njegove dvije opsesione ideje: rečeni kult obrazovanja i nauke, i dramatika životnog preokreta izazvanog okupacijom, sudarom civilizacija i smjenom životnih oblika. Za Mulabdića, kao refleks njegovog vlastitog života i duhovnog opredjeljenja; za ispitivače njegovog pripovjedačkog rada kao biografsko-književni paralelizam.

Možda je najbolja crta njegovog pripovjedačkog djela onaj opis stanja duhova neposredno nakon osvojenja Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske, ona atmosfera meteža, suprotnosti i suprotstavljanja, nedoumice, tvrdokornosti i fanatizma jednih, te prilagođavanja i prihvaćanja drugih.

***

Najjači pokreti za iseljavanjem bili su 1879,1882,1908. i kasnije 1918. godine. U ovoj atmosferi duhovne nesređenosti i očajničkih odluka i Mulabdić se bio opredijelio za misao

seobe u Tursku, a neposredan povod za to bila je obiteljska tragedija, koju je on opisao u dvadeset petoj glavi romana *Zeleno busenje,* pljačkaški napad na njegovu kuću i obitelj i ubistvo majke od strane pripadnika poratnog ološa (...). Odluku o seobi Mulabdić je povjerio jednom starom čovjeku, prvom prijatelju svoje obitelji, s molbom da mu pomogne i uputi ga da nastavi započeto školovanje u Turskoj. Ali ovaj čovjek, u kome je živjela puna nada u povratak staroga života i privremenost Švabina opstanka u Bosni, odgovori ga od toga, izruži ga što je kratkovid pa ne sagledava stvarnosti i još kaza Mulabdićevom starijem bratu i skrbniku za njegove namjere.

Da bi ga privezao za kućno ognjište i zavičaj, stariji brat oženi Mulabdića, i misao o seobi poče se pomalo gubiti iz njegove glave, pogotovo kad ga, kao pismena, privremeno namjesti-še u nekakvu službu, koja, istina, prestade čim vojnu upravu zamijeni civilna vlast. Mjesto težnje za nastavkom školovanja u Turskoj, Mulabdića poče zanositi i zaokupljati želja za novom, zapadnom naukom i obrazovanjem. Od tog vremena doživljaj okupacije i novog života formira se u Mulabdiću kao hibridno sjećanje i osjećanje, oplemenjeno idejom rada, znanja i učenja po uzoru na svijet civiliziranog zapada, proživljeno vlastitim životom, provjereno i potvrđeno vlastitim iskustvom i zapažanjem, sa dominantom obrazovnog kulta u sistemu njegove docnije pripovjedačke didaktike kao

rješenja za sva životna, društvena i historijska čvorišta. Za njegovo vrijeme i dugo poslije toga simpatije prema evropskoj pismenosti i nauci predstavljale su u bošnjačkoj konzervativnoj sredini izazov i pobunu ravnu pobuni protiv vjerskih, obiteljskih i zavičajnih svetinja.

***

Prvi pripovjedni uzori Mulabdićevi bili su pisci sa područja onih jugoslavenskih zemalja koje su se nalazile u sklopu Austro-Ugarske. Oni su u Bosnu i Hercegovinu i među Bošnjake konačno prodrli sa uspostavljanjem zapadne pismenosti na bosanskom jeziku i sa prvim školama, sa činovništvom koje je u Bosnu i Hercegovinu došlo iz ovih zemalja, i mogli su se naći u školskim čitankama, knjižnicama i programima školske lektire. O tome svjedoči i sam Mulabdić, izričito navodeći pisce koje je, ne dospijevši za vrijeme školovanja, u cjelini pročitao u razdoblju od završetka nauka do prvog imenovanja:

Naročito pročitah i proučih našeg slavnog Šenou, njegova klasična djela iz hrvatske prošlosti, njegovo živo i plastično prikazivanje lica i događaja mene zanesoše (...) Šenoina romantika, Tomićeva blagost izlaganja i opisa, Kumičićeva snažna dikcija, a jedrina štila i jezika Stjepana Dmitrova Ljubiše mene su zanijele i meni se sve činilo, da ću i ja jednog dana jednostavno sjesti i pisati.

To je bilo vrijeme kada se vršilo prvo formiranje književno-pripovjedačkog izraza kod Mulabdića, i to putem rezonance na izražajna

sredstva drugih pisaca, koja u njemu podstiču srodne, urođene, imanentne oblike umjetničke naracije, samodredene bošnjačkim mentalitetom, životom i ljudima i saobražene njima, uvjetovane tokom, melodijom i leksikom domaćeg govora. Djela tih pisaca Mulabdić je doživljavao na planu Bosne, književno-komparativno, sa aktivnim odnosom prema pripovjedačkoj adaptaciji ovih djela i načina pripovijedanja na bosanski život, usvajao njihovu tehniku, ali ne i sadržinu i način mišljenja, koje je on crpio iz domaćeg tla. Početno stilsko-izražajno predodređenje Mulabdića kao pisca bilo je tako završeno pred početak devedesetih godina, u kojima će se on pojaviti i potvrditi kao pripovjedač.

Docnije, u njegovu stvaralačku lektiru ući će još pisci kao što su Đalski, Veselinović, Ćorović, Kozarac, koji će ostaviti u nekim njegovim prozama blagi prizvuk svoga tona, lagahni trag motivike, pripovjedačke tehnike, ali će pripovjedački tenor i u ovim prozama ostati karakteristično Mulabdićev: ambijentalan, kritički plemenito usmjeren, sa toplinom vokacije narodnog pripovjedača i pripovjedača za narod sa doživljajnim poistovjećivanjem i glasom razbora koji odjekuje pri tome.

***

Glavnu karakteristiku strukture prve Mulabdićeve knjige, romana *Zeleno busenje* čini tok pripovjedačke materije: proticanje vremena koje nosi ljude i sudbine junaka ove proze i ostaje na kraju kao jedina lirsko-fatalistička rezonan-

ca. Zbog toga analiza ovog romana u njegovom dinamičkom vidu, koji uvjetuje punjenje i bogaćenje njegove atmosfere, pojavljivanje likova u njoj i njihovo potčinjavanje zamahu historije i vremena, predstavlja prirodni pristup ovom djelu.

Ali već od samog početka tkivo romana pokazuje i neke druge karakteristične stilsko-strukturalne i idejne crte koje su značajne za realizaciju romana u cijelosti i njegovu egzistenciju kao pripovjedne cjeline i posebno instruktivne za njegovu analizu te za pogled na samog pisca i njegov pripovjedački postupak.

Roman počinje općim planom slike maglajskog predvečerja i prazničnog raspoloženja u petak, na dan veselja, zabavljanja i ašikovanja, planom koji je ostvaren nizovima izraza i atributa iz sfere idilskog doživljavanja ambijenta i ljudi koji su preuzeti iz romantičarske proze. Oni imaju jednu zajedničku strukturalnu osobinu da ne služe otkrivanju specifičnih osobina, individualiziranju predmeta, već pripadaju općoj oblasti idilsko-emocionalnog raspoloženja i atmosfere, koja kao opći utisak i ton prevladava njihovo posebno značenje kvaliteta, ionako otupljenog čestom upotrebom.

Sa ovog općeg plana pisac prelazi, kao pokretom kamere, na krupni plan mladića Ahmeta, koji se izdvaja iz atmosfere, društva i raspoloženja, jer ga progoni slika lijepe Aiše. I ovaj prijelaz predstavlja pripovjedački šablon hrvatske proze na prijelazu od romantizma ka realizmu,

a psihološko izdvajanje lika iz sredine, kao rezultat ovog pokreta, ostatak je naslijeđenog manira, koji kompozicionim putem postiže efekat psihološke ekspresivnosti, efekat isticanja, markiranja lika.

Karakterizacija Aiše kroz Ahmetovu imaginaciju i sjećanje također pokazuje crte romantičarsko-sentimentalne pitomosti ("čarobno lice", "umiljat pogled", "slatke riječi"), isto kao i piščevo karakteriziranje Ahmeta (skroman i stidan kao djevojka, bez razuzdanosti itd). I ovi portreti, kao i uvodna atmosfera romana, imaju strukturalno emocionalnu ulogu da stvore neposredan kontrast – između pitomog, idiličnog života i teških događaja neprijateljskog nadiranja, otpora, rata, okupacije, koji slijede i prema kojima se kreće radnja romana. Ovaj očito stilizirani i naglašeni kontrast uvodne radnje, kao najčešći umjetnički oblik romantičarske proze, koji služi oštroj polarizaciji i suprotstavljanju pojava, događaja, likova i ideja, svodeći se u krajnjoj liniji na crno-bijelu konfrontaciju i manihejski princip dobra i zla, otkriva jedno nagnuće Mulabdićevog pripovjedačkog postupka, a ujedno i tragove njegovih književnih uzora i izvorišta.

I situacija u kući Omerefendinice, Ahmetove majke, puna je istog idilizma i etičke ispravnosti: sva su joj djeca čestita, poslušna, izučena, akcenat je istaknut na nauci i školovanju. Ali tu se javlja, opet kao odjek romantičarske pripovjedačke strukture, odvajanje od linije radnje

i mirnog pripovjednog opisa događanja, nesuglasje, disonanca od općeg toka i tona, inače karakteristična za Mulabdićev način razvijanja radnje u ovom razdoblju: to je Ahmetovo protivljenje ženidbi na koju ga majka nagovara, a razlog je racionalan, i istovremeno sentimentalan, idiličan – hoće da se skući i da nađe ženu koja će mu se svidjeti i voljeti ga. A to je ujedno i uvođenje novog motiva, odnosno vraćanje na već započeti motiv, i prijelaz od ove retrospektive, ekspozicije, u aktivnu radnju u vezi sa Aišom, u ljubavni dijalog suzdržljivih riječi.

Sistem motiva odvajanja od linearno-ustaljenog toka radnje u vezi sa Ahmetom i Aišom, koji se, suprotno usmjereni i postavljeni kao prepreke njenom ostvarenju, formiraju u zplet, nastavlja se u protivljenju Aišinog oca Muharemage njenoj udaji za Ahmeta i u Aišinom strahu od roditeljske kletve ako učini suprotno volji očevoj, te dalje u dinamici suprotnih stavova, osjećanja i životnih situacija, koji se ukrštavaju i sijeku sa idejno-političkim polaritetom junaka ovog romana u historijskoj boji vremena.

Ahmetu je Muharemagino držanje bilo razumljivo: kao čovjek starog kova, on nije podnosio one koji se po sudu povlače i miješaju sa Osmanlijama, osobito omraženim zbog reformi potkraj njihove vladavine u Bosni i Hercegovini, držeći ih za njihove ulizice, pa tako nije volio ni Ahmeta koji je, svršivši ruždiju, radio kao činovnik u gruntovnici. Ovaj domorodačko-politički momenat, uz oštro odvajanje

„pravih turaka", to jest muslimanskih bosanskohercegovačkih domorodaca, od Osmanlija, doseljenika, činovnika iz Turske, upliće se u ljubavnu fabulu i stvara teškoće njenom ostvarenju, paralelno sa općim konzervativnim shvaćanjima o činovničkom položaju kao pravoj svrhi i same učenosti, i sa identifikacijom obrazovanih ljudi, činovnika, sa Osmanlijama. U perspektivi razvoja historijskih događaja u romanu ovaj oštri antagonizam i poredak shvaćanja nastavit će se i pod novom vlašću: antiosmanlijski konzervativci prerast će u fanatične protivnike Austro-Ugarske i svega što od nje dolazi, a liberalci će zadržati isti oportunistički stav i prema austrougarskoj upravi kao što su ga imali prema turskoj vlasti, objašnjavajući ga svojom saglasnošću sa vremenom, razvojem društva i prevazilaženjem preživjelih životnih oblika.

Društveno-psihološki rezultat sukoba antiosmanlijskog fanatizma sa srećom dvoje mladih u ovom romanu jest Aišina zebnja nakon obećanja datog Ahmetu da će za njega pobjeći, strah „što ovako sama o sebi odlučuje". Ali ova psihološko-motivska situacija predstavlja i sintezu čestog motiva iz bošnjačke narodne pjesme, koji i u ovom romanu probije ponekad lirskom čistotom svoje intonacije, i romantičarskog manira osjećanja u prisjenku zle slutnje i zebnje, koje predstavlja uvijek otvor u novi zplet, pri čemu se predviđanja obično fatalistički i ispune, te konkretan odraz vremena

na sudbine junaka sa njegovim naivnim historijskopsihološkim zabludama, koje su rezultat piščevog stava.

Na drugoj strani, zbivanja, pokret historije i kolebanje jedinki pred njihovim nastupanjem, dovode i Ahmetovu riješenost prema Aiši u dilemu.

Od početka četvrte glave pojedinačni elementi romana, individualne sudbine junaka, dnevna problematika i psihologija života, počinju se potčinjavati stilizaciji atmosfere i utpati u njenom općem fonu. Početak zapleta individualne radnje ostaje kao pozitivni elemenat kontrasta u očekivanju objavljenja drugog, negativnog elementa. Sentimentalno-idilični ton ustupa pred snažnim naletom stvarnosti, života. Roman počinje da se oblikuje sredstvima realističkog pripovjedačkog postupka. Cjelokupno njegovo tkivo kreće se u jedinstvenom zamahu u susret nečemu dramatičnom i kobnom. Već uvodni lirski opis atmosfere zore, izražen sa auditivnom ekspresivnom težnjom, sa jutarnjim glasovima i crtanjem silueta i sjenki prolaznika te glasom mujezina koji razbija tišinu, podiže prigušeni opći ton i oživljava usporenu dinamiku kretanja – nadopunjava se piščevim racionalnim komentarom strateško-geografske lokacije Maglaja koji djeluje kao zloslutni nagovještaj potencijalne ratne opasnosti i budućih događaja. Stilsko-idejna struktura atmosfere ostvarena na taj način traje dalje sve do kulminacije u IX glavi romana, naizmjenično naglašavajući

sad idejno-psihološku sad stilsko-emocionalnu stranu. Antiosmanlijsko političko nastrojenje i ton mržnje preuzima sam pisac identificiran sa svojim junacima, koji Osmanlije naziva „carskim murtatima, a našim zulumćarima, štono sjede u Travniku i Sarajevu sve od Omerpaše", i u isto vrijeme lansira, objelodanjuje, iznosi pred čitaoca sliku „ljudi s golemim škrljacima", koji dolaze „cestom što vodi iz Broda do Sarajeva", koji su „kauri ispred kaurske zemlje, al za čudo govore ama na dlaku ko i mi", sugerirajući misao o slavenskom narodnom jedinstvu i istovjetnosti jezika Bošnjaka i „kaura" – dajući tako istim potezom historijsku boju vremena i ujedno političku ideju savremenu piscu u doba pisanja romana.

U isto vrijeme kada se u Ahmetu, nakon bratovog saopćenja da je Bosna data Austriji, javlja dilema – na jednoj strani, ljubav prema Aiši i planovi u vezi s njom, na drugoj strani, prodata Bosna, njegov revolt prema Osmanlijama i osjećanje dužnosti da brani domovinu – dolazi i centralni zaplet romana, ali ne zaplet individualni, ograničen na pojedinačne likove i njihove sudbine, već zaplet epohe, opći, koji prijeti smjenom života, vremena, poretka, vjere, kulture, civilizacije, zaplet rata i pustošenja. Kod kajmekama pisar čita obavijest građanima da je sultan predao Bosnu Austriji i naredbu da se tome niko ne protivi.

Sukob oportunista i fanatičnih pristalica otpora prvi je rezultat ovog zapleta, pri čemu se

čuje i glas racionalnih umjerenjaka, piščevog rezonera Numan-efendije – „možemo l' se oduprijeti sili austrijskoj" – koji u toku cijele radnje, predstavljen kao glas savjesti, dalekovidnosti i iskustva, iznosi piščeve poglede na glavne probleme romana, potisnut samo kretanjem vremena u centralnom dijelu ove proze. U ovoj sceni već se vide pozicije društvenih snaga: na jednoj strani su posjednici i fanatizirani svećenici, jedinstveni u pogledu otpora, na drugoj su činovnici i intelektualci, sa stavom opreznosti, oportunizma, za lojalnost i sultanu i austrijskom caru.

***

U atmosferi sukoba između otporničkog hadži Selim-age i oportunističkog Numan-efendije, u kojem je izvršena polarizacija pristalica na štetu hadži Selim-age, jedini je Ahmet od činovnika bio uz njega. Njegovo opredjeljenje je, nakon piščevog opisa i stilizacije, i literarno i psihološki odmah dobilo kvalitet zablude i pogreške, a on sam kao ličnost unaprijed je određen za žrtvu. Čvorište nemira, grča i razdvojenosti koje se formira u njegovoj psihi, pri čemu mu je bio jasan oportunizam ostalih koji su „pokorne sluge svog starješine i svoje kese", ali je bio u nedoumici prema Numan-efendiji – reljefno se odražava u kombiniranom i unakrsnom djelovanju stavova pisca, opisanih lica, te njegovog nagnuća i odmjeravanja svega iznesenog vlastitim kritičkim pogledom u pasažu u kojem je pomiješan solilokvij sa direktnom i indirektnom introspekcijom.

U ovom zapletu epohe, Ahmetovo opredjeljenje za pristalice otpora predstavlja disonancu kako u odnosu na sam ovaj zaplet tako i u odnosu na plan njegove vlastite životne sudbine. Ahmet je ustvari iznevjerio ne samo brata, činovnike i ostale konformiste, nego i piščevu generalno zacrtanu koncepciju o njima kao sporazumašima i protivnicima otpora, pa i samog sebe sa svojim staleškim i društvenim opredjeljenjem i ličnom životnom težnjom. On je od početka bio za borbu. Svjesno se upustio u nju i protiv svoje ljubavi i svog života. Predstavljajući tako sudbonosni otklon od generalne linije sižea i piščeve koncepcije, nalazeći se na lijevoj strani toka historije, on je morao završiti tragično, prethodno razočaran. Ali pisac je Ahmetovim opredjeljenjem razbio svoj vlastiti šablon, produžio lični, ljubavni okvir historijskog događaja do samog njegovog stišavanja i završetka, ostavio jednu sudbinu po strani kao stalni predmet tajne, kao povremenog animatora interesiranja i prekidača monotonog toka historije u romanu. Time je radnju učinio dinamičnijom i realističnijom, stvorio odnos idejne ravnoteže između opće koncepcije oportunizma i Ahmetovog buntovničkog lika, iako je njegovu pogibiju na kraju ocijenio kao tragediju zablude.

***

Pripovjedno tkivo romana razgranjava se od početka druge etape u dva paralelna toka, koji se izlažu i prate naizmjeničnim tretiranjem pojedinih njihovih epizoda. Jedan tok je hro-

nika ratnih operacija, u koju se upliće Ahmetova sudbina, pripovjedački ostvarena dijelom piščevom naracijom a dijelom preko direktno ekspliciranog Ahmetovog doživljavanja. Drugi tok predstavlja hroniku okupacije među građanstvom nakon pada Maglaja u austrougarske ruke, zbivanja u ratnoj pozadini, koja se prati preko niza scena vezanih za Ahmetovu i nešto manje za Aišinu obitelj. Idejni odnos prema hronici otpora ostvaren je u romanu u kontinuitetu već ranije naznačenih stavova, ustvari psihologijom pozadine, oportunističke, konformističke, i onih koji su ostali u njoj, a ne psihologijom učesnika u otporu, ostvaren čak više kao naknadna, posteriorna piščeva ocjena, kao kasnije staloženo saznanje, stečeno kao iskustvo pod utiskom docnijeg života Bošnjaka pod austrougarskom vladavinom, kada se otpor prema Austro-Ugarskoj, u svjetlu činjenice o historijskoj ulozi i zasluzi ove uprave kao posrednika između Bošnjaka i zapadne kulture, kvalificirao kao naivna i reakcionarna historijska grješka i zabluda. Ovaj historijski docniji stav projiciran je u roman kao idejni regulativ. Na taj način je idejni odnos prema otporu i ustanicima objelodanjen kao piščeva težnja, teza i zadatak.

Atmosfera Maglaja pod okupacijom daje se u ovom dijelu pripovjednog tkiva realistički, bez primjesa naturalizma ili idilizma, ali sa izvjesnim stavom idealiziranja okupatorske vlasti kao uredne i na za-konima zasnovane uprave.

U prikazivanju ustanika pisac, međutim,

pravi jednu distinkciju: pored poznatog stava prema domaćim, maglajskim otpornicima kao prema dezorganiziranom čoporu ljudi nižeg reda, koje vodi hadži Selim-aga sa uvjerenjem da čini patriotsko djelo, pisac je ustaničku vojsku iz Sarajeva, koja je nakon niza pobjeda pala u Maglaj, opisao sa simpatijama, slikovito, kao vojsku snage, mladosti i smjelosti: "Sve je čilo i veselo, a po svem vidiš, da tu nije bilo izbora po rodu i soju, po snazi i godinama, već sve ustalo za din i za ognjište svoje." U tome opisu nema ironičnog ni pejorativnog prizvuka, i dobija se utisak da je epsko raspoloženje u piscu za trenutak preovladalo i njegov idejno-politički stav. U ovom trenutku se pisac, preko ovog opisa idealno-etičke prirode, prožetog čistim rodoljubljem, identificira sa prirodnom, razumnom, spontanom i iskrenom reakcijom rodoljubivih Bošnjaka na izdaju sultanovu i dolazak tuđinske vojske. Ova dvojnost i suprotnost stava prema ove dvije kategorije pripadnika otpora zadržat će se kroz cijeli tekst romana, sve do završetka ratnih operacija: za jedne, među kojima se obreo i Ahmet, pisac je imao samo podsmješljivi komentar i riječi koje govore o rasulu i anarhiji, teroru i nasilju, za druge, one koji su pružali organiziran otpor, osobito za vojsku pod pljevaljskim muftijom Šemsekadićem, imao je ozbiljan ton ratnog hroničara sa objektivnim prikazom njihovih sukoba sa neprijateljem, pobjeda i poraza, kod Šahin-Kamena, na Jajcu, na Žepačkom brdu, kod Gračanice, kod

Han-Bjelalovca, kod Sarajeva, na Preslici.

Ahmetov lik i sudbina nalazili su se razpeti između ove dvije ustaničke vojske: fizički vezan za naličje otpora i hadži Selimagu, on je čeznuo za pravim ustanicima, za licem otpora. Kao kompoziciona spona dviju radnji romana, ratne i pozadinske, sa sudbinom u početku istaknutog, glavnog junaka, Ahmet ima u romanu značajnu kompozicionu i kohezionu ulogu, iako više indirektnu, ostvarenu više njegovim prisustvom i nazočnošću negdje u ratu, ali svježu u mislima njegovih ukućana i Aiše. Zamah općeg osjećanja, finale događajne sekvence obično se koncentriraju ili završavaju na Ahmetovom liku ili u vezi s njim, na opisu njegovog doživljavanja i reagiranja, ili na sjećanju njegovih bližnjih na njega, i to bez prekida, vještačkog prijelaza ili stilsko-kompozicionog skoka, nekako svedeno i prirodno. Zbog toga je cjelokupno tkivo prožeto istom jedinstvenom atmosferom rata, koja se sa općih događaja nastavlja u pojedinačnim, individualnim. Samo s tom razlikom što se početak romana daje kao opis individualnih sudbina na fonu historijskih događaja, dok u ovom centralnom dijelu romana dominiraju historijski događaji, a individualne sudbine, osobito Ahmetova, daju se na njihovom planu, ponesene njima, kao da se vrijeme i historija igraju ljudima. Pa i pored toga fatalističkog općeg utiska, Ahmetov lik, pored epskih, nije lišen psiholoških i etičkih dilema. Čuvši da u Maglaju vlada mir, u Ahmetu se javlja misao: slušao je

iz ćitaba da se ne smije živjeti pod neprijateljem i mirno gledati zlo, – a njegovi sugrađani, čak i hodža njegov, koji to znaju, ipak ne pružaju otpora.

***

Bošnjačko stanovništvo Mulabdić je u suštini dao ne samo između dvije uprave nego između dvije društvene epohe, i kada bi se u njihovom romanesknom suprotstavljanju, koje pomoću sukoba, akcija i reakcija vuče radnju naprijed, tražilo piščevo nagnuće, to bi bilo novo vrijeme i novi oblici života. S njima se Bošnjaci nalaze u neprekidnom dodiru ili sudaru simpatije ili češće antipatije. Novo vrijeme je njihov suprotstavljeni protagonista, sistem životnih pojava koji se oblikuje u jedinstven simbol, koji oni doživljavaju, u svome konzervativizmu i fanatizmu, cjelovito i gotovo personificirano, ali sa različitim odnosom prema njemu, jer ih zbunjuje, izaziva borbu u njima, razdvaja ili ostavlja u nedoumici. U prikazu reagiranja zbunjenog bošnjačkog stanovništva u Maglaju na okupacioni režim i sve ono što on nosi, Mulabdić izdvaja jedan njegov dio sa Numan-efendijom na čelu koji novu vlast prihvaća bez predrasuda, praktično, kao način i uvjet života, čak i više, kao uvjet npretka. Ti pojedinci predstavljaju u idejnoj konstelaciji romana piščev pravi oslonac i stav. Drugi dio nezbunjenog stanovništva, koji ne priznaje činjenicu postojanja nove vlasti, nadajući se povratku starog vremena i poretka, i živi između života i iluzije, sa tvrdokornim i fa-

natičnim Muharemagom, koji, dosljedno koncipiran u relativizmu stvarnog i mogućeg vjerovanja, predstavlja najbolji lik u romanu, iako nije u centru radnje, postavljen je u romanu prema ovim prvima kao njihova kompoziciona životna i idejna antipozicija zablude, uzaludne nade, sljepila i naivnosti.

Sve te suprotnosti date su u prikazu života Ahmetove i Aišine obitelji, u panorami događaja od kojih svaki predstavlja dramatični iktus atmosfere, incident društvenog nesuglasja, spor između klasa, vjera. Zbivanja vezana za Ahmetovu obitelj čine, s druge strane, nit posebne individualne radnje, formiranu u početku, za razliku od općih, kolektivnih zbivanja koja se stpaju s atmosferom. U tome je sadržana jedna od kompozicionih crta ovog romana, iako se ova nit zbivanja ne može posmatrati izolirano od atmosfere, jer je njom prožeta, niti od općih zbivanja jer je za njih posljedično vezana. Niti bi, najzad, opći hod vremena, historije u romanu mogao egzistirati bez ove individualne radnje, jer bi izgubio i onaj ostatak oznaka ličnog doživljavanja od strane junaka romana, neposrednosti živog zpamćenja i interpretacije, i postao suha hronika, izgubio bi slikovnost, sceničnost, psihologiju, emocionalni odjek, sve ono što određuje književnu prozu i diferencira je od drugih općeproznih oblika. Niz događaja i scena u kojima se Ahmetov brat Mehmed ili cijela njegova obitelj dodiruju s vlašću i poretkom, sa svojim susjedima i njihovim reagiranjem u no-

vim uvjetima, sa selom, sa opozicijom u gradu i sa lojalnim pristalicama nove vlasti, sačinjavaju onaj pojavni vid općeg toka dramatičnih zbivanja, sa klimaksom u jednom tragičnom događaju, koji je opisan u glavi XXV.

***

Pošto je epizoda razbojstva bila lični doživljaj piščev, on se, očigledno zagušen osjećanjima, nije uspio dovoljno distancirati od njega tako da je, umjesto kondenziranog umjetničkog klimaksa, ispao razvučen opis događaja, verbalan i knjiški, sa mnogo dijaloških ponavljanja i sa odsustvom pravog dramskog intenziteta. Vijest o Ahmetovoj pogibiji, koja dolazi uskoro poslije toga, zajedno sa ovim prethodnim događajem, uokviruje stradanja ove obitelji. Linija individualnog zbivanja u romanu nastavlja se na Aiši i pokušaju njenog oca da je uda, onako ojađenu i slomljenu, i na Ahmetovom najmlađem bratu Aliji, koji druguje sa Aišinim bratom Mustafom i uči novo, zapadno pismo. A uz ovu liniju nastavlja se kolektivna atmosfera u težnji za seobom.

Ustvari nakon ovog drugog klimaksa – zbivanja i atmosfera i ton romana u cjelini počinju da se pune melanholijom i tjeskobom: paralelno počinje da preovladava osjećanje nespokojstva u rodnoj zemlji, osobito kada ubicu ne kazniše. Mehmed nešto zbog majčine smrti, a nešto zbog novog incidenta – podmetanja požara – počinje da pije, Aiša tuguje za Ahmetom, evocirajući slike iz prošlosti s njime uz odluku da mu

ostane vjerna, i pored očeve namjere da je uda za Rašida. Roman se tako, nakon ratnog vihora, pokreta masa i vremena, smiruje u melanholiji koja prožima nered, dileme i nespokojstvo u dušama ljudi. Ovo raspoloženje smirenja, odumiranja, umora i otpočinka u rezignaciji dato je u romanu isto tako vješto kao i npon uzbudenja u početku, svjedočeći o piščevoj sposobnosti da dočarava sve vrste i stupnjeve atmosfere.

U ovom trećem dijelu pripovjednog tkiva data je i slika života pod okupacijom u miru, nakon prestanka bojnih događaja, ali u suprotstavljenosti ljudi, ideja i stavova u vezi sa isticanjem vitalne problematike bošnjačkog stanovništva, i dominantnim i aktivnim piščevim stavom kritike, buđenja, odgajanja i usmjeravanja na put razvitka. Umjesto adaptacije – misao o seobi, ili nagađanje, jalovi razgovori, iščekivanje rješenja s neba; umjesto školovanja, zapadnog obrazovanja i usvajanja savremenih kulturnih tekovina – preziranje "njihove" nauke; umjesto rada i sticanja – alkoholizam, rasipanje i raspusan život omladine, i kao cinizam uvjerenje da tako postupaju "pravi turci". U ovim antipozicijama pisac daje prikaz života, upotrebljavajući sva stilska i idejna sredstva da izvede razborite zaključke o zabludi i pravoj istini: od ironično-podsmješljivog tona do isticanja kontradiktornosti moralnih pojmova, od indirektnog monologa „rezonera" do direktnog piščevog komentara, i do pouke izražene sudbinom i završetkom pojedinih likova.

***

Ali opis Aišine smrti u završnoj glavi sav je u stilu i tonovima bošnjačke narodne lirske pjesme: kad se daje drago za nedragog – Aiša vehne od tuge. Obilaze je, a ona u teškoj vrućici. Žene uče, plaču, mati krši ruke. U sumrak ona umrije, a plač žena razleže se. A sama sahrana je pravi pogreb „pod prstenom djevojke". Lirizam završnih scena prostire se i na završetak romana, kao intonacija finala koja obuhvaća i piščev idejni rezime vremena, preokreta, rata, umiranja i sudbina glavnih junaka.

***

Konkretno – u epilogu ovog romana vide se svi rezultati okupacije Bosne odraženi na Bošnjacima: žrtve pale u neravnopravnom otporu; socijalni jaz u novom svjetlu; podvojenost Bošnjaka u odnosu na Švabu, na austrougarsku vlast, civilizaciju, prosvjetu; odnos prema Osmanlijama; uticaj negativnih tekovina evropeizacije, krčme, kocka, piće, žene; težnja za iseljavanjem u Tursku; najzad, lične drame i tragedije – ustvari, gotovo potpun tematsko-motivski kompleks bošnjačke proze austrougarskog perioda.

U Mulabdićevoj prozi stječu se prošlost i savremenost, tradicija i realnost života Bošnjaka iz vremena austrougarske vladavine, ali doživljene intimno i lično kao sastavnice piščeve vlastite sudbine i života. Uzete u cjelini, ove proze predstavljaju jedinstvenu epopeju i dramu prelamanja bića jednog naroda u smjeni dvaju ži-

vota i plimi novog vremena, kada stare duhovne i životne vrijednosti još traju, ali tančaju i slabe pod nadolaskom novih duhovnih i društvenih oblika. U toj smjeni svjetova Mulabdić je i sam bio iskušenik, ali i rezonator koji je svemu što se zbivalo davao lični stvaralački izraz i ton, nastojeći da, na osnovi narodnog razbora i svoga iskustva, pronikne u složena kretanja novog života i vremena, koji su na tlu dotad orijentalno-feudalne Bosne i Hercegovine predstavljali one izdanke evropske civilizacije i kulture kakve je mogla donijeti austrougarska uprava i prodore buržoasko-kpitalističkih odnosa. Taj lični doživljaj bivše i savremene historije sadrži ograničenja pisca kao saučesnika u tom prijelomnom zbivanju, ali i spontanost vlastitog svjedočenja, saosjećajnost stvaralačke identifikacije, u koju se humano uklpa i onaj odmak piščev kada kritički razmišlja i sudi o sudbinama junaka svoga pripovjedačkog svijeta.

***

Svojim spoljašnjim i unutrašnjim karakteristikama Mulabdićeve pripovijetke pružaju mogućnosti za nekoliko podjela, koje stoje u zavisnosti od vrste i cilja analize koja se nad njima sprovodi. Sam Mulabdić je, kao što je to bio u njegovo vrijeme običaj kod pisaca, u podnaslovu pripovijetke često dodavao njenu bližu određujuću karakteristiku, koja je označavala, s jedne strane, oblik, razvijenost i kompozicionu strukturu, a s druge strane, vrijeme zbivanja — dalju ili bližu prošlost, sadašnjost čija rezonan-

ca još traje, ili neposrednu sadašnjost, dnevnu hroniku. Kvalifikacije „pripovijest“ i „pripovijetka“ Mulabdić je upotrebljavao za duže, razvijenije proze, u kojima se ponekad prepliću dvije ili više radnji, dok je nazive „crta“ i „crtica“ uzimao kao sinonime za novelu, a „slika“ i „sličica“ kao nazive za izdvojeni, reducirani i pojedinačni pripovjedni događaj. Naziv „uspomena“ označavao je subjektiviranu memoarsku prozu obično iz piščeve mladosti, dok je naziv „šala“ označavao vedru humorističnu, anegdotsku sadržinu. Dvije osnovne priloške oznake koje su išle uz ove nazive „iz prošlosti“ i „iz života“ određivale su vremenski obuhvat proze: prva, zbivanja iz vremena turske uprave, druga, događaje pod austrougarskom vladavinom. A osim njih u Mulabdićevim prozama mogu se naći i posebne preciznije oznake vremena, „iz novijeg doba“, „iz kronike“, „iz svagdašnje kronike“.

Po vremenu koje zahvataju Mulabdićeve proze mogu se podijeliti na nekolike proze iz turskog vremena, i na proze iz vremena austrougarske vladavine, savremene Mulabdiću, koje vremenski, tematski i idejno sačinjavaju glavninu njegovog pripovjedačkog rada. Po ambijentu i mentalitetu koje tretiraju, najveći dio Mulabdićevih proza ima za predmet život bosanskih Muslimana, a rijetko i samo po izuzetku, i to ako je potrebno uspostaviti psihološki ekonomski i politički ili prosvjetarski odnos Bošnjaka prema njima, one se odnose, dijelom,

ili u cjelini, na život drugih naroda Bosne i Hercegovine. U idejno-tematskom pogledu Mulabdićeve proze se uključuju u nekoliko glavnih problemskih kompleksa, čija rješenja izražavaju društveni, politički i etički stav Mulabdića kao pisca prema historiji, vremenu, stvarnosti i životu Bošnjaka i njegove poglede na njihovu budućnost i razvoj.

Kvalitet svoga gledanja na prošlost, predokupacijski život i vrijeme u vezi s osmanlijskom upravom u Bosni Mulabdić je dao u nekoliko pripovjedaka „iz prošlosti" u čijoj radnji se javljaju turski činovnici kao glavni ili epizodni likovi. Opredijeljen za novo vrijeme, za zapadno obrazovanje i optimalno usvajanje zapadnih oblika života, rada, ekonomskih odnosa, u onolikoj mjeri koliko to, prema njegovom mišljenju, odgovara Bošnjacima, da se ne suprotstavi osnovnim elementima njihove etničko-duhovne tradicije, Mulabdić je turskoj vlasti i životu narodnom u njeno vrijeme, preko oslikavanja njenih nosilaca, pristupao uglavnom kritički i negatorski, ali ipak nastojeći da ne izgubi kontakt sa realističkim i relativističkim pristupom životu i njegovim nosiocima.

***

U nizu svojih pripovjedaka „iz života", od 1895. pa do negdje oko 1907., Mulabdić je izrazio konkretnu društvenu, ekonomsku i psihološku dinamiku vremena, događajno stiliziranu i pripovjedački intenziviranu do direktnog idejnog prigovora, usmjeravanja i pouke na negativnim

primjerima i tragičnim životnim sudbinama, dinamiku vremena koje se vrši i ostvaruje na muslimanskom bosanskom stanovništvu, prožetom upravo tim samouvjerenim fanatizmom i tvrdoglavim tradicionalizmom. Rezultati te dinamike, tog kretanja, jesu sasvim vidna smjena klasa i zamjena društvenih pozicija: feudalna zemljoposjedinička klasa propada, mijenjaju se odnosi na selu i na posjedu, seljak se budi, oslobađa, otkupljuje, školuje, preobražava se u građanskog inteligenta; u gradu se, podstaknuto doseljenicima, stvara mlado trgovačko građanstvo, koje u saglasnosti sa upravom preuzima ekonomsko vođstvo.

Nije potrebna nikakva posebna analiza niti redukcija događajnog materijala u Mulabdićevim pripovijetkama pa da se uvidi ekonomsko-društvena suština zbivanja i života. Mulabdić je i sam svjesno išao na to da što življe iznese to gledište i taj vid života, da ga predoči u obliku suočenja i opomene, težeći za indirektnom pa nerijetko i direktnom sugestijom izlaza za muslimanski narod, koji je vidio u prosvijećenoj ekonomiji i savremenom posjedu za krupnije zemljoposjednike, u trgovini za sitnije age, te u obrazovanju, školovanju, ovladavanju naukama i zanatima za cjelokupno muslimansko stanovništvo. Zbog stvaranja mogućnosti i otvaranja prilika za realizaciju tih njegovih sugestija, novo doba od 1878. pa dalje Mulabdić nije prikazao nesimpatično u svojim prozama, već štaviše, kao da je u novim prilikama vidio historijsko-

političku stimulaciju bošnjačkog preobražaja, pa i uz cijenu činjenice čitavog niza ekonomskih propasti i psihičkih bespuća, kao selekcije nesposobnih i neprilagodljivih pojedinaca iz zdrave narodne mase u procesu ovog ekonomsko-društvenog i duhovnog previranja.

Ekonomsko-društveni aspekt događaja u ovim Mulabdićevim prozama nekad je prenaglašen, iako organski proističe iz zbivanja i psihe i reagovanja likova u njima. On se ne reducira kao vanknjiževna materija, ali se psihološki kumulira i svodi kao udarna, rastrežnjujuća pouka. Sve što se u ovim prozama zbiva događa se na ljudima i u njima samim, i u svakoj od njih u suštini postoje dvije suočene strane: vrijeme, novo vrijeme, i cio kompleks manifestacija i uslovnosti koje ono nosi; i ljudi, pojedinci i masa. Mulabdić, međutim, nikad ne optužuje vrijeme, iako u njemu ponekad osjeća stihiju pa ga čak tako i iz-ražava. Ishod radnje i sudbina kod njega su uvijek uslovljeni pozicijom ljudi prema vremenu, pozicijom prihvatanja, adaptacije, iskorištavanja prilika i mogućnosti prosperiteta i razvoja u njemu, ili stavom odbijanja, suprotstavljanja, čuvanja vlastitog nasljeđenog integriteta, očekivanja da se stvari riješe i vrate u stare okvire same od sebe ili nekom intervencijom sa strane.

***

U Mulabdićevoj prozi općenito postoje dva istaknuta tipa likova koji se životno uspostavljaju odnosom prema vremenu, najbitnijem

spoljašnjem činiocu, i kojima pisac posvećuje posebnu pažnju: to je, prvo, lik tvrdokorca, konzervativca, fanatično okrenutog prošlosti, suprotstavljenog novom životu, koji sve oko sebe vrednuje starim mjerilima; drugo je lik čovjeka adaptibilnog vremenu, razumno otvorenog, koji u sferi piščeve ideologije predstavlja njegov idealni lik, a zavisno njegovom angažovanju u potvrđivanju koncepcije djela on se ponekad iščauruje i pokazuje kao rezoner. Ovaj shematizam likova, koji proizlazi iz shematizma života i idejnosti u Mulabdićevim prozama, proteže se i na sudbine ovih likova, koje su u prvom slučaju tragične, jer junaci dolaze u koliziju s vremenom i podliježu pri tome, dok su u drugom slučaju perspektivne date u znaku skladnog i sretnog života, jer mu se junaci ne suprotstavljaju, ne protuslove mu, nego mu se prilagođavaju. Ma koliko, međutim, ove dvije vrste likova predstavljale karakteristične likove iz života u tome vremenu, njihova shematična suprotstavljenost u tkivu iste proze, njihovo potpuno potčinjavanje piščevoj ideji i tezi, nesamostalnost u cjelini pripovijetke i života datog u njoj, čini da se oni doimaju knjiški, kao smišljenja, nametljiva stilizacija.

U Mulabdićevoj prozi uspjeliji su, međutim, oni likovi koji ne spadaju u ova dva opća šablona, koji nisu simultano upravljeni na vrijeme i razvoj radnje, ili simultano suprotstavljeni njima, već izrastaju iz pripovijetke u cjelini, završno se oblikujući tek nakon njenog doživlja-

vanja, i ostajući u sjećanju jer ih pripovijetka i život potvrđuju.

Jedna vrsta životnijih Mulabdićevih likova, nemarkiranih po intenzitetu odnosa prema vremenu, jesu likovi malih, naivnih ljudi, pomalo zbunjenih svim što se dešava oko njih, koje nosi vrijeme, ali oni ga ne primjećuju, ne reaguju, ne snalaze se u njemu, nego su zabavljeni sobom, svojim brigama, svojim odnosom prema okolini, koja reaguje na njih sa simpatijama, sa humorom ponekad, dobroćudno, toplo, ponekad i malo okrutno. Takav je Garib u istoimenoj noveli, takav je narodni hvalisavac Ašik Omer, također u noveli koja u nazivu nosi njegovo ime, oba oslonjeni na narodnu tradiciju, takav je donekle Mula Hasan u prozi *Dva trgovca.* A proze koje oni svojim likovima ispunjavaju predstavljaju primjere uspjelijih novela u Mulabdićevom pripovjedačkom opusu. Drugu vrstu životnih Mulabdićevih likova predstavljaju junaci sa naglašenim epskim crtama, mada neki od njih nisu dati u cjelini u epskom kontinuitetu, već samo u početnom zamahu piščevog kreiranja.

Ovi izraziti, životno stvoreni likovi kod Mulabdića se nalaze u prilično ograničenom broju, za što postoji čitav niz razloga. Mulabdić je u svojim najuspjelijim pripovijetkama pisac atmosfere, a u toj atmosferi likovi ostaju podređeni kao dijelovi cjeline, utapajući se u njoj. Na drugoj strani, u Mulabdićevim pripovijetkama sa tezom likovi su dati kao njeni pozitivni ili

negativni simboli, kao njeni rezultati ili pretpostavke. Najzad, u ostalim slučajevima Mulabdić ne pokazuje vještinu razrađivanja psihologije likova, koja bi ostavljala snažniji trag i utisak o njima. On likove daje pretežno i mnogo vještije spolja, likovno, i u zbivanju, a iznutra i u doživljavanju daje ih s manje vještine, pa i tada više opisno, konvencionalno. Pa i kod najuspjelijih njegovih likova obično dominira jedna crta karaktera, naravi, psihe, da bi se prema njoj ili nasuprot njoj usmjeravala i radnja, i zaplet, i odnosi prema liku unutar pripovijetke ili izvan nje. A to je rezultat piščevog projiciranja vlastitih gledanja na život u likove njegovih proza.

Fanatična privrženost većine Mulabdićevih junaka starim oblicima života, upravo zbog uporne zatvo-enosti prema vremenu i zbivanjima, zbog odbijanja stvarnosti, doima se, međutim, u cjelini i Mulabdićeve proze i Mulabdićevog pripovjedačkog postupka kao fatalizam propadanja, kao tragična rapsodija jednog života na nizbrdici, jednog svijeta na zalasku, i pored potpunog odsustva piščevog eksplicitnog saučešća prema tom svijetu, i pored njegovih racionalnih optužbi upućenih njemu i gledanja propasti toga svijeta kao posljedice njegove vlastite krivice. U najvećem dijelu svojih proza, sam Mulabdić nije imao osjećanja za sažaljenje, kao da je smatrao da tome nema mjesta u historijskom trenutku savremenom njemu. On nije imao distance prema historijskoj dimenziji i vremenskom rasponu toga opadanja. On je

gledao neposrednu, predočenu stvarnost, sa njenim pozitivnim mogućnostima, i sudbine svojih junaka posmatrao samo iz toga ugla, a junake same kao samoupravne graditelje svoje sudbine, bez i najmanjeg prizvuka fatalizma u čestim opisima njihove propasti, već umjesto toga, sa tonom gorčine zbog odsustva njihove vitalnosti, snalaženja, sposobnosti prilagođavanja i trezvenijeg gledanja na stvari. Zbog toga i većina Mulabdićevih likova predstavlja rezultate takvog njegovog razumijevanja života: jedni znaju šta hoće i šta žele, drugi znaju šta neće i šta ne žele, česio suprotstavljeni jedan prema drugom upravo svojim odnosom prema novom životu i novom dobu.

Po svojim stilsko-konstitucionalnim karakteristikama Mulabdićeve pripovijetke mogu se podijeliti i na: fabularne (događajne), one u čijem konstituisanju preovladava događaj, fabula, razvoj, dinamika radnje, kojoj je sve podređeno, na čiji se razvoj i ishod sve polaže, i sudbina likova, i sudbina idejne po-stavke, i pogodak teze; i na atmosferske, one u čijem tkivu preovladava opis — okoline, prilika, raspoloženja, koje sve prožima i daje svemu svoj ton, koje sva sitna, pojedinačna kretanja svodi u okvire svoga stanja. Rijetke su, međutim, kod Mulabdića pripovijetke koje imaju sasvim čist oblik jednog od ovih vidova koji su navedeni. U njima se obično javljaju oba oblika, u izmjeni i preovlađivanju jednog od njih, zavisno od toga kakav je oblik pripovjedaču u tom trenutku potreban,

da li je radnja u epizodi u aktivnom ili pasivnom stanju, naslanja li se pripovijetka na događaj iz života u kome se krije potvrda piščeve koncepcije, na narodnu tradiciju, kao nostalgijski ostatak iz starih vremena koji ide s koljena na koljeno, ili na trenutak piščeve meditacije, zastanuća nad vremenom, sudbinom jednog svijeta, koji pisac želi da spase aktivnim pripovjednim motivom, aktivnom mišlju i slikom, ili ih nemoćno prati kao postrani posmatrač, ili ih, najzad, sahranjuje sa rezigniranim uzdahom.

***

Svi Mulabdićevi opisi „kahve" imaju kao zajedničku karakteristiku realistički uspjelu opštu atmosferu, ali se svaki od njih razlikuje po stilskom dočaravanju njene završnice: pisac bira karakterističnu slikovitu pojedinost, koju onda plasira u opisu na taj način da ona daje konačan određujući ton atmosferi, kojim ona realistički oživljava, gubeći oznake općenitosti, kao što je na primjer „dubok i otegnut zijev" u kafani u noveli *Garib* ili ozbiljno obraćanje djetetu u pripovijeci *Rasipnik*, a to ujedno predstavlja i karakterističan stilski način njegovog pripovjedačkog postupka.

„Kahva" i njena atmosfera u Mulabdićevim prozama pored uticaja na formiranje mentaliteta ljudi, uvijek imaju uticaja na radnju i život lica koji se iznosi u pripovijeci, one ga uslovljavaju, određuju mu smjer. Ponekad, kada radnja sadrži epske crte, i atmosferu „kahve" pisac ispuni narodno epskim duhom, kao u noveli *Tajno*

pismo, ostvarujući tako istovrsnost i sinhronitet akcije i atmosfere, sa poznatom narodnom epskom podsmješljivom duhovitošću. Atmosfera kafane u noveli *Tajno pismo* predstavlja inače možda jedini opis u kome se pisac nije stilski potpuno odredio protiv nje, ali je u ironičnom stavu prevare sadržana njegova sažalna podsmješljivost prema tom svijetu, još uvijek prožetom epskim duhom.

Prošlost, epska tradicija, mentalitet starenika i etičko-običajno nasljeđe kao čiste i samostalne kategorije – u Mulabdićevim prozama su inače poštovani, on se njima čak i zanosio, ponosio, identificirao s njima kada je pripovijetka pokazivala prošlost u prošlosti, ili sjećanje na prošle dane, i kada je iskazivala potencirano osjećanje nostalgije za starim. To je bio jedan, rjeđi Mulabdićev doživljaj prošlosti, i to one koja nema uticaja na budućnost, nego se posmatra kao minula historijska pojavnost. Drugo su kod njega, međutim, bili prošlost sa uticajem na savremeni život, i pojedinci koji su težili da je prošire na njega, da u prošlosti pronađu uzore i odgovore za sadašnjost i budućnost.

***

U pripovijetkama gdje se autentičan narodni život izmjenjuje sa piščevom didaktičkom stilizacijom fabule, atmosfere, završetka najbolje se osjeća umjetnička i vrednosna dvojnost Mulabdićevog pripovjedačkog stila. Tako se, na primjer, iz pripovijetke *Očinsko srce,* u kojoj postoji ova dvojnost predmeta, fabule i stila,

može izvući zaključak koji se odnosi na cijelu Mulabdićevu prozu: ovaj pisac je književno bolji, spontan, kad se fabulom, atmosferom, jezikom, slikovitom pojedinošću, obrtom, anegdotom, duhom slobodno veže uz narodni motiv, autentičan događaj, narodno zapažanje, stvaran materijal iz narodnog života, lično viđen, čuvan, zabilježen, i kad pripovijeda stilom narodnog pričanja, sa mnogo narodnog izričaja, obrta, gnomskog govora, koji iskazuje narodno iskustvo i mudrost, dakle, kad veristički izražava život one sredine koja je predmet njegovog umjetničkog bavljenja, služeći se pri tome njenim vlastitim duhovno-izražajnim sredstvima, dok je znatno slabiji i ostavlja utisak usiljenosti, izvještačenosti, knjiško-sti, kad sam improvizira pripovijetku.

U Mulabdićevoj prozi stječu se prošlost i savremenost, tradicija i realnost života Bošnjaka iz vremena austrougarske vladavine, ali doživljene intimno i lično kao sastavnice piščeve vlastite sudbine i života. Uzete u cjelini, ove proze predstavljaju jedinstvenu epopeju i dramu prelamanja bića jednog naroda u smjeni dvaju života i plimi novog vremena, kada stare duhovne i životne vrijednosti još traju, ali tančaju i slabe pod nadolaskom novih duhovnih i društvenih oblika. U toj smjeni svjetova Mulabdić je i sam bio iskušenik, ali i rezonator koji je svemu što se zbivalo davao lični stvaralački izraz i ton, nastojeći da, na osnovi narodnog razbora i svoga iskustva, pronikne u složena kretanja novog ži-

vota i vremena, koji su na tlu dotad orijentalno-feudalne Bosne i Hercegovine predstavljali one izdanke evropske civilizacije i kulture kakve je mogla donijeti austrougarska uprava i prodore buržoasko-kapitalističkih odnosa. Taj lični doživljaj bivše i savremene historije sadrži ograničenja pisca kao saučesnika u tom prelomnom zbivanju, ali i spontanost sopstvenog svjedočenja, saosjećajnost stvaralačke identifikacije, u koju se humano uklapa i onaj odmak piščev kada kritički razmišlja i sudi o sudbinama junaka svoga pripovjedačkog svijeta.

SANJIN KODRIĆ[3]

***

"Austrougarska tema" u bošnjačkoj, kao i općenito bosanskohercegovačkoj književnosti javlja se u vrlo osobenom književnohistorijskom kontekstu i uopće u naročitim tranzicijski traumatičnim kulturalnim, društvenim i historijskim okolnostima tzv. preporodnog doba u bošnjačkoj književno-kulturalnoj povijesti (usp. Rizvić 1990; Spahić 2008), i to kao jedan od važnih izraza pokušaja cjelovitog uključenja bošnjačke zajednice u ono što je u bosanskohercegovačkom kontekstu ovog vremena sveukupni novi, evropski društveno-kulturalni poredak, pa tako i književni sistem, s tim da – paradoksalno na prvi pogled – njezino prvobitno predmetno-problemsko jezgro ne nalazi se prvenstveno u okvirima dotadašnje bošnjačke književnosti i kulture, već, naprotiv, prije svega u kolonijalnom diskurzu novog, evropskog kulturalnog okvira i nove književno-kulturalne matrice koju ovakvo što sobom donosi u Bosnu, sasvim, dakle, u skladu s onim što je složena situacija "vanjske" i "unutrašnje" (auto)kolo-

3 Sanjin Kodrić: *Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u bošnjačkoj književnosti 20. stoljeća (Od utilitarizma preporodnog doba do savremene poetike svjedočenja)*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2009; poglavlje: *„Austrougarska tema" i oblikovanje historijske traume u romanima „Zeleno busenje" E. Mulabdića i „Ponornica" S. Kulenovića („Locus memoriae" i dva primjera iz bošnjačkog književnog kanona)*, str. 172-227.

nizacije bošnjačke književno-kulturalne prakse krajem 19. st., a kad je, između ostalog, "umjesto dotadašnjeg orijentalnog inspirativnog vrela trebala doći zapadnjačka književnost kao jedan novi umjetnički putokaz", kako to – i sam unekoliko nastupajući s reliktima kolonizatorskog stava – u studiji *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini* (1934) veli Maximilian Braun (2009:52). U ovoj situaciji krajnje, na najradikalniji mogući način destabilizirane „semiosfere" bošnjačke književnosti, kad je ona u cijelosti rastvorena spram „stranog jezika" i „tuđe semiotike" (Lotman 1998, 2004), jedan od ključnih nukleusa austrougarskog tematskog kompleksa u bošnjačkoj književnoj tradiciji nalazi se, tako, već u prvim žurnalističko-publicističkim, pseudoliterarnim, a potom, tokom vremena, i literarnim radovima onovremenih novinara, amaterskih ili profesionalnih književnih autora ili čak tek članova nove, austrougarske administracije i njezinih vojnih struktura kojima se austrougarska uprava u Bosni, „i pored oštrog stava generala Filipovića, od početka septembra 1878, odmah nakon sloma otpora u Sarajevu" (Rizvić 1990:17), počela „približavati" bošnjačko-muslimanskoj zajednici, i to najprije informativnim člancima o Bosni, poučnim i zabavnim sadržajima, ali i reportažno-literariziranim sjećanjima na nedavna okupacijska zbivanja, kakvi su, primjera radi, tekstovi objavljivani u, na samom početku, službenim Bosansko-hercegovačkim novina-

ma, a nakon toga i u Sarajevskom listu, a kasnije i drugdje, s jedne strane. S druge, pak, strane, i jednako na prvi pogled neočekivano, polazište za naročito oblikovanje „austrougarske teme" u bošnjačkoj književnosti nalazi se i u tzv. „turskoj priči" te „bosančici" ili „pseudobosanskoj priči" (usp. Lešić 1991b:401–440), tim, naime, naročitim žanrovskim tvorbama prije svega hrvatske i srpske književnosti izvan Bosne, ali i u njoj, pri čemu je u najvećem broju slučajeva reprezentacijsko viđenje i uopće doživljaj ove zemlje u ovoj vrsti tekstova vrlo složen: imagološki govoreći, on je, s jedne strane, vrlo često agonalan, „ratni, gledan očima stranca koji je iznenađen balkansko-orijentalnom sredinom i mentalitetom, a u prilozima koji se bave životom Muslimana, ili ga se samo dotiču, osjeća se, uz nerazumijevanje, i naivnost predstave o jednom nekršćanskom svijetu", dok se, s druge strane, „uza sve to zapaža vidno interesovanje za taj život i težnja da se u njega podre linijom slovenskog zajedništva i razumijevanja za sunarodnike", koje je, prema shvatanju ove publicističko-literarne prakse, „turska vladavina 'otuđila'" (Rizvić 1990:18). Takvo što, međutim, u naročitim okolnostima i žalovanja za „turskim vaktom", ali i „emancipacije", „modernizacije" i „evropeizacije" unutar devetnaestostoljetnog preporodnog doba u bošnjačkoj književnosti i kulturi izazvat će vrlo složenu reakciju, a što će rezultirati isprva skromnom, a kasnije sve značajnijom, ali uvijek u odnosu

na njezinu u osnovi „stranu“ prethodnicu bitno drugačijom tradicijom oblikovanja austro-ugarskog tematskog kompleksa prvenstveno u bošnjačkim književno-kulturalnim okvirima, uz inače istovremeno opadanje interesa za priču što je podrazumijeva „austrougarska tema“ izvan područja ove književnosti i njezine kulture, a čemu će, svakako, u prilog ići i činjenica da, barem zvanično, „neprijateljski, tuđinski, daleki i egzotični odnos prema Muslimana zamijenjen je ubrzo u okupatorskoj štampi i publicistici stavom dobronamjernog upućivanja, usmjeravanja prema tekovinama zapadne kulture i civilizacije i težnjom blagog emancipovanja od orijentalne vjerske pismenosti kao isključivog obrazovanja duha, te njenog kombinovanja sa svjetovnim prosvjećivanjem“ (Rizvić 1990:19). Pritom, kako ističe i Fahrudin Rizvanbegović (1990:103), „‘austrijska’ tema u bosansko-hercegovačkoj književnosti nametala se skoro sto godina, a naročito je prisutna u muslimanskoj književnosti.

***

U slučaju romana *Zeleno busenje* E. Mulabdića “austrougarska tema” kao književno oblikovanje trenutka “kad se carstva mijenjaju” ostvarila se prije svega kao odgovor na izvanknjiževnu stvarnost, i to u svojem doslovnom i najkonkretnijem obliku – kao prikaz samog čina austrougarske okupacije Bosne u ljeto 1878. godine i povijesnog raskola što ga ona izaziva, sve to u onom karakterističnom, a ovdje do kraja

precizno izvedenom "nizu slika o raslojavanju života i duha muslimanske narodne i društvene sredine", odnosno u sasvim izravnoj vezi s onim za ovu temu tipičnim stanjem što nastupa već u predosjećanju, a posebno u samom ostvarenju okupacijskog trenutka. Pritom, u ovom romanu reprezentativno se ucjelovilo i ono što je "austrougarska tema" kao dominantni predmet književnog oblikovanja u jednom književnopovijesnom dobu, i ono što ona predstavlja kao dominantni kulturalno-društveni kontekst književnog rada jednog vremena, i ono što je njezin karakteristični predmetni sukus, ali i ono što su elementi njegova razvojnog modificiranja čak i unutar jednog jedinstvenog književno-kulturalnog okvira, a, otud, i ono što je naročiti devetnaestostoljetni preporodni "smisao za historiju" i ono što su manje-više sve temeljne značajke, konstante i mijene bošnjačke književnosti preporodnog doba u onom njegovu segmentu koji pripada kanonskom kulturalnomemorijskom makromodelu u novijoj bošnjačkoj književnoj povijesti, sve do, dakle, onog trenutka kad se, u susretu i prožimanju s tendencijama evropske moderne, tokom prvog desetljeća 20. st. ova književnost počela još radikalnije mijenjati i ulaziti u svoju narednu povijesnorazvojnu fazu. Jer, mada, naravno, nemoćan da u cijelosti izdrži književnoestetski sud kasnijeg vremena, roman *Zeleno busenje* E. Mulabdića – izvan svake sumnje – prvorazredan je književnohistorijski događaj kako u perspektivi

vremena u kojem se pojavljuje, tako i u današnjem razumijevanju njegove pozicije u novijoj povijesti bošnjačke i uopće bosanskohercegovačke književnosti, utoliko prije što je – sasvim u skladu s idejom o romanu kao "maturi literature" – njegovo pojavljivanje u bošnjačkom preporodnom književnom kontekstu krajem 19. i uoči samog početka 20. st. predstavljalo čin stvarnog dosezanja onog što je ova književnost u datom trenutku prepoznavala kao vlastitu književno-kulturalnu zrelost. Ovaj status, pak, Mulabdićev roman već u svojem vremenu zaslužio je prvenstveno zahvaljujući kako u ovom trenutku, u naročitim bosanskohercegovačkim i bošnjačkim okolnostima preporodnog doba izrazito važnoj, nimalo formalnoj činjenici da se pojavio kao prvo djelo u žanru romana u cjelokupnoj dotadašnjoj bošnjačkoj književnoj tradiciji, tako i – čak znatno više – tome da je već u trenutku pojavljivanja vrlo jasno funkcionirao i kao onaj u svakoj literaturi izuzetni i historijski važni tekst koji, s jedne strane, čini sintezu manjeviše svih njezinih temeljnih dotadašnjih težnji, neku vrstu njihova konačnog ostvarenja, ali i vrhunca, dok, isto tako, s druge strane, funkcionira i kao polazna osnova i za njezin kasniji razvoj, kakav Mulabdićev roman i jeste krajem 19. i početkom 20. st. prvenstveno u bošnjačkom folklornoromantičarskom i prosvjetiteljskorealističkom književno-kulturalnom kontekstu, ali dobrim dijelom i u širim bosanskohercegovačkim okvirima, gdje kao jedino

ranije romaneskno štivo Mulabdićevu *Zelenom busenju* prethodi tek tri godine stariji Osman – Azizov roman *Bez nade*.

Roman *Zeleno busenje* E. Mulabdića, onakav kakav je sa svim svojim značajkama, a posebno s obzirom na njegovo oblikovanje "austrougarske teme", jeste, otud, i prvi roman književnosti koja je svoj povijesni razvoj u jednom trenutku morala započeti doslovno ispočetka, ali i roman koji je u svojim okvirima artikulirao i manje-više sva najvažnija, ključna pitanja, dvojbe i izazove te težnje svojeg vremena, a kao takav on je i konačni rezultat složenog procesa evropske "modernizacije" bošnjačke književnosti i kulture i njihove vrlo često mukotrpne "emancipacije" iz stanja jedne "nesavremene", "zaostale" i "retrogradne" poluorijentalne književno-kulturalne tradicije, one čije su se nekad nesporne vrijednosti u ovom trenutku činile duboko pokopanim sa zauvijek nestalim osmanskim vremenom u Bosni, kako je, u osnovi, temeljni pravac ukupnih književno-kulturalnih zbivanja ovog doba razumijevao manje-više čitav kvalitativno novi književni naraštaj, kojem je pripadao i Mulabdić. Zato Mulabdićev roman jeste predstavljao i čin – kako je izgledalo – kvalitativne novine i konačnog cjelovitog uključenja bošnjačkog književno-kulturalnog konteksta u tokove i norme evropske književnosti i kulture na prijelazu dvaju stoljeća, i to na potpuno samostalan, ali i autentičan i po zajednicu za koju je svojom prirodom vezan najkorisniji – najbo-

lji mogući način, zahvaljujući čemu u trenutku svojeg javljanja ovo štivo funkcionira i kao djelo koje je, nasuprot situaciji razorene književnokulturalne tradicije, umnogome oslobodilo i potpuno novi duh, duh "novog vremena", realizirajući se i kao željno iščekivano ostvarenje napredne kolektivne usmjerenosti ka konačnoj integraciji zajednice u novi kulturalno-društveni poredak te kao izrazito važna dionica njezina puta povijesnog spasenja. A u takvoj situaciji, kao i cjelina romana, i pojedinačne Mulabdićeve spisateljske ambicije koje prethode njegovu romanu i čije ostvarenje ovaj roman predstavlja, baš kao i oblikovanje "austrougarske teme" u ovom djelu, moraju se artikulirati i kao težnje koje snažno nadilaze razinu pojedinačnog, funkcionirajući kao zagovarana a sudbinska stremljenja cjeline kolektiva u pokušaju njegova osiguranja vlastitog opstanka te povijesnog kontinuiranja i legitimiranja.

***

Uprkos tome što je više od cijelih 110 godina nakon svojeg nastanka i dalje potencijalno izazovan predmet za najrazličitija književnoznanstvena i druga razmatranja, *Zeleno busenje* E. Mulabdića nije, naravno, "otvoren" roman u smislu savremene književnoteorijske ideje "otvorenog djela" (usp. Sarić 2002:259), ali isto tako nije ni roman čija se uloga u povijesti bosanskohercegovačkog književnog konteksta iscrpljuje u pukoj faktografiji njegova određenja kao prvog romana bošnjačke književnosti, već

– kako primjećuje i Enver Kazaz (2004:9) – "u tom pogledu i pitanje koji je to prvi bošnjački roman valja redefinirati u pitanje kakav je prvi bošnjački roman i kakvi ga to unutarnji književni uslovi omogućavaju, jer se upravo s te strane otkrivaju distinktivna obilježja bošnjačke književnosti u južnoslavenskome literarnom kontekstu".

Ovakva perspektiva posebno je nužna onda kad je riječ o realizaciji "austrougarske teme" u Mulabdićevu romanu, čije će oblikovanje na ovom mjestu biti bitno određeno onim što ovaj roman sam po sebi jeste, ali će istovremeno i samo obilježiti karakter ovog romana, baš kao što će, također, u istoj dijalektičkoj povezanosti, s jedne strane proizaći iz "književnih uslova" koji "omogućavaju" ovaj roman, dok će, s druge strane, snažno dalje oblikovati ovaj naročiti književno-kulturalni okvir, pri čemu će već ovdje, a posebno složenom poviješću svojih tradicijskih kontinuiranja i variranja, sasvim sigurno postati važnim elementom naročite "unutrašnje" povijesti bošnjačke književnosti, inicijalno konstituirajući na ovaj način upravo i ono što su barem neka njezina "distinktivna obilježja [...] u južnoslavenskome literarnom kontekstu".

U takvoj situaciji, temeljeći se na "austrougarskoj temi", a zapravo oblikujući je u istim onim okolnostima koje kao svoj problemski okvir ova tema podrazumijeva, *Zeleno busenje* E. Mulabdića roman je i svojeg trenutka, ali i

"novog vremena", pa su i sam roman kao takav i njegova realizacija "austrougarske teme" sasvim sigurno i egzemplarna, "puna [...] slika tadašnje književne prakse, odnosno poetičkog stanja književnosti" autorova doba (Kazaz 2004:9), ali su to tek – ma koliko očitim i značajnim – ipak samo jednim svojim dijelom, dok su onim drugim – bitno drugačije, i upravo u skladu s činjenicom da ovaj roman predstavlja čin dosezanja zrelosti cjeline jedne književnosti u datom trenutku – i čin naročitog kulminacijskog sublimiranja ukupnog dotadašnjeg preporodnog bošnjačkog književnog stanja, čin dotad najcjelovitije ostvarenog duha "novog vremena" u bošnjačkoj književnosti, zbog čega – iako, naravno, dobrim dijelom prihvatljiva u široj književnopovijesnoj perspektivi – ne stoji u potpunosti ni tvrdnja da Mulabdićev roman do kraja vjerno "slijedi duh svog vremena, ne osporava ga, ne dovodi u pitanje temeljne poetičke postulate" (Kazaz 2004:9). Jer, nimalo slučajno ubrzo po objavljivanju ocijenjeno i kao štivo koje se umnogome može "ubrojiti među najizabranije stvari naše novije pripovijesti" (Marjanović 1901:827; citirano prema: Rizvić 1990:459), a kasnije i kao djelo koje "ostaje za literarne uvjete toga vremena izrazito zapažen rad, koji bi se – uz neka skraćivanja – dokazao i u okviru prosječne evropske romaneskne djelatnosti" (Braun 2009:87), *Zeleno busenje* E. Mulabdića roman je koji, jednim svojim dijelom barem, najavljuje i cjelovitiju

disocijaciju folklornoromantičarskog i prosvjetiteljskorealističkog doživljaja svijeta i života, ali – treba to posebno istaći – i modernije tendencije u bošnjačkoj i uopće bosanskohercegovačkoj književnosti krajem 19. i početkom 20. st., te će i s ovim u vezi napraviti nekolike važne inovacije, zahvaljujući kojima "austrougarska tema", jednako kao i cjelina diskurza bošnjačke preporodne književnosti, u ovom romanu funkcionira i kao karakteristični izraz ukupnosti književnokulturalnih interesa ovog trenutka, kao učinak njihova tradicijskog kontinuiranja, ali i podrazumijeva i stanovitu mijenu, diskretan, ali važan pomak, što inače dodatno potvrđuje kulturalnomemorijski figurativni status "austrougarske teme" kao takve, čak i unutar jednog relativno kratkog književnopovijesnog niza kakvo je preporodno doba u bošnjačkoj književno-kulturalnoj povijesti.

***

Posebna, u smislu povijesti književnorazvojnih procesa na važan način izmijenjena pozicija *Zelenog busenja* E. Mulabdića unutar ukupnosti književnih, ali dobrim dijelom i cjeline kulturalnih praksi devetnaestostoljetnog preporodnog doba, a naročito ona, iako diskretna, ipak izrazito značajna promjena u oblikovanju "austrougarske teme" koja se desila upravo na ovom mjestu, vjerovatno je najvidljivija u karakteru njegovih uže specificiranih memorijskih potencijala, a prije svega u onom što je naročita mnemopolitička strategija Mulabdićeva romana.

Naime, ovaj roman, s jedne strane, u skladu s naročitim prosvjetiteljskim duhom preporodnog "smisla za historiju", kontinuira – istina – brojna prepoznatljiva ne samo poetička već, u najužoj vezi s njima, i kulturalnomemorijska obilježja cjeline preporodnog književno-kulturalnog diskurza s kraja 19. st. i funkcionira kao za ovaj povijesni trenutak sasvim karakteristično "mjesto pamćenja", i sam dovodeći u vezu prošlost, sadašnjost i budućnost na način koji je suštinski obilježen idejom nacionalnog kolektiva i nužno uvjetovan trajućom traumom njegova specifičnog povijesnog položaja, pri čemu je, u skladu s naročitom ulogom književnosti u Mulabdićevu vremenu, pojedinačna memorijska perspektiva i ovdje, ipak, nužno u cijelosti podređena interesu zajednice, i to prvenstveno onom političkom, pa pojedinačno "mjesto pamćenja" i kod Mulabdića postaje u osnovi kolektivno dobro, uslijed čega se i prisjećanje prošlosti, razumijevanje sadašnjosti kao i nadanja za budućnost i u ovom romanu, odnosno njegova ukupna memorijska praksa, u konačnici realiziraju u specifičnim okvirima – u osnovi – *kolektivnog*, a potom i *ideološkog memorijskog formata* kao naročitih "filtera" kroz koje se konstruira jedan književni svijet. Takvo što, uostalom, Mulabdićev roman nedvojbeno i smješta u kontekst *kanonskog kulturalnomemorijskog makromodela*, koji je u složenoj povijesti bošnjačke te bosanskohercegovačke književnosti od kraja 19. i početka 20. st. pa nadalje i inače u znaku

manje ili više ekspliciranih strogo ideološki zadatih ili barem društveno potenciranih i preferiranih okvira kulturalnog memoriranja i uopće ideološki posredno ili neposredno proskribirane funkcionalizacije i upotrebe književnosti i kulture, kad književnost nije u prilici osvijestiti se u cijelosti kao tek književno mjesto memoriranja i reprezentacije prošlosti, kao njezin puki literarni konstrukt, već, naprotiv, na sebe preuzima prvenstveno prosvjetiteljske funkcije kolektivno-nacionalne historije kao apsolutnog tumača povijesti, sadašnjosti i budućnosti nacionalne zajednice, pri čemu, kao naročita mnemopolitička strategija, sjećanje nacionalne prošlosti, njezino vezivanje za sadašnjost i projekcije budućnosti funkcionira kao kohezivni mehanizam zajednice, kako je to slučaj upravo i u *Zelenom busenju* E. Mulabdića. U takvoj situaciji, temeljna pitanja i u Mulabdićevu romanu – pitanja kako odgovoriti na sultanovu "izdaju" i osmansku predaju Bosne pod austro-ugarsku, "kaursku" vlast, da li se suprotstaviti ovom činu, boriti se na bojnom polju i kućnom pragu ili, pak, ne, odnosno kako reagirati i kako živjeti u novom, neočekivanom i traumatičnom povijesnom trenutku te šta je, zapravo, ispravno i potrebno uraditi da bi se preživjelo i opstalo – uobičajene su dileme cjeline bošnjačkog književno-kulturalnog konteksta krajem 19. st. i, pritom, ključne dvojbe koliko samog pojedinca, toliko – čak i znatno više – i sudbinske dvojbe zajednice, pri čemu one ne trebaju na način

žanra romana iz nedavne prošlosti predstaviti samo dramatične dileme povijesti, već, u blagom alegorijskom pomaku, razriješiti i ključne, goruće probleme autorove sadašnjosti, onog što je aktuelni trenutak Mulabdićeva vremena, ali isto tako i "spremiti" zajednicu za neizvjesnu budućnost koja neumitno dolazi, a u kojoj ona mora opstati i pronaći svoju što sigurniju društvenu poziciju uprkos burnim i traumatičnim povijesnim lomovima i mijenama, a posebno uprkos nesnalaženju u procesima "emancipacije", "modernizacije" i "evropeizacije" kao njezinim tad najvećim iskušenjima, koje, zarad svojeg probitka, ona mora prihvatiti. Ovakvo što, uostalom, jedna je od mogućih najočitijih poruka koje realizira i Mulabdićev roman, čiji, inače, glavni lik – čestiti, ali zbunjeni pobunjenik protiv austrougarske okupacije – gine kao žrtva jedne povijesne zablude u trenucima historijskog izbora, nespreman da prihvati ono što je – kako autor, tipično za svoje vrijeme, propedeutički tvrdi – povijesna nužnost.

Pa ipak, s druge strane, uprkos ovom, sasvim je jasno da se ni ova moguća poruka, kao ni cjelina Mulabdićeve mnemopolitičke strategije u oblikovanju "austrougarske teme" i uopće predodžbe o povijesti u *Zelenom busenju*, ne ostvaruje do kraja dosljedno onom što su izrazito tipizirani oblici povijesne priče u bošnjačkom, ali i širem bosanskohercegovačkom književnokulturalnom kontekstu devetnaestostoljetnog preporodnog doba, zbog čega ovaj

roman nije više ni ona vrsta teksta koji, u maniru u osnovi "hladnog" sjećanja, prvenstveno arhivski-muzealno nastoji "zalediti" povijesnu mijenu i tako, sanjarski ignorirajući ih, potisnuti ili neutralizirati žestoke historijske turbulencije, stvarajući pritom puki nostalgično idealizirani privid "starog vakta", već, naprotiv, Mulabdićev roman, kao djelo "novog vremena", participacijski osvještava i odlučujuće dalje oblikuje ono što je u pravilu pretežno "vruća" tendencija jednog dijela kulture sjećanja ovog tranzicijskog doba, a zapravo snažno učestvuje u onom što je i žudna potreba ovog trenutka za sudbinskom promjenom aktuelnog stanja s ciljem konačnog stabiliziranja kolektiva u budućnosti i njegova nacionalnog spasenja. A kao takvo, *Zeleno busenje* E. Mulabdića već znatno "otopljava" i unekoliko *iznutra* otvara kruti i zatvoreni monofoni zasnov bošnjačkog preporodnog književnog diskurza u njegovoj kanonskoj folklornoromantičarskoj i prosvjetiteljskorealističkoj izvedbi, postepeno na ovaj način sve više proširujući kulturalnu perspektivu bošnjačke zajednice ovog vremena prema iskustvima i nazorima "novog svijeta" – onog u koji autorov nacionalni kolektiv dospijeva i ne htijući, dezorijentiran i nespreman za novu ulogu koja mu je dodijeljena u novom evropskom povijesnom poretku, a što sve zajedno – upravo i u vezi s narativnim otvaranjem romaneskne strukture i u odnosu na druge, različite glasove – Mulabdićev roman čini i mjestom mijenjanja širih okvira kultural-

nog pamćenja, odnosno mjestom prosvjetiteljsko-propedeutičkog zagovaranja, prakticiranja te, konačno, samog usvajanja nove, evropskom duhu prilagođene kulturalne svijesti. Takvo što, pak, podrazumijeva upravo i novo artikuliranje starih binarnih opreka "mi"/"Drugi", odnosno "svoje"/"tuđe" ili "vlastito"/"neprijateljsko", ali – u skladu s ovim – i svojevrsno polifoniziranje cjeline romanesknog svijeta, uključujući i glavni lik romana, koji – sam po sebi i u odnosima s drugim likovima Mulabdićeva djela – kao strukturno središte ispripovijedanog svijeta postaje i metonimijsko-sinegdoško središte ne samo cjeline kulturalne drame povijesnog trenutka "kad se carstva mijenjaju" već i tranzicijskog procesa kulturalnog prekodiranja u ovom romanu, što će *Zeleno busenje* E. Mulabdića učiniti i nekom vrstom *"protopolifonijskog" romana* i tako jasno označiti onu važnu diskretnu mijenu u odnosu na dotad u bošnjačkom preporodnom okviru standardizirano oblikovanje "austrougarske teme", a što se dovoljno jasno prepoznaje na različitim razinama organizacije ovog na prvi pogled jednostavnog, a zapravo suštinski znatno kompleksnijeg djela, čija je naročita složenost uostalom sasvim u skladu sa složenošću ukupnih književno-kulturalnih prilika vremena u kojem se javlja.

***

Iako i sami diskretni, neupitni elementi unekoliko modernije i književne i kulturalne svijesti u *Zelenom busenju* E. Mulabdića, decentni

simptom kojih su i sve one kako općenite književnoorganizacijske novine, tako i značajni pomaci u oblikovanju "austrougarske teme" i uopće u memorijskom karakteru što se, u odnosu na ono što je njegov tad savremeni književno-kulturalni kontekst, javljaju u ovom romanu, posebno su vidljivi i u onim njegovim segmentima gdje se Mulabdić ne više figurativno posredno već sad programski sasvim eksplicitno, izrijekom poduzima zadaće alternativnog interveniranja u kulturalnom pamćenju vlastite nacionalne zajednice, kojoj se otud ovaj roman sasvim neposredno obraća i koju uostalom prvenstveno i implicira kao primarnu vlastitu idealnu, intendiranu čitalačku skupinu, pri čemu je upravo dobrobit nacionalnog kolektiva kao takvog ono što suštinski i ovdje određuje cjelinu autorove mnemopolitičke strategije.

Zasnivajući, a potom i razvijajući romaneskni zaplet, počev već od uvodnih deskriptivnopejzažnih dionica, preko vanjskog sukoba u romanu i, posebno, sukoba unutar svijesti njegova glavnog lika, oblikovanje "austrougarske teme" u Mulabdićevu *Zelenom busenju* sve vrijeme odvija se, naime, i u vezi sa složenom i mukotrpnom dramom "emancipacije" i "modernizacije" nacionalne zajednice u skladu s onim što su standardi i norme te stvarne, životne potrebe "novog vremena", a zapravo – slično i drugim, pripovjedačkim Mulabdićevim djelima, a posebno njegovu narednom romanu *Nova vremena* (1901) – u neraskidivoj povezanosti sa složenim

i teškim procesom njezine "evropeizacije", odnosno procesom nerijetko i beskompromisnog zagovaranja evropocentričnog "reda" i "poretka", što je, međutim, pitanje koje će, također, i samo u *Zelenom busenju* E. Mulabdića doživjeti svoju vjerovatno najkompleksniju realizaciju unutar preporodnog doba, i to ne samo u odnosu na druge autorove radove već i u odnosu na druga književna ostvarenja unutar cjeline bošnjačkog, pa i uopće bosanskohercegovačkog devetnaestostoljetnog preporodnog konteksta, čak – možda – i šire, sve do cjelovite afirmacije tendencija moderne u ovom književnom okviru potkraj prvog i početkom drugog desetljeća 20. st. Evropocentrična "emancipacija" i "modernizacija" pritom je i nedvojbeni predmet, ali i sasvim jasna zadaća književnog predstavljanja u Mulabdićevu *Zelenom busenju*, pa će kao takva i sama imati izrazito značajnu, pak čak i krucijalnu ulogu u oblikovanju "austrougarske teme" u ovom romanu, zahvaljujući čemu njezina realizacija u ovom djelu jeste nesumnjivo važni i pokazatelj, ali, isto tako, i konstituent naročite i "vanjske" i "unutrašnje" evropske (auto)kolonizacije prvenstveno bošnjačke književnosti potkraj 19. st., onog, naime, procesa koji će ovu slavenskomuslimansku literaturu, iako u znatno manjoj mjeri, obilježavati i kasnije, sve do trenutka njezina nešto ugodnijeg pozicioniranja u ukupnosti evropskih kulturnih okvira, a što je proces koji će se duboko zaći i u

naredno, 20. st., mada ni tu neće uvijek naći svoje konačno rješenje.

***

Više nego očito, *Zeleno busenje* E. Mulabdića i njegovo oblikovanje "austrougarske teme" autorov je lični društveno angažirani odgovor na situaciju višestruko dramatičnog kulturalnog hijata unutar prije svega njegove vlastite, bošnjačke nacionalne zajednice, koja se nakon nagle historijske osmansko-austrougarske smjene u Bosni našla u traumatičnom stanju svekolike kulturalne iskorijenjenosti, a što će reći i u naročito kompleksnoj, teškoj i mukotrpnoj i ličnoj i društvenoj drami, uslijed čega Mulabdićev lični odnos prema "starom vaktu" i "novom vremenu" zadobiva i društveni karakter, bez ikakve stvarne unutrašnje kontradikcije između pojedinačnog htijenja i individualnog nastojanja, na jednoj strani, i projicirane opće, kolektivne tendencije, na drugoj strani. "Nebo se zamrači, život zastade i ko probijen brod kad usred najbujnijeg veselja u njemu počne da tone, dođe glas: ide Švabo", pisao je znatno kasnije u svojem autobiografskom članku Mulabdić (1930–31:306–307), vrlo upečatljivo iskazujući ne samo svoj vlastiti doživljaj austrougarske okupacije već i njezino preživljavanje u cjelini zajednice, u kojoj se i prije samog okupacijskog čina "osjećala [...] neka mora u zraku, svako odraslo i dozvano čeljade bilo je zabrinuto, naslućivao se neki krupan događaj" (Mulabdić 1930–31:306–307), što je i neposredna

stvarna osnova onog što će "kao kataklizmu i kao veliku elementarnu nesreću koja jedan narod i jednu zemlju može zadesiti, kao potpunu propast jednog života" (Rizvić 1990:441), autor ispisati i u *Zelenom busenju*, izvršavajući tako i onu naročitu, kulturalno višestruko doznačenu mu obavezu.

***

Istina, i Mulabdićevo isticanje važnosti bosanske uzajamnosti i zajedništva, jednako kao i njegovo insistiranje na evropskoj "modernizaciji" i "emancipaciji" vlastitog nacionalnog kolektiva i u ovom smislu, i samo je bitno uvjetovano onim povijesno-životnim okolnostima koje kao izvanknjiževno, zbiljsko dešavanje podrazumijeva "austrougarska tema" kao takva [...], pa je tako i Mulabdićeva ideja zapadnog, evropskog obrazovanja, baš kao i njegovo zagovaranje bosanskog domoljublja i otvaranja identitarnih okvira vlastite nacionalne zajednice prema širem bosanskom i evropskom okviru, i temelj nove ili barem ključno drugačije mnemopolitičke strategije u oblikovanju ove teme u *Zelenom busenju* te nove kulturalne svijesti ovog romana, ali je, istovremeno, i sam ovaj idejni kompleks u naročito složenoj relaciji i prema u autorovu vremenu kako još uvijek čvrsto ukorijenjenim naslijeđenim društveno-političkim konceptima, tako i tad savremenim širim društveno-političkim tendencijama, s jedne strane, ali isto tako i prema – uvjetno govoreći – povijesti politički svjesne misli u široj boš-

njačkoj književnoj, kulturalnoj i društvenoj povijesti, s druge strane. Jer, Mulabdićev istrajni "emancipacijski" i "modernizacijski" imperativ u kojem vrhuni prosvjetiteljsko-propedeutički duh devetnaestostoljetnog preporodnog doba u prvenstveno bošnjačkoj književnosti i kulturi predstavlja i čin sasvim jasnog afirmativnog pristajanja na austrougarsku politiku "integralnog bosanstva", baš kao i čin onog okcidentalizma s pozitivnim predznakom koji manje ili više nužno prožima i druge književno-kulturalne pojave ovog vremena, s jedne strane, ali je, također, s druge strane, i čin "novovremene" reaktuelizacije davnašnjeg, tradicijski isto tako čvrsto položenog "poziva na viru", kojim će se, recimo, još u 17. st. svojoj bosanskoj nemuslimanskoj sabraći obratiti alhamijado pjesnik Muhamed Hevaji Uskufi. A kao takvo, Mulabdićevo *Zeleno busenje* jeste i roman koji jednim svojim dijelom sasvim očito slijedi kolonizacijski diskurz novog, austrougarskog središta Moći, dok drugim svojim dijelom upravo kulturalnomemorijski oživljava i bosanski tradicijski "nauk" i artikulira ga na nov, tad izrazito savremen način, zbog čega kod Mulabdića, uprkos njegovu snažnom evropejstvu i očitim evropocentričnim silnicama, u načelu izostaju one tipično orijentalističke predstave čiji su elementi posebno primjetni u perspektivi književnog rada Osmana – Aziza i sličnih autora preporodnog doba.

U takvoj situaciji, sve ovo, na kraju, Mulabdićevo *Zeleno busenje* predstavlja u ipak bitno

drugačijem svjetlu u odnosu na ono nesumnjivo umnogome simplificirano razumijevanje po kojem je ovaj roman egzemplarna, "puna [...] slika tadašnje književne prakse, odnosno poetičkog stanja književnosti" autorova doba, tekst koji tradicijski nekreativno "slijedi duh svog vremena, ne osporava ga, ne dovodi u pitanje temeljne poetičke postulate". Jer, suprotno njegovu posmatranju sredstvima ipak unekoliko šablonoziranog književnohistorijskog instrumentarija, *Zeleno busenje* u cijelosti pokazuje i to da Mulabdićeva mnemopolitička strategija u oblikovanju "austrougarske teme" u ovom romanu i uopće njegov književno-kulturalni potencijal snažno učestvuju u stvaranju nove i bitno drugačije i književne i kulturalne svijesti autorova nacionalnog kolektiva, one koja je primjerena "novom vremenu" i njegovim stvarnim životnim potrebama, te da je štaviše, kao nesumnjivo sami vrhunac razvoja bošnjačke književnosti krajem 19. st., Mulabdićev roman zasigurno jedno od mjesta gdje se unutar bošnjačke nacionalne zajednice ova inovativna ideja i kreativno konstituira, ali da je, isto tako, *Zeleno busenje* E. Mulabdića, kao prvo posebno značajno predmoderno ostvarenje u bošnjačkoj književnosti, pa čak i kao – barem jednim dijelom – svojevrsna "preteča" politradicijskog stanja u novijoj bošnjačkoj književnokulturalnoj povijesti, i onaj književni *locus memoriae* čiji se literarno-memorijski kapaciteti sve šire otvaraju i prema iskustvima "Drugog" i "dru-

gačijeg", uključujući i postepeno, ali i sigurno otvaranje i prema "horizontu očekivanja" i kulturalno unekoliko drugačijih čitalačkih zajednica, a koje su u devetnaestostoljetnom preporodnom dobu u cjelini bosanskohercegovačkih okvira još uvijek bile organizirane mahom prema kriterijima religijske ili etno-nacionalne pripadnosti/opredijeljenosti književnih čitalaca. Istina, uprkos brojnim drugim historijski važnim i presudnim inovacijama ne samo u domenu književnih postupaka već i u domenu kulturalnomemorijske svijesti književnog teksta, u specifičnim devetnaestostoljetnim i bošnjačkim i uopće bosanskohercegovačkim književno-kulturalnim okolnostima s kraja 19. st. *Zeleno busenje* E. Mulabdića neće svoju otvorenost ka kulturalnoj "Drugosti" moći dovesti do ove razine, ali će višestruko ostvarivano "protopolifonijsko" oblikovanje "austrougarske teme" i znatno otvorenija kulturalna perspektiva u ovom romanu biti nesumnjivo važan put ka oslobađanju od naročitog osjećaja historijske kolektivne i individualne traumatiziranosti što je ova tema, kao i uopće memorijska figura "novih vremena" i povijesnih raskršća, tradicionalno podrazumijeva prvenstveno u bošnjačkoj književnosti, jednako kao što je ovakvo što i put njezine transformacije od očito uže, primarno bošnjačke književno-kulturalne teme u znatno širu, općenitiju književno-kulturalnu temu "bosanskog teksta", odnosno Bosne kao takve, s jedne strane, dok će, s druge strane, na

ovaj način Mulabdićev roman naznačiti i onu osnovu na kojoj će se "austrougarska tema" u kasnijoj i bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnoj praksi preobraziti iz teme primarne vezanosti za *historijski trenutak* u temu prvenstvene uronjenosti u *Vrijeme*, kroz koje upravo struji "kulturalni smisao" sa svim svojim konstantama, ali i modifikacijama.

SAFET SARIĆ[4]

***

Srž romana *Zeleno busenje* jeste historijsko-psihološka fikcija austrougarske aneksije BiH, s literarnom konkretizacijom temporalnog i lokalnog čina neprijateljskog dolaska i zauzeća Maglaja. Ali, na svu sreću, Mulabdić u većem dijelu svog romana nije podlegao historijsko-faktografskoj priči, već ju je, stvaralački inertivno, sasvim naravno, od početka (sljedujući ipak nužni činjenični, fakat) usmjerio prema planu općeg, opisujući psihologiju mase, kao i malih običnih anonimusa, koji se uvijek nekako probude i pokažu neko svoje skriveno i nepoznato lice u svim kriznim i sudbonosnim vremenima. Detalje malograđanske psihologije i slike odsustva svake etike, autor je na više mjesta interpolirao u tkivo romana koje se odnosi na događaje vezane za okupaciju Maglaja i u prvim danima iza nje. Tu psihologiju mase i njeno raspoloženje Mulabdić je gotovo uvijek prikazivao (i u pripovijetkama) u atmosferi i slici kahvane. Tako se, sasvim lucidno, u tom prvom neposrednom prikazu građana, središnje mjesto daje manijakalnom čangrizalu Seferu ("čovjek potanak onako, ali znatiželjan u svačem"), neuglednoj birtijskoj prznici i muhtaču. On poziva na boj,

4 Safet Sarić: *Evropska orijentacija Edhema Mulabdića – rodonačelnika bošnjačkog nacionalnog i književnog preporoda*, Slovo Gorčina, br. 30, Stolac, 2008, str. 73-84.

uskličući: "Ljudi, prodani smo, nek znate!" Kao paradoksalni uskličnik tog nedefiniranog stanja, prikaza početne nevjerice, što će uskoro uroditi obezglavljenošću, osjećajem izgubljenosti i napuštenosti, u "kahvi" se iz čaršije čuje stravičan, nevjerovatan glas: – **Braćo, eno Švabo u Doboju!** Ta razorna i strašna vijest kao da osvješćuje neku pritajenu nadu i vjerovanje da možda nije sve onako kako se priča. Pripovjedač i u toj situaciji fokusira glavnog protagonistu, izdvojenog Ahmeta, kojeg su "trle dvostruke misli". Na tom mjestu i u tom trenutku moguća dilema (te dvostruke misli) ustupa mjesto konačnoj odluci. Taj ključni monolog glavnog junaka, ujedno predstavlja i zaokružuje zapletenu situaciju, jer se od tog trenutka siže romana usmjerava prema onom pravcu u kojem je upravljena i volja glavnog protagoniste. I taj unutarnji monolog, kao literarni postupak izuzetno rijedak u Mulabdićevom djelu, profilira ne samo fabulu u pravcu Ahmetovog djelovanja, nego uspostavlja i idejnu među *Zelenog busenja.* Na tom psihološkom i sižetskom stupnju, koji se može definirati kao piščev idejni i ideološki otklon i aspekt prema glavnom protagonisti, začinje se duh umjetničke istine primjerene samo nepatvorenom stvaralačkom činu. Naime, i pored autorovog rezona o besmislenosti otpora, rezona koji je literariziran i u psihologiji ključnih likova, kakvi su Numan-efendija, ili Mehmed-efendija, Ahmetovoj odluci on ne pristupa patetično nego, naprotiv, s

uvažavanjem, čak svečano, pa i gordo, s jakim etičkim akcentom: "A poginut, ah to je sveto, to je... stoput bolje nego li sramotno živjet!" To je Odluka koja se pretvara u akciju i kojom se psihološki opravdavaju svi budući postupci glavnog lika.

Prije polaska u rat, Ahmet odlazi Ajiši po halal i ta vrlo razuđena sentimentalno-romantična i emotivno obojena glava predstavlja kulminaciju ljubavne fabule romana. Svoje borbeno raspoloženje i misao bez ostatka Ahmet prenosi i na djevojku. A ona, preneražena poput mnogih toga dana, iznosi sve razloge svoje ucvijeljene ljubavi, ali iznenađujuće ozbiljno, držeći se za jedinu moguću slamku u koju se uzda – njegovu iskrenu ljubav, moli ga da promijeni svoju odluku. Ni jedan interpretator Mulabdićevog romana, pa ni Muhsin Rizvić, nije uočio značenje toga susreta, jer se baš tu pokazuje i bez dileme potvrđuje odlučnost i moralna čvrstina Ahmetovog karaktera. Istina, u mladićevoj ispovijesti i priznanju siline njegove ljubavi ima određene patetike koja može narušiti nepatvoren doživljaj, ali je ta patetika u Mulabdićevo vrijeme još uvijek bila stilska osobenost. Ahmet od Ajiše traži vezenu čevru koja će ga, dok se ne vrati, podsjećati na nju i njenu ljubav. Uplakana djevojka budi u njemu sažaljenje ("Neću da tuguješ, da plačeš! Ta ovo je sve od Boga..."), ali od nje ipak traži halala, što kod nje izaziva jecaje ("Ja ti halalim!"); posljednji put čuje njegov šapat iz mraka, posljednje riječi svoje lju-

bavi što će ih čuti u životu: "Ne tuguj, Ajiša! Skoro ćemo se vidjet..." Taj najsentimentalniji i najemotivniji pasaž u romanu, bez obzira na izvjesnu knjiškost, otrcanost i manirizam, preuzet iz orijentalne književnosti, ipak daje izvjesnu emotivnu draž koja će u kasnijim događajima dobiti na životnoj snazi i uvjerljivosti, posebno kad je u pitanju djevojčina spremnost da radije od tuge svisne, nego da se uda za nedragog.

***

U *Zelenom busenju* je, jednako kao i polemografski – ratni sadržaj, raspoređen prikaz pozadinskog života između dijelova koji opisuju Ahmetovo ratovanje. Idući prema kraju, ta slika dobija šire oblike i jasnija značenja, već i zbog toga što se "novo vrijeme" ustaljuje u životnu formu, konstituira u jedino moguću, neizbježnu stvarnost. Nakon Ahmetove pogibije i prestanka otpora i ratnih sukoba, radnja romana se ponovo fokusira na život dviju porodica, Ahmetove i Ajišine, s osmišljenijim pristupom ličnosti Ajiše i njenom bolu i patnji, intimnom bezizlazu, koji će i nju pretvoriti u tragičnu ličnost.

Relativno blijed opis ustroja civilnog života u gradu, posebno neubjedljiv u prikazu intimnih, psiholoških previranja u pojedincima i kolektivu (s izuzetkom Muharemage), indikativno upućuje na pomisao kako se pisac nakon Ahmetove smrti našao na nekom praznom prostoru na kojem se nije ni sižetski ni fabularno najbolje snašao. Poslijeokupaciono vrijeme može

se shvatiti i kao Mulabdiću bliže i intimnije vrijeme, pa i zbog toga što ga je sigurno bolje zapamtio usljed traumatičnih događaja koji će se u tom vremenu zbiti. Neka vrsta razvodnjenosti i bezidejnosti primijetna je od XXV glave koja, zajedno s narednom, opisuje, prema autorovoj zamisli, najvažniji događaj u djelu. Riječ je o zločinu, ubistvu njegove majke, koje su počinili razbojnici u uniformama austrijske vojske. Trenutak pogibije Omerefendinice opisan je sentimentalno-sugestivno i sasvim je primijetno kako se autorova neskrivena patetika doživljava kao istinska bol za ubijenom majkom, kojoj se, kao umjetnik, odužuje i na taj način. I time kao da se sklapaju sve silnice i sva značenja *Zelenog busenja.* Otvorena je još samo jedna stranica na koju je autor trebao dopisati Ajišinu životnu priču. Njeno tugovanje izrasta do neslućenih razmjera, pretvorivši se u neizlječivu bol i bolest kojoj lijeka nema. Nesumnjivo je pričom o toj boli, pričom o zakletoj i tragičnoj ljubavi, Mulabdić želio sveopći tragizam objediniti i sentimentalno oplemeniti Ajišinom ličnom tragedijom. Autor se, očito, nije libio posegnuti za predloškom i šablonom preuzetim iz istočne, posebno turske, ljubavne i trivijalne književnosti, koju je i sam prevodio. Bez obzira što se zadnja stranica romana epiloški sklapa u opisu smrti mlade, nevine djevojke, koja umire postavši žrtvom sudbine i neumjerene ljudske sujete što je često lišena etičkog obzira – posljednji pasaži romana kompozicijski i idejno,

sasvim razložno, posvećeni su već izvjesnoj, donekle ustaljenoj i formiranoj slici "novog vremena" i "novog života".

Prosvjetiteljsko-preporodni i poučno-etički nazori pri kraju djela ponovo probijaju put do knjiške poruke. U više navrata, pripovjedač-edukator se obrušava na "kahvu" koja je sada, u "novim vremenima", postala istinsko izvorište zla i poroka, ujedno i simbolika nerada i stjecište neradnika. Prikazujući moralnu i fizičku propast Mustafe, Ajišinog brata, Mulabdić se okomljuje na kahvanu, smatrajući je izvorištem svakojakog, najgoreg i neizlječivog zla, leglom poroka i ljudske propasti. Ali, on ne vidi samo zlo u kahvani, koja uzima "i pare i pamet", koja je mjesto začetka najtežih poroka, kocke i prostitucije, već se s još većom gorčinom obrušava na nerad, lijenost i besposličenje, posebno mladih ("...koji nije imao kakva posla, objesi ruke, pa hodaj tuda i gledaj šta se radi!"); to je porok koji kao plima prekriva dotad nepoznatu stranu života naših ljudi. On dobija posebno značenje kad njegovom žrtvom postanu najmlađi. Prosvjetiteljska srdžba uvijek je uperena prema neodgovornim očevima, počesto i majkama, koji, u svojoj zaostalosti, ili nemaru i neiskustvu, čine strašne pogreške i vlastiti porod okreću na put zla. Taj motiv pisac je često rabio u svojoj prozi (*Nesretni unuk*, *Bijela medžidija*, *Aga i kmet*, *Rasipnik*), a još češće bio otvoreno perceptivan, poučan i savjetodavan. U gremijumu koji je slikao nije se libio ukazati i na destrukciju koja bi

mogla postati uzrokom etničke propasti, ukoliko se ne nađe lijeka besposlici i neobrazovanju. Ta odgojna intencija je vrlo prisutna i u romanu *Zeleno busenje* i podignuta je do razmjera grandiozne simbolike iskazane likovima dječaka Alije i Mustafe, braće nesretnih ljubavnika.

***

Od aktera koji se, pored Ahmeta, u sižeu romana situiraju kao glavni, svakako su najizrazitiji, i po svojim ulogama koje imaju, likovi Mehmed-efendije i Muharemage. Mehmed-efendija je fizički možda najzastupljeniji i najkontinuiraniji lik *Zelenog busenja*, pa bi se moglo kazati da je on, pored Ahmeta, i centralni lik. Ali, jednako kao i Ajiša, Mehmed-efendija ostaje nedorečen i nedovoljno "iznutra" osmišljen. U idejnom i ideološkom smislu, on stoji na sredini između Ahmetove odlučnosti i moralne nepokolebljivosti, na jednoj strani, i Numan-efendijinog oportunizma, na drugoj. Tako je Mehmed zvanično na strani oportunista, onih koji bezrezervno prihvataju carsku odluku da se Bosna preda, ali nije odlučni i bezrezervni privrženik te odluke. Prije bi se moglo reći da je Mehmed-efendija bezrezervno poslušni carski činovnik. Plašljiv i obazriv, više je na rahmetli oca, dok je Ahmet srčan i nagao, više na majčine Bektaše. I zaista, kroz cijelo fabularno tkivo romana, pred čitaocem se ostvaruje ličnost koja uvijek i na vrijeme poduzima sve mjere opreza i svake moguće zaštite od zla, ali ga to zlo uvijek snalazi. Ta ironična igra sudbine s

Mehmed-efendijom, i pored svih zaštitnih mjera, djeluje gotovo nevjerovatno. Već u početku romana, njegova obazrivost izlazi na vidjelo kad Ahmeta, znajući ga kao nagla, savjetuje da šuti, da ne reagira, jer se načulo da je Bosna data. Preko toga dijaloga, najslikovitije se može naslutiti Mehmedova stvarna i kobna priroda. Diskretna ironizacija njegove manije vidljiva je iz stilizacije spomenutog razgovora. Gotovo u svakoj replici, upozorava brata da šuti, kao da je u toj šutnji sav smisao onoga što mu govori. Njegov sumanuti strah od vlasti priječi ga da postane ono što on uistinu jeste, jer je taj strah jači od svega. I u nastavku tog razgovora, on bratu stalno pritvrđuje kako je šutnja i držanje po strani mudrost koja ništa ne košta.

***

Mehmed-efendija je također prikazan kao tragična figura. Od početka do kraja romana, on je u stalnoj, izrazito nepovoljnoj dvojnosti i delikatnoj situaciji; uvijek između dvije krajnosti i dvije opreke između kojih valja živjeti ili birati. Tako je sve do majčine smrti. Od Ahmetovog odlaska u rat bio je svakodnevno na mukama šta će reći majci; lagao joj iz dana u dan, izmišljao navodne poruke da će brzo doći. A poslije Ahmetove pogibije, našao se u još gorem položaju, jer joj je jednog dana valjalo kazati istinu. Mehmed-efendija je prikazan i kao izrazitija žrtva okupacije Maglaja. Naslušao se uvreda i pogrda od strane pijanih, fanatiziranih i osvetoljubljivih komšija (Arsen, Joso, Anđu-

ša), bio svjedokom zločina nad majkom, ranjen, odbačen i neshvaćen od mnogih, posebno od antiosmanlija. Morao je prodati Trnine, očevo imanje, koje ih je othranilo, jer su mu ga pošli zapaliti. Mehmed-efendija je čitavu okupaciju i vrijeme iza nje proveo u nekom strahu i strepnji, zapravo u strahovima za mnoge i za mnogo šta. Njega je strah preplavljivao svakodnevno, bez prestanka, a neizvjesnost i nemir nagonili ga da poduzima ponekad i smiješne mjere zaštite. Osim u jednom slučaju, kad se fizički suprotstavio zlikovcima, kad mu je poginula majka i kad je ranjen u ruku, njegovo jedino odbrambeno sredstvo bila je obazrivost. A čini se da ga je upravo ona koštala tolikih žrtava. S tom i tolikom neodlučnošću, obazrivošću i često bezrazložnim strahom, Mehmed-efendija nije nikakav izuzetak; naprotiv, on je tipološka ličnost, jer uglavnom predstavlja većinu Maglajlija i njihovih reakcija za vrijeme okupacije grada. Nemajući snagu i odlučnost Ahmetovu, ne snalazeći se u situacijama, i pored izvjesnog životnog iskustva, Mehmed se prepušta i spas pronalazi u piću. To moralno posrnuće samo je posljedica duhovne klonulosti i neke tjeskobe koja je morala pronaći razmaknuti prostor". Pažljiviji čitalac će se sjetiti da je na samom početku romana, u predstavljanju Omer-efendijinih potomaka, Mehmeda, Ahmeta i Alije, iskazano strahovanje Omerefendinice, njihove majke, za Mehmeda, jer joj je zadao dosta brige, pošto "i sad, već i otac, ne može da se otrese

starih svojih drugova, i sad često zađe s njima kud na zelen, proteferiči i proveseli se". (44)

I pored tako značajne uloge u romanu, Mehmed-efendija ostaje pomalo zasjenjen, neiskazan i psihološki nedorađen lik, za razliku od Muharemage, Ajišinog oca. On predstavlja najintrigantniju, literarno najuspjeliju i idejno-ideološki najcjelovitiju figuru romana *Zeleno busenje*. Mulabdić je Muharemagu i kao lik i kao ulogu u svom djelu ostvario kontinuirano. Muharemaga nije promotor zbivanja; njegovo mjesto je u nekom pozadinskom planu, ali je prisutan, izravno ili neizravno, od početka do kraja djela. On je jedna od hitnijih kopula strukture *Zelenog busenja*. Taj lik je koncipiran kao karakter, kao lik s ulogom, ali i kao metafora – otjelovljena ideologija. Likova s njegovom ulogom u Mulabdićevom djelu ima relativno mnogo, a neki od njih spadaju u red najuspjelijih. To je vidljivo u razmatranju karaktera tvrdokorca, tradicionaliste, "antiosmanlije", kakvi postoje u pričama *Jači je Bog od svakoga*, *Osmanlija*, *Očinsko srce*, ili *Tvrdo srce*. Uglavnom su to likovi postojani, nepodmitljivi i nesavitljivi, nepokornih i okoštalih duhova. Oni su neprikosnoveni gospodari svojih imanja i familija; nikog ne slušaju, svi su im pokorni, jer izbora nema. Razgovaraju i druže se samo s onima koji misle isto kao i oni, jer su isti kao oni. Boje se svega što je novo, ne slažu se s mnogim što jeste. Za njih je dobar, i uzdižu ga, samo "stari vakat", a dobro je samo ono što je prošlo i čega više nema niti

će biti. Najviše od svega mrze novotarije, zaziru od došljaka; zato ne vole ni Osmanlije, jer su svi lukavi, dvolični, prevrtljivi i nepouzdani. Tihi su i odmjereni u dobru, nagli i grubi ako nije po njihovom. Poštuju samo svoje mišljenje, drugi su tu samo da slušaju. I svi su isti – samo je Muharemaga od svih njih najtvrdokorniji i najpostojaniji. Niko mu nije sličniji, i po naravi i po sudbini, od Andrićevog Alihodže Mutevelića, samo što je Muharemaga "stariji" od njega gotovo pola stoljeća, pa prema tome književni i stvaralački – originalniji i autohtoniji. Taj i takav Muharemaga je, besumnje, najuspjeliji Mulabdićev lik u romanu.

Muharemaga iskazuje svoju narav već u početnoj fazi romana, kad na ponudu prošnje njegove Ajiše za Ahmeta, bez pogovora odbija čak i pomisao na to da bi je dao u tu kuću. Ahmet je znao da će biti odbijen; i njegovu majku i njega "peklo je neprestano što ih Muharemaga onako odbi". Mladić je znao da je taj čovjek "zbilja mrzio sve one koji se s Osmanlijama miješaju", jer je javno govorio da su to njihove ulizice. Postojao je i drugi krupan razlog njegovog nepristanka. On je mrzio i ruždiju, smatrajući da to nije za "našu" djecu, ali je svog Mustafu ipak pripustio u nju, misleći "ako uči tamo njihove kojekakve bresposlice, uči bar i nešto drugo što turčinu treba". Autor ga predstavlja kao ogorčenog neprijatelja "nauke". A pošto je Ahmetova kuća, još od oca mu, znana po naklonosti školovanju, jer im je otac, Omer-efen-

dija, upravljao gradom i bio čovjek "od huću-meta" – to ih je Muharemaga odavno prezreo i upisao u osmanlijske ulizice. Pošto je Ajiša stasala za udaju, naravno da je on kao otac i o tome razmišljao, pa je odredio da je da za Rašida, sina svog ahbaba Salihage. A Rašid je bio po njegovom tabijatu: nikad nije ni privirio u ružđiju, često je u džamiji, "vele doduše da gdjekad zađe i u mejhanu, ali mladost k'o mladost". (48) Pripovjedač se diskretno podsmijava tim Muharemaginim procjenama.

Fabularnim razvojem, izrasta i ideološki smisao Muharemagine uloge. I on, kao i ostali svijet, sa čeljadi izbjegava trenutak zauzeća Maglaja, sklanja se u selo. Kako i dolikuje njegovoj naravi, a kako odgovara i samom trenutku, on živi izrazito povučeno, u tvrđavi urođene osamljenosti i u šutnji kojoj samo on zna razloga. Jedan jedini put je prikazan u nekoj vrsti kolebanja i dileme, moglo bi se reći i prigovora savjesti. Tog trenutka vlastite slabosti Muharemaga je bio svjestan uistinu samo jedan trenutak, dok se nije "povratio". Riječ je o situaciji kad je Ahmet s fronta jednom došao po zadatku da "sabiraju svijet u vojsku". U obilascima okolnih sela, on naiđe i na Muharemagu. Mladić je bio uzbuđen i zbog saznanja da se nalazi u blizini Ajiše, poželio je da je vidi, ali su ga spriječile Muharemagine oči. Nije ga upitao ništa, ali je iz njegovih očiju "čitao neki prezir". I u toj prilici Muharemaga se doživljava kao lik ostvaren preko razmišljanja drugih, indirektno. Tako se

i Ahmet pita "zašto je on onako mrk i hladan prema njemu k'o da se nikad nijesu ni vidjeli, mjesto da ga lijepo dočeka i još osokoli što se on jedini odvažio da se bije sa Švabom". (152-153) To je razmišljanje dato u trenutku dok i Muharemaga pada u tu svoju kratkotrajnu dilemu i kolebanje.

Povratkom u grad, Muharemaga ništa ne mijenja u svom životu. Na sijelima, ili u "kahvi", u svojoj šutnji – uglavnom sluša šta drugi govore. On je živio jedan svoj uistinu samosvojni i posebni život, drukčiji i odvojen od života drugih ljudi.

Teška i nagla propast toga čovjeka začinje se u samoj njegovoj naravi, u tvrdokornosti i nepopustljivosti koji u novim životnim okolnostima postaju sami sebi izlišnim, u bespredmetnoj principijelnosti koja nema svrhe. Ali, Muharemaga, kao takav, i nema izbora i zbog toga je i on tragična ličnost. Ako se autor Hadži-Selimagi podsmjehuje, ironizirajući ga, čak pogađajući i sarkastičnim strelicama, dovodeći ga na kraju do karikaturalnog položaja – on će Muharemagi sačuvati dostojanstvo. Iako je zamišljen kao lik koji odudara od koncepcije novog vremena i novog čovjeka, a kao zakleti neprijatelj obrazovanja, učenja i knjige, i autorov ideološki opozicioner, Muharemaga je prikazan s nekim strahopoštovanjem i neodređenim zazorom. Iako ga, sasvim očigledno, zbog pogrešnih stavova i dokazane krivice autor "kažnjava" patnjom i bolom zbog najtežih gubitaka, ostaje dojam da

je njegova lična i porodična nesreća ujedno i slika univerzalne i kolektivne nesreće izazvane nekom višom silom, izvan domašaja volje i moći samih ljudi. Propast njegova sina, smrt kćeri, oboje uzrokovano njegovom krivicom, mogu se protumačiti i nesrećama izazvanim "stjecajem okolnosti". Želeći dobro, on je dijelio zlo; tražeći najbolje, izabirao je najgore. Družeći se s ponosom i dostojanstvom, zazirući od tuđeg – Muharemaga je (kao i gotovo svi važniji protagonisti prvog bošnjačkog romana) žrtva "epohe na izdisaju", žrtva "novog vremena" u kojem za njega, kao takvoga, nema niti može biti mjesta.

SADRŽAJ

UZ SANDŽAČKO IZDANJE PROZA EDHEMA MULABDIĆA.....5

ZELENO BUSENJE.....13

PRIPOVIJETKE.....265

TAHIR-AGA.....267

JEDAN BID'AT.....283

RASIPNIK.....289

BAJRAM.....305

PRVI EZAN.....311

NIŠAN.....317

TEŠKA SUDBINA.....323

A LA FRANKA ILI A LA TURKA.....327

VATRENJAČA.....337

BIJELA MEDŽIDIJA.....343

GARIB.....351

ABIDAGA.....359

AŠIK OMER.....363

TRI DRUGA.....373

RJEČNIK.....383

BIOGRAFIJA.....395

BIBLIOGRAFIJA.....397

FRAGMENTI.....399

MUHSIN RIZVIĆ.....401

SANJIN KODRIĆ.....437

SAFET SARIĆ.....461

U Mulabdićevoj prozi stječu se prošlost i savremenost, tradicija i realnost života Bošnjaka iz vremena austrougarske vladavine, ali doživljene intimno i lično kao sastavnice piščeve vlastite sudbine i života. Uzete u cjelini, ove proze predstavljaju jedinstvenu epopeju i dramu prelamanja bića jednog naroda u smjeni dvaju života i plimi novog vremena, kada stare duhovne i životne vrijednosti još traju, ali tančaju i slabe pod nadolaskom novih duhovnih i društvenih oblika.

Muhsin Rizvić

U slučaju romana Zeleno busenje E. Mulabdića "austrougarska tema" kao književno oblikovanje trenutka "kad se carstva mijenjaju" ostvarila se prije svega kao odgovor na izvanknjiževnu stvarnost, i to u svojem doslovnom i najkonkretnijem obliku – kao prikaz samog čina au-strougarske okupacije Bosne u ljeto 1878. godine i povijesnog raskola što ga ona izaziva, sve to u onom karakterističnom, a ovdje do kraja precizno izvedenom "nizu slika o raslojavanju života i duha muslimanske narodne i društvene sredine", odnosno u sasvim izravnoj vezi s onim za ovu temu tipičnim stanjem što nastupa već u predosjećanju, a posebno u samom ostvarenju okupacijskog trenutka.

Sanjin Kodrić